

प्रचलित राजकारणावर कादंबरी

महात्मा गांधी— सैतान की साधु?

लेखक

श्री० एकनाथ यादव निफाडकर

प्रकाशक

अधिकारी आणि मंडळी

 नं. २.

किंमत २ रुपये

मनोरमा ग्रंथमाला

एक रुपया प्रवेश फी भरल्यावर या मालेची पुस्तके पाऊणपट किंमतीत मिळतील.

पुष्प पहिले.

‘ हाच कां धर्म ’

लेखिका

सौ. शांताबाई नाशिककर, बी. ए.

पुष्प दुसरे.

“ बंधमुक्ता ”

लेखिका

सौ. कमलाबाई बम्बेवाले बी. ए.

या मालेचे एक १ रुपया प्रवेश फी मखन आहक व्हावे.

अधिकारी आणि मंडळी पुणे नं. २

आमच्याकडे मिळणारी पुस्तके

बलगामा ब्राह्मणेतर (कादंबरी)	रु. १
वेणीसंहार नाटक	" २
वेणीसंहार चर्चा (निबंध)	४४
बालक (काव्य)	४६
अबलाविजय (काव्य)	४४
सतीचाशाप (काव्य)	४४
सुनीतावलि (काव्य)	४८
बाजेची कोर (काव्य)	४१२
लंभे यांची कविता	" १
बालकविची कविता	" १
मनोरंजक गोष्टी	" १
राजा शिवाजी (काव्य)	१४४
थोर पुरुषांची चरित्रे	४८
रसवन्ती (काव्य)	४१२
गडकऱ्यांच्या जाठवणी	१४४
प्रेमयोग नाटक	" १
पंताची सून (नाटक)	" १
हाच कां धर्म (कादंबरी)	" २

इत्यादि पुस्तके आमचेकडे मिळतात.

अधिकारी आणि मंडळी पुणे, नं. २

स्त्रियांचें मासिक मनोरमा

महाराष्ट्रांत स्त्रियांकरतां अनेक मासिकें निघालीं पण 'मनोरमा' मासिकाइतकें सर्वोत्कृष्ट मासिक दुसरें निघालेंच नाहीं. यांत महाराष्ट्रांतलि बहुतेक विद्वान् स्त्रिया लेख लिहितात; यात स्त्रियांनीं लिहिलेल्या मनोरंजक गोष्टी प्रसिद्ध होतात; यांत अनेक चित्ते व बोधप्रद लेखही येतात. मुद्दाम कोडीं देण्यांत येऊन हीं कोडीं सोडविण्यांत, स्त्रियांना आनंद वाटतो. तात्पर्य, स्त्रियांना उपयुक्त व हंसतखिदळत स्त्रियांचें ज्ञान वाढविणारें हेंच एक मासिक आहे. वा. व. रुपये ३४६ ट. स्वर्चासह.

व्यवस्थापक; मनोरमा मासिक पुणें नं. २

ही कादंवरी तुम्ही जरूर वाचा. बेलगामी ब्राह्मणेतर

ब्राह्मणेतर ब्राह्मणांच्या द्वेषामुळे कशा अनन्यीत गोष्टी करीत आहेत व ब्राह्मणांबद्दल त्यांना किती मत्सर वाटतो हे कार्पनिक पात्ताकडून फारच मजेदार दाखविले आहे. आपण ही कादंवरी वाचून पहा म्हणजे ब्राह्मणेतरांच्या लीलांची आपणांस करुपना होईल. किंमत १ रुपया.

अधिकारी आणि मंडळी पुणे नं. २.

प्रस्तावना

§ १ या ग्रंथाचें नाव “महात्मा गांधी-सैतान कों साधु ?” असें आहे. पण तें माझे नाहीं. ते माझे लेही व या पुस्तकाचे प्रकाशक, श्री. गोपाळ गोविंद अधिकारी, संपादक मनोरमा मासिक याचें आहे. पण तें मला आवडलें. चटकदार म्हणून तें त्यांना सुचलें असेल, पण अत्यंत सार्थ असेंच तें मला वाटलें म्हणून तें मी मान्य वेलें. गांधी महात्मा आहेत, याविषयी कोठ्ठी मताभिज्ञता नाहीं. कारण मेकॉलेसारखा सामान्य मनुष्यसुद्धा जर महाराष्ट्रात महात्मा पद सहज मिळवितो, तर ज्यांच्या नांवाचा आज जगांत सर्वापेक्षां जास्त उच्चार होतो, अशा गांधीजींना महात्मा न म्हणणारा दुरात्माच असला पाहिजे. पण हा वनिया महात्मा असला, तरी त्याच्या तऱ्हेवाईक रहाणीनं, व मासलेवाईक मतांनीं हा जगाला पुढवीत आहे, कों तारीत आहे, म्हणजे हा सैतान आहे किंवा साधु आहे अशी मोठमोठ्यानासुद्धां शंका येत आहे, व तीं चोळून दाखवीत आहेत. अशा वस्तुस्थितीत वरील नावापेक्षा दुसरें कोणतेंहि नाव, कादंबरीला सार्थ नाहीं अशी माझी खात्री पटली, व चटकदारपणात सार्थताही आल्यामुळें मी तें नाव पत्करिलें.

शिवाय गांधी हीं व्यक्तिच अशी आहे कों तिजसंबंधी वरील प्रश्नास उत्तर देणें सोपें नाहीं, आणि म्हणूनच माझ्यासारख्या अल्पमतीला त्या विषयाला कागदावर आणण्याचें धाट्याचें काम करता येण्यासार्यें होतें. त्या प्रश्नाला जर काहीं निर्णायक उत्तर देता आलें असतें तर (तो कादंबरीला विषयच झाला नसता, हें वेगळें, पण) निदान मी तरी माझा कमबुखतपणा खात्रीनं कबूल केला असता. आज गांधीसंबंधीं, गांधींच्या तोडीच्या महारम्याची कसकशी मनोरचना आहे, ब्रिटिश सरकारची (ब्रिटिश सरकारातर्गत हिंदुस्थान सरकारचीही) त्याजकडे पाहण्याची कोणती व कसकशी दृष्टी आहे, जगातले थोरथोर महात्मे गांधींना कसे ल्खतात, आणि सामान्य लोकांत गांधीजींची कोणती जादु आहे, हें माडणें, शक्य तितक्या मनोरंजक पण पद्धतशीर रीतीनं माडणें, एवढेंच माझें काम होतें, निदान मी तरी तसें आखून घेतलें होतें. माझें स्वतःचें मत, माझी स्वतःची दृष्टी, व माझी स्वतःची

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

भावना मला सांगावयाची नव्हतीच, कारण मी मत तयार करण्याइतका ज्ञाता नाही, सितकी माहिती मिळण्याची संधी प्राप्त होण्याइतका मी भाग्यवान् नाही; म्हणून माझी स्वतंत्र अशी त्याच्याविषयी दृष्टीच नाही; आणि भावना जी आहे, ती अक्षरशः कबूल करितो की, आधुनिक कादंबरी लेखकाचीच फक्त आहे. म्हणजे गांधी कादंबरी नायक होण्याला अत्यंत खायक असा मानवी प्रवृत्तीचा राष्ट्रहितकर्ता आहे अशी ती भावना आहे, या भावनेला कोणी सामान्याची समजो, अथवा कोणी विशिष्टपणाची समजो, मला एक माहीत आहे की, माझे व्यक्तित्व जर या कादंबरीत काही असेल तर ते एवढेच होय.

§ २ पण इतकें करूनही कादंबरीचा शेवट “गांधी साधु आहेत ! साधु आहेत ! ! साधु आहेत ! ! !” अशा त्रिवार जयघोषानेच केला आहे; हें कसे ? असा आक्षेप करण्यास आला तर, मी आक्षेपकांना हें उत्तर देईन की, गांधी मला साधु वाटतात असे नव्हे तर, ते सर्व जगाला साधु वाटतात. सर्व जगातला मी एक या नात्याने ते मलाही साधु वाटतात; पण त्याचबरोबर हेही खरे की, या कादंबरीतल्या ज्या ज्या पात्रांना गांधी सैतान वाटले, त्या त्या पात्रांच्या स्थितीत मी असतो, तर मलाही ते सैतानच भासले असते; आणि ज्यांना ज्यांना म्हणून गांधी महात्मा वाटतात, त्याच्या त्याच्या मनोरचनेशी तादात्म्य पावण्याची मला संधी आली म्हणून मला ते महात्मेच वाटतात ! मला गांधी सैतान वाटत नाहीत हा दोष माझा नाही; तो माझ्या परिस्थितीचा दोष आहे. तरी सुद्धा मी सैतान दृष्टिवाल्याशी कल्पनेनें समस्त होऊन, नव्हे तद्रूपता पावून या कादंबरीत, त्यांच्याच मुखाने “सैतान ! सैतान ! !” अशी बायबली भाषा, वापरलीच ना ? त्याबद्दल त्यांनी माझे खरोखरच आभार मानले पाहिजेत, ते जर माझे तसे आभार न मानतील तर त्यांनी शिष्टाचार सोडला म्हणून मी त्यांना “सैतान,” म्हटले तर त्यांना राग येऊं नये हें ओघानेच आलें, . . . ;

१ महात्मागांधी हिंदुस्थानच्या राजकारणात पडले नसते, तर ही सैतानागिरी त्याच्या धर्मो चिकटती का ? अशी माझी सैतानमूर्खाना आपली ल्हानशी पृच्छा आहे. गांधी दक्षिण आफ्रिकेत सत्याग्रह करीत असताना, त्यांच्याविषयी, सैतान-विषयक भावना उत्पन्न झाली नाही; आणि ती हिंदुस्थानचेच राजकारणात त्यांना; चिकटले असें का ? एक तर हिंदुस्थानच्या राजकारणात दोष असावेत

किंवा गाधीत दोष असावेत, अथवा दोन्ही हातानीं ती टाळी घाजत असावी, मला वाटते की, माझ्या या कादंबरीत हे तिन्ही प्रकार उमटले आहेत असे, सरळ विचार करणाऱ्या वाचकांना दिसून येईल. मी प्रथमच कबूल केले आहे की, व्याप्तिः मला या प्रश्नाचा व उपप्रश्नाचाही विचार करण्याइतकी माहिती नाही; व संघोही पण नाही. हिंदुस्थानचे राजकारण बिघडले आहे असे लॉर्ड सिडेनहॅम पासून गाधीपर्यंत जे जे म्हणतात, त्याच्या त्याच्या म्हणण्याचे प्रतिबिंब, या कादंबरीत पडावे अशी माझी इच्छा व त्या इच्छेप्रमाणे मी यथामति केले आहे. आता राजकारण म्हटले की ते मूळचेच गढळ, त्यात हिंदुस्थानचे गेल्या दोन तीन वर्षांतील राजकारण जास्तच गढळ, (ही सर्वांचीच कबूली आहे) तेव्हा त्याचे प्रतिबिंबही गढळ झाल्यास तो माझा दोष, की त्या राजकारणाचा दोष ? गढळ प्रतिबिंब देखील स्वच्छ करून दाखवण्याचा राजद्रोह मी कसा करूं ? शिवाय कला-दृष्टीनेही ते चुकले अमने.

तथापि मी एक गोष्ट खचीत कबूल करतो की, गढळ राजकारण देखील निर्मळ करण्याचे प्रयत्न होत आहेत; व (विरोधामास होईल, पण खरेच आहे की, ते प्रयत्न गाधी तर करतातच, पण सरकारही करते आहे, जेथे स्वराज्य, स्वातंत्र्य बहिष्कार, बंदेमातरम्, युगांतर असे शब्द उच्चारताच अंदाजाने अथवा मंडालेची यात्रा पडत असे, तेथे तेच सरकार आता अनत्याचारी चळवळ सहन करते, व पुष्कळच बाक्स्वातंत्र्य घेऊं देते. (अर्थात्च प्रेसअपटचा नवा अवतार वर्ज करून,) बाकीचे बाक्स्वातंत्र्य घेऊं देण्यात हिंदुस्थान सरकार प्रसंगेल पार आहे, असे मूर्खशासारख्या ज्या “युरोपकल्चर्ड” व्यक्तींना वाटते, त्यांचीही मनोरचना मी या कादंबरीत प्रामाणिकपणे व्यक्त केली आहे. उल्ट एकादी मुद्रण पण जहांगीर यासको जशी पतीच्या प्रेमानेच आपला जहांगीरपणा सोडील, (Taming of the shrew या नाटकांतले तत्व खोटे आहे,) तसे आमचे हे मुद्रणी सरकार, आपला सत्तालोभ व धनलोभही आमच्या सत्प्रेमानेच सोडील, असा राष्ट्रीय गाधीही पण अनत्याचारी अहिंसात्मक सत्प्रेमाचा सत्याग्रह करीत आहेत, हे देखील मी प्रामाणिकपणे दाखविले आहे. एकूण १९०८ पेक्षा १९२८ पासूनचे राजकारण पुष्कळ निर्मळ आहे यांत शंकाच नाही. तसे ते नवेन तरी, जो मिष्टनचा भैरान प्रिटिशन आवडतो, निदान

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

आदरणीय वाटनो, टाकून दिलें तरी, अभ्यासनीय वाटतो, ह्याच सैतानाची ती 'प्रेमाची', आदराची अथवा विचारार्हत्वाची पदवी, ते अथवा त्यांचे चहाते गांधींना देत असल्यास, त्यात वॉर्ड कशाला वाटें धावें ? मला तरी निदान, वॉर्ड वाटत नाही, मी वॉर्ड वाटें दिलेंच नाही, म्हणून तर मला ह्या त्या पात्राची ती ती भावना ओळखता येऊन या कादंबरीत चित्रित करता आली, बरनेड शॉ यांनामुद्दाम गांधीप्रमाणें सैतानच म्हणतात, निव्वळ त्याच भावनेनें गांधींना जरी ती पदवी मिळत नसली तरी कदाचित् त्याहून उत्कृष्ट भावनाही गांधींच्या वाटणाला आली नसेल कशावहून ? शॉ नाटककार, तत्त्वज्ञानी, तरी Supermanship चे भोक्ते आहेत गांधी तत्त्वज्ञानी, धर्मश्रद्धावान् आणि perfect manhood चे भक्त आहेत, (म्हणूनच ते आपलो व्यंग वेलाशक जाहीर करितान,) तेन्हा खरें म्हणावयाचें तर शॉपेश गांधीच ब्रिटिश सरकारला जास्त आवडत असावेत हिंदुस्थान सरकारप्रमाणें ब्रिटिश सरकारचेंही प्रतिबिंब या कादंबरीत मला पाडता येऊं नये, याचें मला फार दुःख होतें, पण जी सहृदय दृष्टि मी, हिंदुस्थान सरकारविषयाची मला आढळून आलेली, या शब्दचित्रात व्यक्त केली आहे तीच ब्रिटिश सरकाराविषयीही व्यक्त केली असली हें खचित गांधीदेखील सरकारला Satanic government म्हणतातचना ? अशा रीतीनें महात्माजी आणि सरकार ह्या दोन शक्ती जरी हिंदुस्थानच्या राजकारणाचा क्षरा, सपासप उपसून, निर्मळ करण्याचा प्रयत्न करित आहेत, तरी देखील अजूनही तो क्षरा गडळच पाणी बाहेर, आणतो खरा. त्यालाही असेंच विरोधामासाचें उत्तर आलें हा गडळ भाव एकीकडे सरकारी आधिकाऱ्याचा आहे, व दुसरीकडे काहीं दुय्यम पुढाऱ्याचाही आहे दोघेही आपापलीं कामें हुशमापेशां भल्लेंच पुढें जाऊन बसतात, ज्या जालिमनवाला घाग प्रकरणानें महात्माजींच्या सात्विक हृदयाला करणेचे पाट फुटले, तेंच प्रकरण या विधानाचें एक मोठें ठळकटीत उदाहरण होय उल्लेख गांधीजींच्या जीवाला चटका बसेल हें माहीत असूनही चौरीचौरा, मालेगाव, मुंबई, मद्रास, कराची, सोलापूर, पेशावरसारखें आल्याचार धाखार होतात, आणि मग म्हाळलोक गांधींना, सकपा होऊन, सैतान म्हणतात, आणि दुय्यम पुढारी, चिडून सरकारला सैतान म्हणतात ही मनोवृत्तिही मी या कादंबरीत रेखाटण्याचा प्रयत्न केला आहे मला एक गोष्ट कबूल करा-

व्यास एक मिनिटसुद्धा लागणार नाही, की, या कादंबरीप्रमाणेंच, “सरकार नैतान कीं साधु ?” अशा मथळ्याची कादंबरी जर मला लिहाविशी वाटली, तर माझी कृति याच कादंबरीच्या लेखनमनोवृत्तिसारखी कलाप्रिय राहिल.

§ ३ परंतु या कादंबरीत मला गांधींच्या राजकारणापेक्षा, त्याचें तत्त्वज्ञान, व त्याचें साधुत्व याविषयांचे लिहिणें, कला या दृष्टीनें कठीण गेलें. इतराना कदाचित् गेलें नसतें, पण राजकाणात जसा मी अभागी व अनभ्यस्त, तसाच नव्हे, त्याहून जास्त, तत्त्वज्ञान व साधुत्व यात मी विनआवडीचा व अश्रद्धाळू आहे. “सैतान” प्रकरण सोपें, पण “महात्मा !” व “साधु” हीं प्रकरणें मला जड गेलींत. कारण, आजकाल कोणताही घडाडीचा युवक फ्लॅटफॉर्मवर बोलूं लागला कीं लागलाच मोठा होतो; व तुरुंगात गेला कीं महात्मा होतो. तेवढ्या गुणावरच गांधीजी महात्मे आहेत असें मला दिसील म्हणता येईना. पण खींदनाथ ठाकूर, अरविंदबाबू घोष, लोकमान्य टिळक, त्याचप्रमाणें रोमॅरोलॉ, बर्नर्ड शॉ विंहुना प्राचीन गौतमबुद्ध, जीजस ख्रिस्त अशासारखे अवतारी पुरुष, अथवा त्यांच्याही परीकडे वेदकालीन ऋषि, अशा थोरथोराचें तत्त्वज्ञान जेव्हा गांधी-जींच्या तत्त्वज्ञानाशीं, कागदावर व व्यासपीठावर खेळू लागलें, तेव्हा माल, माझे बोलचें माडें लटपटलें, आणि सॉक्रेटीस, तुकाराम, रामदास, गौतमबुद्ध, लो. टिळक अशा भक्तयोग्यांची जेव्हा गांधींच्या नावाला योग्यता आली, तेव्हा मात्र, आपल्या टिटवाला, या रा. अधिकारींच्या विनंतीवरून, काय हें भक्तचें समुद्र आडवून टाकण्याचें काम सांगितलें, असें मला वाटले.

तथापि जी प्रवृत्ती राजकारणात ठेवण्याचें मी ठरविलें होतें, तीच मधुकरवृत्ति या दोन्ही प्रकरणांत अवलंबावी असें मी ठरवून टाकलें, आणि त्या दोन्ही प्रकरणांतही मी थोरामोठ्यांच्या आश्रयाने चाललों. मात्र राजकारणात काय, किंवा इतरत्र काय, एका महात्माजीशिवाय, अन्य एकही पात्र खरें नाही; किंवा एकाही पात्रांत, एका विशिष्ट नामांकित व्यक्तीचें मानसित्त चित्र नाही हें वाचकांच्या लक्षात आलें असेलच. स्वभावल्हरीचें मिश्रण मात्र यांत खर्चीत आहे. पण कोणती स्वभावल्हरी कोठें संपते, व कोठें सुरू होतें, हें सांगणें

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

मलाही शक्य नहीं. एक मात्र खरों की माझी ग्रंथकर्ता म्हणून स्वभावतःहरी कोठेंच नाही, असल्यास ती भुंगांची आहे हें तिसऱ्यादा सांगतों.

§ ४ एथपर्यंत प्रस्तुत कादंबरीविषयी माझी ग्रंथकार या नात्याने जी बैठक आहे, तिजविषयी सांगितलें. आता कला या दृष्टीनें थोडेसें स्पष्टीकरण करणें इष्ट आहे. कादंबरीचा नायक जे गांधीजी, त्यांच्याविषयी प्रामुख्याने जे तीन, 'महात्मा !' 'सैतान,' व 'साधु !' असे भाग पाडले आहेत, ते तदंतर्गत गुण जेणेकरून स्पष्ट होतील, अशा रीतीची मी मुद्दाम योजना केली आहे. तेवढ्याकरता, कचित्स्थळीं, प्रत्यक्षाला विरोधी अशी, कालसंगति, स्थल संगती व प्रसंगसंगतिही झाली असेल, आणि गांधींना पकडण्याच्या अगोदर कॅप्टन माधवराव मोघे यांच्यावरील पठाणाचा हल्ला, व त्यातील चुर्मुर्मुळे धडलेला प्रकार तर निम्बळ काल्पनिक आहे. पण त्याचा हेतु सरकाराविषयी गैर-समज करण्याचा मुळीच नसून, गांधींचें साधुत्व त्या घाल मोहनच्याहि अंगांत किती उतरलें होतें हें दाखविण्याचा, त्यात माझा हेतु आहे. सुरेखासारखा कलेक्टर, व कॅप्टन मोघेसारखा लष्करी अधिकारी राजीनामे देतात हें सांगताना, एकाही कलेक्टरानें किंवा लष्करी अधिकाऱ्यानें अजून राजीनामा दिला नाही, हें मी विसरलों नाहीं. तथापि तें सांगण्यात गांधीजींचें महात्म्य व साधुत्व यामुळे त्यांच्या राजकारणालाही कसें ह्मण लोकदृष्टीनें मिळतें, हें दाखविण्याचाच माझा हेतु आहे. सर हॉलकेन् यांच्या The white prophet मधल्या गांधींचें पात्र रेखाटताना जीं सवलत, त्या ग्रंथांत्यानें घेतली, तीच सवलत, कलेक्टरां गांधींचें पात्र रंगवताना मी घेतली आहे. माझ्या मनोरञ्जनेविषयी मी वस्तु विस्तृत विवेचन केलेंच आहे. प्रमंग, पात्रें, कथानक, भाषा, वगैरे. मिळून नेत्या तीन वर्षांपासूनच्या हिंदी राष्ट्रीय भावनांच्या मूर्तीची प्रभावळ तयार होते.

महात्मा गांधींचें पात्र overdrawn (प्रत्याशातीत) झालें आहे असें जर काहीजणाना वाटलें तर, त्यांना मी एवढें सांगतों की, मित्येफेर्ना तें Low Pitch चें वाटतें. पण मी दोषांनाही एक छल्य सांगतों की, महात्माजीकडे, ते सर्वांत उंच शिखर आहेत, या एकाग्रतेनें जे त्यांच्याकडे पाहतात, त्यांना तें बरें आहे हें सांगण्याचा अधिकारच नाही. कारण ते तुलांनात्मक दृष्टिच नाकारतात. पण सौल-निक दृष्टीनें पाहणाऱ्यांतही एकवाक्यता काचित्च होते, म्हणून 'सरें तोंचि

परिसा ' कौं, मीं गाधींच्याबरोबर जगांतील विभूतींशीं, मुत्सद्यांशीं, साधूंशीं, संतांशीं, तत्त्ववेत्त्यांशीं, व कवींशींही मी प्रामाणिक राहिलों आहे व माझे असें मत कोठेंच दिलें नाहीं.

§ ५ या कादंबरींत, चर्चा व व्याख्यानें सुद्धा आहेत; व तीं बरींच मोठीं आहेत. परंतु हा विषयच तसा आहे. कलादृष्टीनें सुद्धा विषयाशीं मला बेईमान होतां आलें नाहीं; तर कादंबरींतील व्यक्तींशीं मी कसा होऊं शकलों असतों ? ही कादंबरी काहीं प्राचीन कालच्या राजकारणाची नाहीं; तर अगदीं आजमितीसही होत असलेल्या, अगदीं अर्वाचीनातल्या अर्वाचीन कालातील राष्ट्रीय आकाशाची आहे. मेरी कॉरेलीच्या Temporal Power सारखें हिचें काहींसें स्वरूप आहे. इतक्या ताज्या विषयावर लिहिणें एकाप्रकारें कठीणच असतें. वाढ्मयात जर आपल्या कृतीला चिस्कालीन, निदान पाच पन्नास वर्षे तरी, वाढतें महत्त्व यावें अशी इच्छा असेल तर, चालूं काळातील सदरफटर (महत्त्वाच्या खऱ्या पण तात्कालीन परिणामाच्या) कचरा देखील योग्य ठिकाणीं ठेवून, चिस्कालीन रूपाचे प्रश्न आधुनिक पद्धतीनें रंगविलें पाहिजेत. अशी दृष्टि ठेवून मी या कादंबरींतल्या प्रसंगाची व प्रश्नाची निवड केली आहे आणि वस्तुस्थितीलाही (Facts) कलेच्या वेष्टनात (Act of vision) मोहक करण्याचा प्रयत्न केला आहे. इतिहासप्रसिद्ध पुरुषांना असल्या वेष्टनाची मुळींच जरूर नसते. उलट, हें वेष्टन जितकें जास्त, तितकी ती व्यक्ती हिनक्सपणा पावते. पण ज्या थोर व्यक्तींना इतिहासात अजून स्थान मिळावयाचें असतें, त्या आपणाला इतक्याजवळ असतात कीं, त्यांच्या प्रत्यक्ष दर्शनापेक्षा त्याचें हृदयाविष्करण आपणास करावें लागतें; व तेंही कलावेष्टनानें; मात्र कलावेष्टन म्हणजे काहीं भूल नव्हे. उलट भूल पडत असेल तर ती दूर करण्याचें काम केलेचें आहे आणि हें अतीव कठीण काम करण्यास जो एकच उपाय मला आढळला तो मी उचलला. तो असा कीं, थोर थोर व्यक्तींना गाधीजवळ उभें करावयाचें, सत्य पारखावयाला जी तेजस्वी बुद्धि लागते; व प्रेम ओळखावयाला, स्वहृदयां जो प्रेमसागर लागतो, त्या दोन्ही गोष्टींत, मी अगदींच प्राकृत मनुष्य ! सबब मी जर थोर महात्म्यानाच या महात्म्याकडे मजकूरतां पहावयास लाविलें तर तीं देखील एक कलाच होय. माझी एकच इच्छा आहे कीं, माझ्या-पेक्षा अनंत पर्दानां ज्या कादंबरीलेखकाचा दर्जा आहे, त्यांनीं जर हा विषय

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

रंगाविला तर, माझ्यासारख्या सामान्यांना तो नमुना दाखल होणार आहे. माझ्या मनातून आणखीही प्रसन्न उत्पन्न वरून त्यातून राजनीतीची रूप मोठ्या प्रमाणात मिमांसा करावयाची होती. परंतु या पुस्तकाला कालमर्यादा असल्यामुळे, मला तें कार्य पुढील आवृत्तीवर टाकणें भाग आहे. तरी पण मी काहीं तत्त्वे तूर्त पेरलीं असल्याचें घाचकाना आढळून आलें असेलच.

§ ६ या कादंबरींत ग्रंथकर्त्याची लो. टिळक याच्याबद्दल अनन्यभाक्ती दिसून येईल. पण ती गोष्ट अक्षरशः खरी आहे. माझीं तीं भावना चुकीची आहे असें पाहिजे असल्यास कोणी म्हणावें, मी तें शातचित्तानें ऐकून घेईन. पण आतां मला वाटत नाही कीं ती भाक्ती चुकीची ठरेल शिवाय महात्माजींनींमुद्दां लोक मान्यास्तवी घोरवी कोणाचीच गाझली नाही. त्याचप्रमाणें महाराष्ट्राविषयीही विशेष प्रेमा प्रस्तुत कादंबरींत दिसून येईल, व त्यालाही उत्तर तेंच आहे. महा-राष्ट्रप्रान्त हा प्रान्तसारखा हल्लीं आहे. यात व्यक्तिरेषे व मत्सर हे दोन राक्षस धैर्यमान करणार नाहीत तर, जसें युरोपात प्रान्त, तसा हिंदुस्थानात महाराष्ट्राला प्रान्त, असा दाखला न घेतां, जगात महाराष्ट्राला तुलनाच नाही, असें साधार म्हणता येईल तें म्हणण्याचें सुख निदान माझ्या मुळाला तरी लाभो !

§ ७ यावरून एक मुद्दा आढळला. तो स्वतःच्याच कादंबरींत स्वतःच्याच नांवाचा अनेकदा उल्लेख करण्याचा होय. त्यासंबंधीं मला एकदाच सांगून टाकावयाचें आहे कीं, आपणास आपणाहून आजिवात वेगळें गणून आपली आपणच जाहीर-रीत्या परीक्षा घेणें यासारखें धैर्याचें कृत्य दुसरें ह्वाचितच असेल. आपल्या कार्याची दुम-च्याकडून परीक्षा करविणें हा सामान्य प्रकार झाला. आपणास आपली जितकी ओळख असते तितकी दुसऱ्यास असणें सर्वधैर्य अशक्य आहे. मात्र आपणाकडे आपणच पाहा-ण्यास विलक्षण मनोधैर्य लागतें, व तें जाहीर करण्यास तर संद्वंशंगस्टिन्, रूसो, तुका-रॉम गांधी व डॉल्स्टॉय यांचीच छाती होईल. अर्थात्च त्या महात्म्याच्या पासगाला देखील मी लागणार नाहीं, आणि म्हणूनच माझे उल्लेखही कमीच आहेत. मी भाग्यवान् नाहीं. मला सधि नाहीं, मला असामान्य बुद्धि नाहीं, व मी परतंत्र देशांतला एक सामान्य लेखक, पण माझी बुद्धि कशी का असेना, ती आहे तशी महाराष्ट्रीय जगतापुढें उभी करणें मला माझे एक कर्तव्य वाटतें. माझे दोष, मला

दिसतात तेव मित्राना दिसतात, तेही मी सांगेन. “एकाच्या रोजनिशीत” सांगितलें आहेत. पण तिकडे कोणाचें फारसें लक्ष गेलें नाहीं. कारण मी सामान्य मनुष्य आहे. आणि असामान्यांनीं, तुकाराममहाराजानंतर त्या प्रकारचें लिखाण सोडूनच दिलें आहे; म्हणून आमच्या वाचकांनाही तशा प्रकाराची संवय राहिली नाहीं. जनताजनार्दनापुढें माझ्यासारख्या कीटकांनहीं आहे त्याच रूपात उभें रहावें अशी माझी मनोरचनाच आहे.

या असल्या लिखाणाचा तसा दुसरा फायदाही आहे; आणि तो फायदा होत असेल तरच असलें लिखाण छपावें असें मला वाटतें. तो फायदा असा कीं, आपण मनोभावानें कार्य करीत असता, त्याजसंबंधानें, कित्येक लोक केवळ त्या कार्य-विश्वसनासाठींच आपणासंबंधी नसती, (पण खासगी, कारण जाहीर रीतीनें करण्यास ते घाबरतात) टवाळी करतात; अगर कित्येक भक्तीच स्तुति करतात; आणि ती मात्र जाहीरही होतें. कारण त्यात धोका नसून स्तुतिपाठकालाही थोडासा फायदा मिळतो. पण दोन्ही प्रकारांनीं जेव्हा आपलें कार्य नसतें, तेव्हा कार्याच्या दृष्टीनें, आपण व आपलें कार्य अशा दोघाना बेलाशक जनतेपुढें उभें करावें, “ जगात असें एकच शहाणपण आहे कीं, जें मुळाशीं कधींच विघडत नाहीं; व तें म्हणजे Commonsense ! ” असें थोकरें New Comes मध्यें म्हटलें आहे. त्याचाच एका शब्दात अनुवाद “ जनताजनार्दन ” या शब्दात आम्ही हिंदूंनीं केलेला आहे. जनता विघडेल, पण जनतेचा जनार्दन म्हणजेच विश्वातला परमात्मा ! त्याच्या पुढें आहात तसें उभें रहा ! तो चकणें संभाव्य नाहीं. त्याला चरविष्याचा प्रयत्नही मूर्खपणाचाच होतो. हा अनुभव जोपर्यंत मला नव्हता, तोपर्यंत माझें कार्य अनेकदां व्यर्थ नासलें, हा अनुभव जेव्हां मला आला, व मी माझ्या हृदयस्थ जनार्दनाला जनता-जनार्दनात पाहूं लागलों, तेव्हां कार्य होऊं लागलें. व मी कार्याकरतां आहें, कार्य मजकरीता वाट पाहत नाहीं हें मला पटलें.

मी माझ्या स्नेहाची जशी स्तुति करतो, तशी त्यांच्यावर टिकाही करतो; याचप्रमाणें मी महाराष्ट्रावर अनन्य प्रेम करतो म्हणूनच मला माझ्या श्राद्धण पंधूंचे व अस्त्ररूप पंधूंचे गुणाबरोबर दोषही दाखवावेचें वाटतात.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

§ ८ शेवटीं एकच विनंति करावयाची आहे. ही कादंबरी आहे. हा निबंध नव्हे. त्यामुळे कलेचा परिपोष होण्याकरतां काही मनोवृत्तींचीं चित्रे, वाजवीपेक्षा जास्त भडकदार रंगांत चितारलीं गेलीं असें वाटेल. पण माझी एवढीच विनंति आहे की, सत्य हें कोणत्याही उच्च प्रकारच्या कल्पकतेपेक्षां कठोर व भडकदार असते. मी सत्यावलंब व तोही धोर व्यक्तींच्या सहाय्यानें करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. हा जर लोकप्रिय, विद्वान्प्रिय, व सरकारप्रिय झाला तर पुढें “सरकार सैतान की साधु ?” ही कादंबरी लिहीन म्हणतां.

महात्मा गांधी---सैतान की साधु ?

पुस्तक पहिलें

महात्मा !

भाग पहिला

गुलाबान्तली कीड !

—व्यसनांत गुरफटलेली शक्ति, तें व्यसन नाहींसं होतांच त्या-
हून उच्चतम शक्तीत विलीन होते.

(अमृत-तुषार)

के. म. सोनाळकर

§ १ “ कस्तुरी ! तू असा हट्ट कराला करतेस ? मला अमं एकादवेळां होतं.”

“ कबूल ! पण त्याला काहीं तरी कारण असेल ना ? ”

“ एकादवेळां निष्कारणच नाही कां हुरहुर लागत जीवाला ? ”

“ लागते. मी कुठं नाहीं म्हणतें ? तरी पण, अगदीं नक्की तेंच कारण असा-
वेळां समजत नमलं, तरी प्रिय जनार्दी मन मोकलं करून बोललं, म्हणजे स्वताला
नाहीं, तरी त्या प्रिय जनार्दी तरी तें कारण उमगत नाही का, मी आपणाला
आवडत नाही ? ”

“ असं या जन्मात तरी होणार नाही.” मृगेंद्रनाथ अवसानानें म्हणाला. परंतु
त्याच्या त्या अवमानातही हृदयविदारणाची दुःखळहर स्पष्ट उमटली. तो
आपल्या प्रिय गुजराची मैत्रिणीला म्हणाला, “ कस्तूर ! तुझ्यावर माझं किती व
कमं प्रेम आहे हें सांगितलं, तर तें जगात कोणत्या ना कोणत्या तरी भाषेन साचित
कार्णिलेलं असेल; वर्णनात कधीही पुरेपणा नमतो. हृदयाची हृदयाला ओळख
पटली कां; त्या दोन हृदयात त्या साऱ्या भावना त्यांना प्रतिक्षणी नव्याच असतात.”

“ मग दुःख हां भावना नव्हे का ? आपणास आपलं दुःख मजपासून लववून
ठेवता येत नाहा हें तर दिवाच आहे; पण आपली मात्र, दुःख लाविण्याची
सटपट चालक्री आहे. खरं ना ? ”

“ नाहीं; तसं मुझाच नाही. आपल्या बऱ्हेपासून दुःखं लववून ठेवण्यात, व
तिला मुखाचाच वाटेकरी करण्यात पुरुषार्थ मानण्यात येतो. पण माझी भावना
तशी नाही. आपल्याबरोबर आपल्या भावी पत्नीनेही, दुःख देखाळ भोगण्यास
तयार अनायें अशाच माझी इच्छा आहे. ”

“ मग मला दुःखाचं कारण सांगत का नाही ? ” कस्तुरीला विनोद करा-
वासा वाटला; व ती म्हणाली, “ मी अजून प्रत्यक्ष पत्नी झालें नाहीं म्हणून ?
कां, माझी त्वचा लंडनच्या छियाप्रमाणं घर्फाईतकी पादरी नाहीं म्हणून ? कां, मी
माझी विनोदी श्रुतिस्वतःच्या दुःखातही सोडीत नाहीं म्हणून ? हें बघा; स्वभावो
दुरतिक्रम ! त्याचप्रमाणं चामडीला काही आतां चुना पासून घ्यावयाचा
नाहीं. आतां राहिलें पत्नीपद-” तिचा आवाज जास्तच लडिवाळ्याचा झाला;
“ प्रिय नाथ ! आतां आपलं लग्न होण्याला काय हरकत आहे ? कां, गांधींच्या
बाहोर्लांच्या सत्याग्रहांत आपणाला जावयाचं आहे ? ”

महात्मा गांधी-सैतान कीं साधु ?

“ सयाग्रहांत मी काय, किंवा तूं काय, आपण जावं, अशी आमची मनो-
रचना होण्यामारखंच आम्हांला शिक्षण मिळाल असे जमं ? तूं तर अठरापैकी
दहाव्या इंग्लंडमध्ये घातल्यास; ऑक्सफर्डची प्रॅग्युएट्, तुझे बडोले कोट नारायण,-

“ आणि आपले ? ”

“ गरीब विचारे मुंईचे राबबहादुर, जस्टिस् ओफ् दि पीप्स ! अग, आम्हा
दखणी ब्राह्मणांची दशाच पुणं नमोस,—

“ नाही पुणत बरें ! हो ! पुसून तरी काय समजणार ? मृगेद्रनाथ क्षेमकल्याणी
हे काय म्हणे ऑक्सफर्डचे एम्. ए., एडिंबरोचे फेलो, बर्लिनचे पी. एच्. डी.,
नाशिम्चे जहागिरदार,—

“ दीड दमडी उत्पन्नाचे,”

“ पण गोऱ्यापान चमडीचे ! ”

“ तुझ्यापेशा कमाच पण रस्तूर ! ही रगाची गोष्ट बोलण्यापेशा अंगकाती
लक्षात घेणं योग्य होईल. विलायतेत अंगभार्ताकरता किती पण बाब्योपचार
करतात ? आणि ते करूनही सुंदर द्राक्षासारखी एकीची तरी लक्षांनी अपने का ?
तेजस्वी सावळ्या वर्णासारखं दुसरं सुंदर रूपच नाही ”

“ विलायतेत झतकी वर्ष धीमंताच्या मुर्लीच्या सहवासात राहून आपल्या
देशभमिर्नांना न विसरणारा तरुण आपण पाहिलेच आहात ! ”

“ याला कारण केवळ तू ! ”

कस्तुरी स्वाभाविकपणेंच लाजली ती कितीही यष्टेखोर स्वभावाची असली
तरी, त्यामुळें तिच्या शालीनतेला कमीपणा आला नव्हता. तिला कितीही उच्च-
तम शिक्षण मिळालें अमलें तरा, त्या शिक्षणातला ताडरपणा तिनें मुळांच उच-
लला नव्हता. आर्यब्रीला युगानुयुगाच्या संस्कृतीनें ज्या मर्यादशीलपणानें शोभाकिलें
आहे तोच विनतेचा शुण कस्तुरीच्या रोमरोमातून स्वाभाविकपणें उमटून पडत
होता. त्यावेळीं तिच्याकडे पाहून मोंद्राला आनदाचें भरतें आलें पण तो देखील
उच्छंखल होणारा नव्हता, इंग्लंडमध्ये व्हाइव्ह्डेन्मध्ये तिची प्रथम भेट झाल्यापासून
त्याचें संतत सहावर्षे स्नेहवर्धन होऊन, आता पूर्ण प्रेमातरही झालें होतें, तरी
त्यानें एकातात ही योग्य मर्यादा चुकूनसुद्धा उरेंचिली नव्हती. आता त्या शांत
न गम्य स्थळी, आणि मुखदायरु सायंकाळप्रमर्गां, तो तिच्याकडे खरोखर ईश्व.

गुलावांतली कीड !

राची एका कला, वा दृष्टीनेच पाहत होता. तापांच्या काठची तरी रमणीय बाग, सर्वा प्रकारची वनंत श्री घेऊन प्रभुद्ध होतीच, पण तेथल्या कारंजाशा अंगकातीन स्वधर्म करणारी एकच चीज तेथे होती व ती म्हणजे माझी ही राखी कस्तुरी ! असें कलाप्रेममुख त्यावेळी तो अनुभूतू लागला - पश्चिमेरंडच्या ममुद्रम्पाटी-वरून मुस्तेच्या सूर्यानें आपली कोंवळा विरणे जरी त्या बागेंत फेकिली होती, तरी त्याच्या प्रतिविंबाचा कवडासा जो त्या कारंजतरंगाना कस्तुरीच्या जाळीवर टाकावा, त्यामुळे ती बेल, का ही बेल अधिक शोभते, हें तो ठरवात होता. तो आपले उत्तर ठरविणार व तें तिला कळविणार, तोंच त्या विशालनयनेनें वरती पाहिले, व त्याला म्हटलें,

“ आपण माझे अभिनंदन केल्ले, तें जास्तच मुखाकारक कशानें बरे होईल ? ”

“ कशाने ! तूंच सांग बरे ! ”

“ अर्थात विवाहानं आपण दोघानीही आता विवाहपूर्व शिक्षणाची सर्व तयारी केली नाही का ? ”

“ हो केली खरं सांगूं का ? आपलं लग्न केव्हा होईल असें मला होऊन गेलं आहे ! ”

“ हीच का हुशूर लागली होती आपल्या जीवाला ? इश्वर मेल ! त्यांत काय काळजी करण्यासारखी गोष्ट आहे ? आमचा जिथं वाद्विधय होऊन दोन वर्षे झालीं, तिथं आता काळजी कशाला ? ”

“ तसें खरंच कोणतही कारण नाही ” मृगेंद्र हलक्या आवाजात म्हणाला, व थोडा वेळ स्वस्थ बसला मग तो जरासा निवळून म्हणाला, “ माझे नाव मृगेंद्र नसतं तर बरं झालं अमलं ”

“ कां ? ”

“ किंवा तुझं नाव कस्तुरी नसतं तर अधिक चांगलं झालं अमलं. ”

“ ना बाई ? मृगेंद्राजवळच कस्तुरी असते. ”

“ पण संमदकाळीं ती त्याला सोडते, व तिच्या मुंगंधानें तिला जगमर हिंडावं लागतं. ”

“ ती त्याला सोडते कां, तो तिला घाबरून टाकून पळतो ? पण मी म्हणतें

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

की, हा भोळ्यापणा आपणाला आजच कसा सुचला ? आम्हां हिंदु कितीही शिक्षिलों सरलों; तरी आमचा भोळ्यापणा आम्हाला सोडून जातच नाही का ? ”

तिचे भाषण संपलें नवेल, इतक्यात तिची म्हातारी आल्या येथें आला. व तिने तिच्या गळी पडून एकदम गळा पसलला. तिचे सात्वत कच्चे खरा प्रकार काय साहे हें ममजून घेण्याला त्यांना दोनचार मिनिटे लागला. शेवटी म्हातारीने तिला एक पाकिट दिलें अर्थातच तें म्हातारीने फोडून बाबले होतें हस्ताक्षरा-वरून तर ते आपल्या वडिलाचें आहे असें कस्तुरीने ओळखिलें व त्यातला मज-कूर दिसागलासुद्धा तुटक असल्यामुळे ती दचकली. ते-पत्र अगदी अमे—

प्रिय भगिनी चतुरबाई,

काय लिहूं तुला ? कपाळात सतरा हजार तिडका उठतात, व वाटें को, आता मात्र प्राण घ्यावे !—अरेरे ! कस्तुरी ! माझी प्यार कस्तुरी ! तुम आता कसं होईल !—आग ! आग होते साऱ्या अंगाची !—नराधमा नरोत्तमा !—कशातला नरोत्तम ! शंकातलासुद्धा कनिष्ठ होण्याची तुझी पात्रता नाही. चतुरबाई ! तुझ्या या नावाला सृष्टिक्रमानें सगळ्यांत तडाखा मारला आहे ! त्याची भीति अखेर खरी टरली आहे त्याला शारीरिक पापाची परिपूर्ण शिक्षा मिळाली आहे. त्याला महारोग झाला आहे—

हस्तर ! कस्तुरी जावून पडली ! पण मृगेंद्रानें तिला सावहन धरलें.

कस्तूरला बगऱ्यात ताबडतोब नेण्यात आले, पण त्याच्या अगोदरच डॉक्टरांना बोलावणें पाठवण्यास मृगेंद्र विसरला नाहा डॉक्टर येईपर्यंत त्यानें आपल्या बघभेला ‘ सॅल्ट्स् ’ हुंगायला देऊन थोडेंसे सावध केले होतेच डॉक्टर वामनराव यानां तें पाहिल्यावर मृगेंद्राचें कौतुक केलें आमच्या पिढीपेक्षा तुमच्या पिढीचें, हे दरेक विषयाचें सामान्य ज्ञान खचित राष्ट्रकल्याण करणारें आहे, असे डॉक्टरांनीं त्याचें थोडक्यात अभिनंदन केलें. पण तें स्वीकारण्यासारखी त्याची त्यावेळीं मन स्थिति नव्हती. कस्तूरची मूर्च्छा आता जरी गेली होती, तरी तिच्या हृदयात खिन्नता फारच खोल गेली होती हे सर्वांनाच कळून चुकलें. डॉक्टरांनीं तिला दुरूप वाटण्यासारख्या अनेक अवांतर गोष्टी सांगितल्या, परंतु बऱ्या शैवटीं तिनेच डॉक्टरांना म्हटलें, “ डॉक्टर, माझ्या जन्मापासून तुम्ही आमच्या घरचे डॉक्टर आहात. ”

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

तैं तरुण जोर्यें एकटें राहिलें तेन्हा त्यापैकीं एक्हींजग बराच वेळ बोलता नाहा. मात्र कस्तुरीने आता आपल्या पलंगाच्या आश्रय घेतला होता; व मृगेंद्रानें गिडगिडवळचीं आराम खुर्चीं पत्करलीं होती. खोलांतला झेव्हिद्रक पेंन पिरत होताच; व त्याच्या बारक्या बारक्या झोतानां गिडगिडवळच्या स्टेंडवरच्या कुंभ्यातल्या रोपट्याचीं मुकुमार पानें व फुल्लेंही मजेदार रीतीनें हातून होती, बाहेर बगीच्यातही निव्याप्रमाणें बिजेच्या मुंश्र दिव्याची नेत्रमनोहर रोफनाई होतीच; पण नेत्रमनोहर कोणाला ? निदान आज तरी, अथवा आजपासून तरी बाहेरच्या तमासगोराबाच ! कस्तुरीचा आनंद आज सूर्याभाबरोबरच मावळला होता; व तो आता कोणत्याही सूर्वोदयामुळें तिला परत मिळें अशी आशा—आभेचा एक किरणातही निव्यापुडें चमस्त नव्हता. आणि तिच्या औदात्त्याचे काळें टग, त्या बिजेच्या सम्प्रदायातही त्या निव्या चंद्रम्याला देणाल प्राप्त दारोन होले. तो तिला म्हणाला.

गुलाबांतली कीड !

पूर्वी नसलों तरी आता होणार. या डम् रॉट हेरिडिटाचा बागुलकुवा कस्तुरीला अयाय करित नमतो, हे साऱ्या जगाला दाखवीन ! पण या भविष्यकाळच्या गोष्टी आहेत. कस्तुरी ! आता फुकट वेळ गमविष्यात हंशील नाहीं. एकेक क्षण फुकट दवडला तर पश्चात्तापाची पाळी येईल तेव्हा मी आता निघतो.”

“ कुठं जाणार ? ”

“ प्रथम डी. एस्. पॉकडे जाणार. ”

“ मला वाटलंच. चावडीवरची गोष्ट गुप्त राहू शकेल काय ? ”

महारोगाची गाष्ट, गुप्त ठेवण्याची कल्पना सुद्धा मृगेंद्राला शिवली नाहीं; हें पाहून त्या कन्येला अतोनात वाईट वाटलें. स्वार्थत्यागाच्या मोहक कल्पनेला भुलून पुरुष न वळत किती कोमल भावना चिरइन टाकतो हे निला पहावयास मिळालें. पण नाय करील विचारी ! स्त्रीत्वामुळे लाचार झाली होती. तथापि तिनेही त्या प्रश्नाचा खूप खोल विचार केला होता. ती त्याला म्हणाली;

“ आपण माझ्या म्हणण्याप्रमाणे भराल नाय ? ”

“ काय करूं सांग ग. ”

“ आपण आपल्या वडिलाइन मोठ्या प्रवासाची परवानगी घ्या. उत्तर हिंदुस्थानची सारी मोठमोठी शहरं आम्ही दोघे पाहून येतो असं त्यांना सांगा. म्हणजे आपण दोघे माझ्या शोधार्थ निघूं बाजागाजा करण्याचें कारण नाहीं.”

“ मोठ्या आनंदानं मी परवानगी मागेन, तूं बरोबर असलीस तर फारच चांगलं, माझा जीव मुस्तेला दागता राहण्याचें मग कारणच काय ! ”

“ आपले आईबाप नाहींत काय ! आणि सुरेंद्रबाबूची नाहीं का आपणाला आठवण होणार ! आणि आपल्या बहिणींना जर खरी गोष्ट कळली तर त्या काय म्हणतील ? ”

ती गुजराथाची पोर पुन्हा रडूं लागली. मृगेंद्र म्हणाला;

“ आपल्या वस्त्रेभरता तरेणानं स्वऱ्हायाना देतील विमरावं, हें पूर्वीपामूनच चालत आलं आहे ”

“ मग मी देखील तसें करावं म्हणता ? ”

“ नाहीं. स्त्रिया व पुरुष यात भेद असतो. ‘ बायकोभरता बापालाही सोडू ’

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

‘अम मिष्टनचा परमेश्वर बेंडमला सागतो ना ? ‘ नवऱ्याकरता बापालाही सोड ’
अशी लाची काहीं आज्ञा नाहा. ”

“ अगोदर दहा आज्ञापैकी ही कोणतीही आज्ञा नाही. आणि अमती तरी आम्हां
आर्थांना बायबलप्रमाणे चालायचाचं नाहा. मिष्टनचें पॅरडॅड्ज लॉस्ट् हें आम्ही
फक्त काव्यदृष्टीने वाचतो; धर्मदृष्टीने वाचात नाही. ”

“ ठीक आहे. पण आमचा हिंदुधर्मही असं सागत नाही की, नसऱ्या शंका-
कुळांका उपास्थित करून कर्तव्यपराङ्मुख हो म्हणून. माझ्या बहिर्गर्भाचा काय वाटेल,
माझ्या मेहुण्याला कसं वाटेल, याचा आज विचारकर्तव्य, की माझ्या प्रिय वस्तु-
रीच्या बंडिलाच्या शोध लावणे हें आचार कर्तव्य ? ”

“ ठीक आहे. मग या विचारून बटलाना. केव्हा येता ? ”

“ जातच नाही. चिट्ठांच पाठवितां म्हणजे झाले. ”

“ तसं नको. शिनाय निदान आपले करडे तरी लागतील ना ? आपण अक-
राच्या मेलनं निधूं या. ”

“ ठीक आहे. ”

§ २ मृगेंद्र व वस्तुरा यांनी प्रथम काशीचा पंचकोशी पुंहुन काढिली. अशा
दुर्निरार रोगानें पछाडिले असला रोगी बहुतकरून तीर्थक्षेत्रां जाऊन राहतो,
असा त्याचा वियोग होता. पण तो खोटा ठरला. बनारस, गया, प्रयाग, हरि-
द्वार, मथुरा, श्रुंदावन, उज्जनी, ओंकारेश्वर, अथू, गिरनार, द्वारका वगैरे सगळीं
उत्तरेकडचीं पवित्र क्षेत्रां त्यानीं बारकाईनें शोधिला. नाना ठिकाणचे, नाना
वेपाने, नाना आचाराचे वैराग्याचे मठ देखील त्यानीं स्वनेत्रांनीं पाहून सोडले;
पण नरोत्तममाईचा काहीं केल्या त्यांना शोध लागेना. शेवटीं उत्तर मोडून
दक्षिणेकडचीं तीर्थे शोधण्याचें त्यानीं ठरविलें. पण यापुढें आगगाडीनें प्रयाग
न करता पायींच प्रयास करण्याचें वस्तुराबाईनें ठरविलें. आणि मृगेंद्रास आपल्या
घरां जाण्यास विनविलें. अर्थातच कार्यफल प्राप्तोविना परत फिरणारा तो नव्हता.
तीं दोघें फिरत फिरत बाडोलांच्या मरहद्दीवर गायकवाड सरफारच्या संस्थानातून
पश्चिम गानदेशात उतरण्याकरिता, एका खेडेगांवां रानीच्या मुशमाकरतां एका
धर्मशास्त्र उतरलों होती.

गुलावांतली कीड !

वेळ रात्रीचीच होती. मध्यरात्र उलटून गेली असेल. त्या मुमाराम पाच सहा पठाण त्या धर्मशाळेत गेले; व त्याच्या डोळ्यांना तें दर्शन मोठें मोहक वाटलें. त्यानीं कस्तुरीला पळवून नेण्याचें ठरविलें. चौघे तिच्या आमपास उभे राहिले; एकांनें झोंद्रावर चालविण्याकरता मुरा मज्ज केला; व एकांनें तिच्या तोंडात कोंबण्याकरता एक बोळा तयार केला ते आपल्या अलौकिक शौर्याला-चौर्याला-लागणार, इतक्यात रस्त्याच्या वळगारून सपन्न येणाऱ्या एका मोटारीचा प्रकाश धर्मशाळेत पडला, व लोंच Stop please ! अशी महात्माजींची स्पष्ट बाणी त्या पठाणाच्या कानीं आली ! ते खरोखरच, गर्भगळित झाले. सुरेवाल्याचा मुरा गळून पडला; बोळेवाल्याचा बोळा त्याच्या मागे लपला; व बाकीचे पळून जाण्याचा विचार कळ लागले. परंतु त्यांना पुरेसा वेळच मिळाला नाहीं. कारण मोटार एकदम धर्मशाळेच्या ओटीशीच थांबली; व तीतून महात्माजी प्रथम उतरले, व मोटारीतल्या क्लेक्टरला म्हणाले.

“ वचितलें ? प्रत्यक्ष बाडोली तालुक्यात तर पठाणाचा धुमाकूळ आहेच; पण सरहद्दीवरल्या खेड्यातमुद्रा हांच स्थिति ! ही स्थिति ब्रिटिश राजर्नाताला शोभते का ? ”

क्लेक्टरनें गांधीजींना काहीच उत्तर दिले नाहीं, परंतु एका पोलिपाकडून त्या पठाणांना पकटलें खरे. त्यांचें पुडें काय झाले हें काही कळलें नाहा. परंतु बाडोलातले पठाण त्यानंतर लवकरच निघाले खरे. पण इकडे त्या रात्रां मात्र, व त्या धर्मशाळेतच, क्लेक्टरनें मोटार देण्याबद्दल महात्माजींचे आभार मानिले, व आपण स्वः पाट्याकडून एक छोटा तंबू उभारून तेथेच मुहाम केला. सरकारी अधिकाऱ्यावर असा बहिष्कार घालणें योग्य नाहीं; अशाने Law and order विषयतान अमें ठरावीक शब्द गांधीजींना सांगण्याम क्लेक्टर विमरला नाहीं. गांधी परत मोटारनें जाण्याकरता निघाले; पण इतक्यात त्यांना धर्मशाळेच्या मागच्या पडक्या देवळातून कोणाचा तरी आर्तस्वर ऐकूं आला ! गांधीनीं मोटार थांबवली व देवळाचा रस्ता धरला; क्लेक्टरनेंही गांधीची सोबन केली. व त्या सगळ्या गडबडीनें जागे झाले. तें जोडपेंही हळू हळू त्या दोघांच्या मागून जाऊं लागले. अर्थात्च पोलिस्पाट्रिक व त्याचे कांहीं लोकही बरोबर होतेच. तां सर्व मंडळीं देवळाजवळ जाताच त्यांना एक वृद्ध महारोगीं दिमन्ना. त्यामरशां क्लेक्टर मागे सरला; पाटिल थंबला, त्याचे

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

लोकहीं थाबले, फार कशाला, म्गोदाला नरोत्तमदासाची कयना असूनही तो देखाळ चरकला ! आणि कस्तुरी ? तिने क्षणमात्र आपल्या वडिलाकडे पाहिले आणि एरुच किंमती फोडून ती जमिनदोस्त झाली ! महात्माजींनी मात्र यत्किंचित् देखाळ विचार न करता. त्या रोम्याची सुश्रूपा करण्यास एकदम आरंभ केला ! त्याच्या जखमा धुवून काढल्या, मोटारीतून मलमपट्ट्या आणवून त्या जखमावर स्वहस्तानी बांधल्या, त्या रोम्याशी घेऊन वाणीने बोलून त्याची पूस-तपास केली. अर्थातच त्याने आपली हकीकत सांगितली नाही, पण त्याने महात्माजींचे आभार, नब्बे, उपकार मानले, तरी पण त्याच्या विनंतीप्रमाणे दवाखान्यात जाण्याचे साफ नाकारले. इतक्यात कस्तुरीही, मृगेंदाच्याच शत्राच्या सहाय्याने शुद्धीवर आली होती शुद्धि मिळताच तिने धावत जाऊन “ भाई ! माझे भाई ! ! ” म्हणून आपल्या वडिलाच्या गळ्यास मिठी मारली, तेव्हा सारे पितृभेम एका बाजूस सारून त्याने गांधीजींना म्हटले,

“ महात्माजी !—

“ कोण ? नरोत्तमजी ? ”

“ हो ! तोंच मी ! या माझ्या कस्तुरीचा आता आपणच माभाळ करा, अशी माझी आपणास हात जोडून प्रार्थना आहे ” असे म्हणून त्या वृद्धाने आपली कन्या गांधीजींच्या ओटांत घातली.

“ हॅलो ! मिस्तर नरोत्तमजी ! ” क्लेक्टर म्हणाला, “ तुमची ही दशा कशाने झाली ? आन्हास फार वाईट वाटत आहे ! तुमची इस्टेट आमच्याकडे था, आम्ही चांगली संभाळू. आम्ही तुम्हास चांगले औषध देऊं; बरं करूं, या मुलीला तुम्ही दिवूं नका ! हा रोग सतर्जजन्य आहे ! ! ”

“ आग लागो तुम्हा जिभेला ! ” नरोत्तमभाई चिडून म्हणाले. पण त्यांना गांधींनी दातविले, व अत्याग्रहाने मोटारीत बसून कन्येसह सावरमती आधमाकडे पाठविले. काही तासभराने ते स्वतः त्याच्या बरोबर होते. म्गोदालाही नरोत्तमभाईंनी बरोबर घेतले होते. रस्त्याने आपण बरे होऊं का ? असा प्रश्न त्या रणाने महात्माजींना विचारला, पण महात्माजींनी त्याला सांगितले की, रोग हे पापशाल्मार्थ अमृतात. पापशाल्म प्रसंगी देखाळ रोम्यानी पुष्पे करावी म्हणजे आत्मबल स्वर्गात वाटेल. व्यसनात देखाळ एक प्रहाराची दाखि-

गुलाबांतली कीड !

अमने तिला व्यमनातीत करावें एवढेच मानवाचें कर्तव्य. निदान मानात्मक आराम तरी वाटला. त्यानीं सावरमनीच्या आश्रमापासून दोन मैल लाव एक पर्णकुटी बांधवून, हरिभजनीं काळ घालविण्याची व्यवस्था केली. कस्तुरी मात्र महात्मार्जाच्याच आश्रमात राहिली. मधूनमधून ती महात्मार्जाच्या एखाद्या शिष्याबरोबर, वडिलाकडे जात असे. आणि मृगेद ? मृगेद अनेक व्याधाच्या जाव्यात सापडून रेशमी धाम्यानीं जखडला गेला होता.

हें सगळें सारें. पण त्या विशिष्ट खेळ्यातून महात्मार्जाची मोटार निघून जाताच, तिच्या तानड्या दिव्याकडे पाहत क्लेक्टर उद्गारला — गाधी महात्मा खरा ? पण सैनान कीं साधु ?

पुस्तक पहिले

महात्मा !

माग दुसरा

रेशमी जाळें

Now the awful ban was lifted, the barriers were down; what had been hidden was revealed, what had been forbidden was permitted. So all the chained desire of a lifetime drove him on; it was almost more than he could bear.....A blinding whirl of emotion seized him; he was like a leaf swept away in a gale; his words came now in wild sobs, "I love you ! I love you ! "

UPTON SINCLAIR.

Love's Pilgrimage.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

§ १ मृगेन्द्र नरोत्तमभाईखोर वाडालीतून मावरमतीला गेला खरा. परंतु संबंध प्रवामभर त्याच्या अंत करणात विरोधी भावनाचें तुमुल्युद्ध चालले होतें यांत शकाच नाही. नरोत्तमदासखे पाहून आरम्भा आरम्भी त्याच्या पोटात त्याच्या-विषयी दया उत्पन्न होणे स्वाभाविक होते. परंतु त्या दयेच्याहि पोटा एक प्रका-रचा भिति वास करीत होती हे नक्की त्याने भाईच्याखे शस्त्र तितकें पहाण्याचे टाळवें पण कस्तुरीच्याच माडीवर त्याचें डोळे असल्याने, त्याला कस्तुरीखे पाहणें म्हणजे तिच्या वाडिलाखे पाहण्याचा विमत देणें, असेच वाटत होतें. मात्र तो आपला हा कमकुवतपणाही ओळखून होता आपला हा नादानपणा कस्तुरीच्या लक्षात येऊं न देण्यासाठी तो चतुराई करी. पण आपली गर्व चतुराई तिच्या त्या प्रेमळ पण मायाळु हृदयापुढे लंगडा पडेल अशी त्याची सात्रां होनी. आणि तमें होत होतच, प्रेमा जनां आपापच्या इंद्रियादारेचे प्रेमार्पण कण्याचा जप्तर नमने, त्याचें प्रेमार्पण इंद्रियातल अमूं शकते मृगेन्द्राच्या नेहल्यावरला एन्ही नम त्याची भीति व्यक्त करीत नसेच, उलट प्रत्येक नम, नरोत्तमदासाविष-याची अनुस्मया आणि कस्तुरीवरचें प्रेमच दाखवत असेच, परंतु त्याचा तो भीति कस्तुरीच्या हृदयाला कळत. भावी वादळाचा अगाऊ इशारात म्हणून जसे एकाद्या कबुतराच्या छातीवरली कोमल लस उगांच धोडा पडकटें लागते, तसे तिच्या हृदयांतही त्याच्या भीताने अर्पण सूक्ष्म धानि उमटून तिच्या वर्णरंधान आतल्या आंत पुन्हा लागते याचा जाणव मृगेन्द्राचा गचित अगावी कारण, तो अशा विरोधी भावनांच्या आंतल्या कडातून मुक्त होण्याकरितां मनात्माजीखे पाहत होता. त्यांनाहा एदवरीला बळब होती यां नाहा हे त्यांच्या नेहल्यावरून मुळांच कळण्यागारने नव्हती. मला-त्माच्या शरीरमणि जरा घोरप्रमाणे झिनशाई अगरी तथा योन अच करत मागवाप्रमाणे दिशाल आदि त्यामुळे त्याच्या नेह्यावर गांभीर्याचाच मुन्य लता थकती. त्यांच्या हृदयागाराचा लळ माळणें, मा मी म्हणूनान्याना कडील जाय तर त्या अन्ध मृगेन्द्राचा गोट बजाता ? पण त्याला गांभीर्याच्या हृदयाचा टाव प्यादयाचा मळतान, त्या मळान्याखे पाहून आपल्या गांभेक पणत्या उगा पडत, भायें हृदय पूर्वा अि हीं का नाही हे त्याच पडावपाे होत. यांत तो कपटा ग्यात होतना. कायें ग्या होतो. दिव्यानांत, म्हात्मा रवी

महाराष्ट्रात, असा एक सुशिक्षिताचा वर्ग आहे का, ज्याच्यावर गांधीजींची विश्वमोहिनी लागू पडत नाही. अमेरिकेतले मोठमोठे मुत्सदी व ग्रंथकार, महात्माजींच्या शातरसाने, पुर्गानें नाग, तसे गुंगून डोलत अमतील, परंतु त्यांच्या हृदयभावनाचीहि 'लॉजिकली' चिकित्सा करण्याची महाराष्ट्रीयाना खोडच लागली आहे. भर उन्हात, चार गज्या फिल्न, मधुसूरीवर उपजीविका करणारे इंग्रजी चवऱ्यातलें चौदा वपाचें पोर देखील, आपल्या परीनें गांधी गाहडी की मारवाडी, असले प्रश्न कोटेंतरी ऐकतो; व त्याचाच मनाशी खल करत अमतो. बाहेर सभातून "गांधी महाराज की जय!" ही घोषणा करावयास तो चुमणार नाही, पण वेव्हा ? गुजराथेंत अगर बंगाल्यात एकाद्या, गांधीच्या चळवळीचा पारा ५० पर्यंत चढून तेथले लोक कैदेंत जाऊ लागले म्हणजे, लाजे-काजेने, हा विद्यार्थी, इतर श्रोते ओरडत्यानंतर, आपला एकादा शाळामास्तर सभेला आला नाहींना, अशी नीट खात्री करून घेऊन, मग ओरडतो. खय-त्रेणेंतची विषयघोषणा त्याची नाहीं. ही जर एकाद्या पोरान्ची स्थिति, तर मृगेंद्रासारख्या "इंग्लंडिस्टिन्" दख्खनी ब्राह्मणाची गोष्टच नको. कोणत्याहि प्रश्नाची विचक्षणा करणें हें महाराष्ट्रीयानें बाळकडूच, त्याचे गुणधर्म त्याच्या अंगी उतरणारच. त्यातून मृगेंद्र विचक्षणानिपुण अशा इंग्लंडमध्येंच जास्त शिक-लेला व राहिलेला अविवाहित तण्ण, चटान् बेबद होण्याच्या वयाचा, त्याला गांधीजींच्या मुद्रकडे पाहून पाहिजे होते तें समाधान मिळाले नाहीं एवढें खरें. त्यानें खिन्नपणानें मोटारीच्या बाहेर पाहिलें, वस्तुर्षी अर्थातच आपल्या बडि-लाच्या संम्रात चूर होती मृगेंद्राची दृष्टि तिच्या दृष्टीशी भिडे, तेव्हा तिच्याहि मनात समान भावना उठत परंतु त्या भावनानीं जमें मृगेंद्राचें हृदय भाजून निघे, तसें, निदान, तितकें तिचें हृदय भाजत नव्हतें. तिला तद्विषयक विचार मुद्दाम करावयास अवसरच नव्हता. तिचेंही हृदय विदीर्ण होई, परंतु तें आपल्या बडिलाच्या काळजांमुळें, स्वतःच्या काळजांमुळें नव्हे. अर्थातच बांडेलांमधले सत्याग्रहाचें केंद्र गाठीपर्यंत मोटारीतलीं माणमें, अत्यंत महत्त्वाच्या कामाखेरीज धोळत नव्हता.

सत्याग्रहाश्रमात मोटार जाताच महात्माजी व त्याचे पशुशिष्य देमाई हे उतरले. त्यांना एक स्वध दिव्य विभ्राति घेण्याची नरोत्तमभाईंना विनंति केली. गांधी

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

म्हणजे प्रत्यक्ष देव, अशीच त्याच्याविषयी त्या कोटनारायणाची आता मान्य झाली होती, य तें अत्यंत स्वाभाविकच होतें. ' आता आपणास भेटावयासदेखील मला पुरसत सापडणार नाही; तेव्हा आपण माझ्या साबरमतीच्या आश्रमातच यापुढें रहावें, ईश्वर आपणावर कृपा करील, ' अशी आशीर्वाद मिश्र सगळ्या गांधींनी त्यांना दिली. आशीर्वादानें नरोत्तमभाईंना नवजीवन प्राप्त झाल्यासारखें वाटलें, परंतु आपणापासून आश्रमाला अणुभरही संसर्ग प्राप्त होता कामा नये, अशा जाणीवेनें भाईंनी, साबरमती आश्रमापासून दोन मैलावर पर्णकुटी बांधून राहण्याची, महात्माजींची परवानगी मिळविली. आपणही आपल्या पिताजीजवळच आजन्म रहाणार असा आपला कुतानिश्चय कस्तुरीनेंही कळविला, पण तो परभारें भाईंनाच मोडविला; पण तिनें मधूनमधून भेटण्याची व साबरमतीच्या गांधी-आश्रमात कायम राहण्याची गांधीजींची अनुज्ञा मिळविली. इतकें झाल्यावर सृगे-द्रालाही आपला विचार कळविणें भाग पडल्यासारखें झालें. कस्तुरी मुलगा, पण आपण धनधकट पुरुष असल्याकारणानें आपणास भाईंची शुश्रूषा करण्यास हरकत नसावी, अशी त्यानें विनंति केली त्याची थोडीशी ओळख गांधीजींना करून देणें भाग होणे, तशी भाईंनी करून दिली. तेव्हा गांधी म्हणाले, " मी याना ओळखतो. आपला व याचा घरोबाही मला माहीत आहे. यानी आपणाजवळ राहून आपली शुश्रूषा करावी, हें त्याचें पवित्र कर्तव्यकर्म आहे तें करण्याची तयारी दाखविल्याचें पाहून मला आनंद वाटत आहे. असे तरुण (देसाया-३० दबून पाहून) पक्ष महाराष्ट्रातच निपजतात, क्षेमकन्याणी, परमेश्वर आप-सुयश देवो । "

असें म्हणून महात्माजी शिष्यासहवर्तमान तेथून निघून गेले. त्याच्या सामान्य हालचालीही इतक्या जल्द गनच्या अस्तात की, त्याच्या शरीर्यष्टीकडे व वयाकडे पाहून, त्याबद्दल सान्या जगाला आश्चर्यानें वाटतों. लोंच मोटार प्रत्यक्ष आश्रमात गेली.

१२ तो संबंध दिवस तसाच गेला पण सृगेद्राच्या मनातल्या विचारांचा हलकजोळ मात्र एकसारखा वाढत राहिला. शेवटी सूर्यास्ताच्या वेळीं आपलें तापलेंलें डोकें शांत करण्याकरता तो दोन मैलावरच्या एका लहानशा नदीच्या काठी जाऊन बसला. सायंकाळच्या वायूळहरांनी त्याला क्षणभर आराम वाटला.

परंतु असा बाह्योपचाराचा आराम उल्टे अंतःसंताप भडकून देण्यालाच कारणी-
भूत होतो, हें त्याच्याही अनुभवासुल्लवकरच आलें. त्याला कस्तुरीच्या सहवा-
सातल्या पूर्वाच्या सायंकाळच्या सर्व सहली मराभर आठवू लागल्या. तो मनाशीच
विचार करीत होता; “ बॅकडों सहलींचें सुख आणि हें एका अर्धा दिवसाचे
दुःख, यात दुःखच तीव्र नाही का ! हा संकटाचा प्रकार किती पण अनपेक्षित
रीतीनें येऊन कोसळला ! छे, छे, असं खोटें बोलणं परमेश्वराजवळ खपायचं नाहीं.
कस्तुरीनं बागेत पत्र बाचलें त्यावेळीं, मला या संकटाची जाणीव होतीच व तो
असूनसुद्धा मी भाईची शुश्रूषा करीन व त्याच्या रोगमुक्ततेनंतर त्याच्या हातानीं
ते तुला माझ्या पदरी देतील व मी तुझें किती तरी उल्हासानं पाणिग्रहण करीन,
असं मी तिला सुरतेलाच वचन दिलें होतं. मग माझ्या या सुमंस्कृत मनानं
आताच का बरं अशी प्रतारणा करावी ? अथवा का बरं प्रतारणा करूं नये ?
महारोगाची जोंपर्यंत प्रत्यक्ष स्थिति मी पाहिची नव्हती; आणि जोंपर्यंत मी
कस्तुरीच्या प्रेमाच्या नादात होतो—कस्तुरीवरच माझं प्रेम कमी झालं आहे काय ?
alas ! alas ! या प्रश्नाला, देवा, मी काय उत्तर देजें ? नाहीं कसे म्हणूं ? व
हो तरी कसं सांगूं ? तिच्या बडिलाना हा रोग जडताना, तर आमच्या प्रेमाला
अशी उतरंडी लागली असती का ? हो लागली असती. खचित लागली असती
आणि तेव्हा मात्र याच्याहुन माझी दनादैना उडाली अमती. भाई जरी रोग
फुटण्याच्या अगोदर, केवळ म्हातारपणानं मरते, तरी कस्तुरीच्या लग्नानंतर, तिच्या
अंगावर—

त्या कुमाराला पुढें विचारच करवेना. त्याच्या मनश्चक्षुंपुढें कस्तुरीचें तें भीषण
चित्र, नव्हे, त्या चित्राची नुसती साबली देखील उभी राहताच, त्याचा जाद
गुदमरून जाई ! आता तर तो पटापट अथू माळूं लागला.

अभ्रूंशे ! तुम्ही किती पवित्र अमता ! तुमचा आम्हा मानवावर जेवढा उपकार होतो
तेवढा फक्त आईच्या दुधाकडूनच होत असेल. बाकीचे सारे पदार्थ तुमच्यापुढें लटकें
ठरतात ! आम्ही मानव दु खातिशायीं जेव्हा बेमान होतो, अथवा सुखमागानें
जेव्हा वेडे होतो, तेव्हा आमच्याकडून प्रमाद घडूं नयेत, आमच्या माणुसकीला
सदानंदाच्या मार्गाला लावावें, म्हणूनच तुमचा साटा परमेश्वरानें आमच्या नेत्रात
ठेवलेला असतो. हृदयाच ताणलेला खर तुटूं नये म्हणून नेत्रात त्या त्या

भाईना देखील तिच्याशीं याविषयां बोलता येऊं नयेना ? काय करायचें त्या अपाट संपत्तीला ?—

संपत्ती हा शब्द दोक्यात येताच फिह्न त्याच्या पूर्वीच्या सगळ्या मुखाभिलाषा उत्पन्न झाल्या. संपत्ती, सुशिक्षण आणि कुशीनता या इहलोकच्या सुखत्रयांवर आपला सारा भावी संसार कसा, खडकावर स्थित होता; पण आता काय ? ते सारे फुगेच टरले ना ? अशी त्याची फिह्न चित्तवृत्ति भावावूं लागली. आता त्याचें कस्तुरी, या जन्मी तरी लग्न होणें शक्य नव्हतें. त्याला खरोखरच तिच्या संपत्तीची चाड नव्हती. तिच्या कुलीनपणात थोडासा दोष जरी असता तरी त्याला चाललें असतें; अल्पस्वल्पआनुवंशिक दोषाला तो फारशी किंमत देत नव्हता; तशाच विचाराच्या देशात त्याची, स्वभावाची घडण घटाविणारी वर्षे गेला होती. पण शरीरसुखावरहि पाणी सोडायला त्याचे हृदय धजेना. “प्लेटोनिक लव्ह” चा खरा अर्थ त्यानें ओळखला होता, आणि तें प्रेम अत्यंत घाणेरडें असतें, हें जगास बळत नाहीं, याचें कारण केवळ अज्ञान; हें त्याम माहीत होतें. प्लेटोच्या वेळीं तरुण कोवळीं गुलजार मुलें-मुल्लो-बाळगून, त्याच्यावर प्रेम करण्याची, त्यांना प्रेमापात्राचें स्थल ध्यावयाची चाल होती. त्या चालांतला अस्वाभाविक व सृष्टिक्रमाविरोध भाग वजा केल्या, एक जातीय दोन जीवांची अशरीरी अशी जी प्रीति, तिला प्लेटोनें उचलून धरिलें होतें. परंतु तें प्रेम खुद्द प्लेटोलामुद्धा साधलें नाहीं; किंबहुना त्यापार्शीं देखील त्याचें छाजातिविषयक नैतिक आचरण पुष्कळच बिघडलें होतें हें तो जाणून होता. शरीर आणि मन, मन आणि हृदय, हृदय आणि जीवात्मा, जीवात्मा आणि परमात्मा, अशा पायऱ्या न घेता एकादी उलंघून जाणें महात्मा गार्धानामुद्धा—

महात्माजीचें नांव त्याच्या ओठावर येताच त्याला विशुत्प्रवाहाचाच जणू धक्का बसला ! महात्मा गांधी म्हणजे एक जागतिक वूट प्रश्नच त्याला होऊन बसले होते. त्यान त्याचीं सर्व पुस्तकें, त्याचीं सर्व चरित्रें, व त्याचे सर्वां मुख्य लेख वाचिले होते. पण त्याच्या कमाळीच्या ताम्र बुद्धीलाहि त्या वूट प्रश्नाच

हेलर या प्रसिद्ध जर्मन तत्त्ववेत्त्याचें “Plato and the older academy” हें पुस्तक वाचनीय आहे—नाथ निफाडकर.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

आकलन करना देहना, जेथे तीव्रतम दुःखि थावने, तेथून श्रद्धेचा प्रान्त सुरूं होतो, हें त्याला मान्य नव्हतें. उलट तेथूनच नास्तिक्याची महति करूं लागने अशी त्याची मनोरचना होती. पाश्चात्य विद्येनें त्याला बरीच वेगळालीं ज्ञानद्वारे उघडून दिली होती. त्यात तो यत्किंचितमुद्रा दंभ न बाळगता मनसोक संवार करीत होता. आणि म्हणूनच गांधीसुद्धा शरसुखाची पायरी आक्रमूनच पुढें गेलें आहेत असें त्याला वाटले. आणि त मुठीच चुर्मावें नव्हतें. तेवढ्याकस्ता गांधीचें “ आत्मचरित्र ” सार्क्षाकरिता पुढें करण्याचें कारणच नव्हतें. गांधींना मुलेवाळें आहेत, त्यांनाही आपल्या मुलाची लग्ने लावून दिली आहेत या गोष्टी जगजाहीरच आहेत. परंतु शरारमुख ही एक पायरी आहे, साधन आहे, त साध्य नव्हे, ही उघड्या अंतश्चक्षूंंची जाणीव मृगेदाला नव्हती. आज सायंकाळी त्या नदीतिरी तरी त्याची शरारसुखामिलापा खूप फोफावली खरी. पण त्याबद्दल त्यालाही दोष देता येणार नाही. आज नाही उद्या, लवकरच आपले वस्तुस्थिती लग्न होणार या भावी संस्कारमुखाच्या आशेनें, त्यानें अनेक पाश्चात्य चंचाल तरुणींनाही धिक्कारिलें होतें; आणि आता जर नेमक्या त्याच सुखसुमावर परमेश्वरानें, कधीही न विव्हाणारा, नव्हे, प्रत्यक्षी फुलणारा निखाराच ठेवून दिला, तर त्या तरुणानें तरी विनम्र नयेतर काय करावें? जावें त्याच्या वशा, तेव्हाची ते कळें.

मृगेदराची अशी मानसिक जाळयोळ चाळली अतना त्याला नदीच्या पुलिनातून एक गोंड गाणें ऐकूं आलें. तें एका मुलाच्या कंठांतून येत होतें. हें त्यानें तानड-तोब ओळखिलें? कारण ती त्याकडेच येत होती. ती गात होती.

पद

मुधा-कलश प्रभु प्रेमरसाचा । प्रेमरसाचा । भूवरि साचा ॥ सुभा० ॥

लाभे मजनी न्यून नमे तरि

व्यर्थ अमे हन्यास सुराचा ॥

या स्मरणीं रंगे काणी

तो भाग्याचा भूवरि साचा

मुधाकच्छ प्रभु प्रेमरसाचा । प्रेमरसाचा । भूवरि साचा ॥

हें गोड गीत एकतारीवर सुखर आवाजाने गात गात मृगेंद्राजवळून ता कन्या-
चालूं लागलीं. तीं स्वतः आपल्या नादात इतकी गुंगली होती कीं, मृगेंद्र तेथें अस-
न्याचें तिच्या लक्षात मुद्दा आले नाहीं. पण आपल्या अस्तित्वाची तिला जाणीव
करून देण्याकरता म्हणा, किंवा तिचें ते गाणे, अथवा तिचा तो गोड गळा
‘इत्यामुळें म्हणा, मृगेंद्रानें ‘ओहो!’ असा उद्गार काढला. तशीं ती बाला दच-
नरी. मग मान तो ओशाळला, व म्हणाला.

“मला क्षमा करा. आपणस दचकून टाकावें अशी माझी इच्छा नव्हती.”
“ममजलं” एवढेंच म्हणून ती पुढे चालूं लागली. तिला क्षणभर थांबावें, आणि
तिच्याशीं थोडेंसे बोलावें अशी त्याची इच्छा होती, पण संनैवेद्यतीनें त्याला तसे
करता येना. तथापि तिच्या गानानें लुब्ध होऊन, पण आपण मुद्दाम तिच्या मागे
जात आहोम असें तिला तर वाट नये अशा बेताने तोही तिच्या मागून दहाबारा
पावलांच्या अनराने वाळवंटातून चालूं लागला. साधारणपणें फळांगभर ते तिच्याही
लक्षात आले नाहीं. परंतु तिने आपले पाठीवरचें एक विलक्षण आकारचें गाठोडे
सोड्या सावधगिराने वाळूर ठेवले, तशीच ती एकतारीही ठेविली; व आपल्या
लावच लाव पायघोळ कफलाचा गळवंद सैल करून ती कफली काढणार तोच मृगेंद्र
तिला दिमला, तसा निमें घाईनेच कफलाचा बंद पुन्हां सावरून बाधला व गाठोडे,
एकतारी उचलून घेऊन ती जाऊं लागणार, तेव्हा तिला मृगेंद्र म्हणाला,

“छे छे, आपणला न्यान बरायचें आहे अस दिमत खुशाल करा. मी जातो.
आपल्या गोड आवाजाने मी केवळ गीत ऐकण्याकरता आपणामागे चालत होतो.
म- क्षमा करा हें पद कोणाचें एवढें कळेल का ? ”

या प्रश्नाचें सरळ उत्तर न देता ती बाला त्याच्याकडे सात्थर्य मुदेने पाहूं लागली.
थोड्या वेळानें तिनें त्याला निचारिलें,

“आपण तर महाराष्ट्रीय दिमता, आणि हें पद कोणाचें आहे, हें विचाला.
आधार्य नव्हे का ? ”

“मी सुरतेला रहातो. ”

“सुरतेला राहून इमजी कविता व कवि देखील आपणाला माहीत असतीलच.”

मृगेंद्र निरुत्तर झाला. पण त्याला निजबद्दल आदरही वाटूं लागला, तो
म्हणाला,

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

“ इंग्रजी कविता वाचारी लागले. ”

“ कां ? ”

“ परीक्षेला नेमली अन्ते म्हणून. ”

“ मग आरल्या मायभूमीच्या कविता तर आवडीनेच वाचल्या पाहिजेत. ”

“ कविता वाचणं सगळ्यांनाच साधतं अमं नाही. गायनाचा प्रवाद सर्वांनाच मिळालेला नसतो. ” त्याने तिजवड्याचा आपला आदर व्यक्त केला. ”

“ आपणांला इंग्रजी कविता त्याच्या सुरावर म्हणता येतातच; ” तिने त्याला धडविले. पण तेथे मात्र तिला यश आले नाही. कारण तो म्हणाला,

“ मला फिडल् या. मी म्हणतो. ”

“ हॅ प्या. ” तिने गाठोडं सोडून फिडल्येनमधून फिडल् काढीत म्हटले. नंतर म्हेंद्रानेही फिडल् लावून गायनाची तयारी केली. पण रांका आल्यावरून तिला त्याने विचारिले,

“ क्षमा करा हो. आपणांला इंग्रजी समजत का ? ”

“ मापार्थ कळत नाही. पण खरज्ञान थोडंस आहे, आपण म्हणा ? ”

म्हेंद्राने मग एक लहानशी कविता म्हटली.

Her dress was greener than the tenderest leaf
That trembled in the sunset glare aglow:
Herself more delicate than is the brief
Pink apple-blossom, that may showers lay low,
And more delicious than's the earliest streak
The blushing rose shows of her crimson cheek.

खरोखरच म्हेंद्राने ही कविता फारच चांगली म्हटली. त्याचाही आवाज गोड होता. गानरुग्मे होऊन आपल्या मागे हा तरुण उगाच आला नाही हे त्या शैला पटले. शिवाय त्याची मुद्राही सन्ययणाचीच होती. तिला आनंद झाला. ने विचारिले,

“ ही कविता कोणाची ? ”

“ आपण म्हटलेलं पद कोणाचं हे सांगा अगोदर. ”

“ जळगावच्या सोनाळकराचं. ”

“ फारच गोड आहे. मला भारी आवडलं. मी म्हटलेली कविता इंग्लंडच्या राजकवीची आहे. त्याचं नाव Robert Bridges.

“ आणि त्या कवितेचं नाव ? ”

“ कुमारीचं दिव्य भावदृश्य. पण कुमारी म्हणजे वसंत थो त्यानं कल्पिली आहे. ”

“ मला अर्थ करून सांगता का ? ”

“ हो. ” असं म्हणून त्यानं फिस्न फिडलू साविलें.

पद

हिरवा शालू तिचाच जादा वेलीहुनि कोंवळा;

तियेच्या अंगीं बहु शोभला !

सायंकाळीं कवळ्या विरणीं वेल जशी लपकते !

तशी ती कन्याही खेळते !

मुंम्याच्याही ओझ्यानें जे रेणु पडति भुररी

तयाहुनि नाजुक ती सुंदरी !

चाल—ज्या वसंतात फुलतात गुलाबी कळ्या;

त्यातल्या गोजिच्या आतल्याच पानळ्या !

रंग तयाचा दो गालावर कन्येच्या शिंपला

कसा अन् कोणी हो पसरिला ?

“ वाहवा ! फारच गोड ! ! हें भाषांतर कोणाचं ? ”

“ माझच; अर्थातच फारच वेळें आहेत ”

“ करावे लागत अमनीलच. पण कोऱ्हा वेल हिरवी अगने का ? निदान तिचीं कोंवळां पानं तरी तावडीं असतात. अगदीं निलखळ तावडीं नसतात. तावूस रंगाचीं अमतात; पण हिरवीं खचीत नसतात. ”

“ विलायतेत—विलायतेत कसाला आपणाऱ्हे सुद्धा आयन्ही नावाचां रक्ता पानासह नेहमीं हिरवीच अगने, पेंशन फर्ग्युवरची रक्ताही सुंदर, सुसुमार क.

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

“सदा हिरवी असते. तथापि तावूस पानाची लता अधिक नाजुक, अधिक मोहक व अधिक साजुक दिसते खरी. ”

“ पण मुंम्याची तर कोमल स्पर्शाची ख्याति आहे. ” तिने दुमरी शंका काढिली,

“ प्रत्यक्ष अवलोकन करून आपण कविसंप्रदाय बदलणे तर ते जास्तच मोहक दिसतात व अमृतातही. मुंम्याचे शरीरच असे असतं का, त्याला करीणू, अशा लांबडावरही हलकंच पसावें लागतं. तो बिडून अंगावर आला तरी अंगावर बसला तर हळूच बसतो. शिवाय काही काही फुलें खालच्या तोंडाची असतात. ती मुंम्याच्या सुकुमार स्पर्शाने सुद्धा रेणु खाली टाकतात. मला वाटतं की, मुंम्याच्या स्पर्शाने कुसुमांची सुकुमारता भोजव्यापेक्षा युवतीच्या सौंदर्यकर्णारोपच ती भोजावी.

“अथवा युवकाच्या विनोदलहरीनी भोजावी, असो आपण स्वतः कवि शार्दूल ने पाहून मला आनंद वाटतो. पण अशा कवीने—” ती बोलता बोलता थकली.

“ कवीने ? पुढे काय म्हणणार होता ? ”

“ काही नाही. एक कविता मी फिडल्वर म्हणू कां ! ”

“ वा ! वा ! जर ! जर ! ”

ती गाऊ लागली—

गजल

कवीने काव्य कां गावें ?	मरोनी कां न हो जावें ?
कुणाला प्रेम ना देता	अवें कां रानि हिंडावें ?
मृगानें ऐकलें नाही	कर्घाही गाडिलें रान,
तब्दी बोलिवांना हो	कुठें कां शोभला छान ?
नमे तो देव आकाशी	कुणही देवतेवांना;
हरीसी शातवायानी	धरी लक्ष्मीच ती बीणा !
सुरारे ! राधिकेला या	उगां कां विधिसी ऐम ?
तुमरे हे खेळ ललिते	तहावें पामरें कैम ?
शरानें विधुनी जातो	मृगति ज्याथ हा येथें,

त्या बालेनं हे पर एवढेंच म्हटलें, व म्हटलें तेंही इतकें साभिनयन इतकें सुन्दर आवाजीनं म्हटलें की, मृगेंद्राचा अर्धा तासापूर्वीचा सुखमिलापा उमळला यांत अंदाज नसत नाही. Pe it up forces burst asunder या कव्युक्तीला हे गाण प्रत्येकाला आपल्या स्वनाच्या अंत करणान सारटेल. तया मृगेंद्राचा हा पर !

X

X

* काण दिभः * त्या टेकजोवर ? ” मृगेंद्राने त्या बालेला विचारलें. “ महात्मार्जा की काय ? ”

मृगेंद्राचे अथ विचारून नंतर मृगेंद्रा नमनाल, तोंच ती लाबच्या टेकजोवरची कृती प्दमेनासो झाली.

‘ मग वगळ की ते माझे वडील असावेत. महात्मार्जा इतके उंच नाहीत. ” तिने उतर दिलें.

‘ मग तुझे वडील रागदनाल ? ’

‘ प्रेमागुडे अर्धेरापचा राग काय किमतीचा ! ’

मृगेंद्राने तिचा अभ्युत्थन आलिंगून घेतले, व आपली एक पाचूची अंगठी तिच्या मुठभार अनामिनेच घातली व नंतर मज्जगत्या तिला नाव विचारिले.

‘ माझं नांव गुजारजादी ’

“ गुजारजा ! ” मृगेंद्र चकित झाला. त्याची दृष्टि श्यमात्र आकाशाकडे वळली; ती त्याला ती उंच मूर्ति किम्हण तेथेंच दिगती; व किम्हण ती क्षणार्धात नाहीशी झाली. मग मात्र मृगेंद्राकडून रहावेना. ती तगाव त्या टेकजोवर धावत गेली. पण त्याच तेथें एक चित्रागर्भ देवात दिसने नाही. मग तो अधोवदन वरून पराकडे वळत पण सगळ्या रम्याभर मनात झुलत होता, “ गांधी महात्मा सरा ! पण सैनान की साधु ! ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु?

“सदा हिरवी असते. तथापि तावूय पानाची क्ता अधिक नाजुक, अधिक मोहक व अधिक साजुक दिसते खरी. ”

“ पण भुंग्याची तर कोमल स्पर्शाची स्थापति आहे. ” तिने दुर्भा शंभू काढिली,

“ प्रत्यक्ष अवलोकन करून आपण कविसंप्रदाय बदलते तर ते जास्तच मोहक दिसतात व अमृतातही. भुंग्याचे शरीरच असे असते की, त्याला कठीण अशा लाकडावरही हलकेंच पसवें लागतें. तो चिडून अंगावर आला तर अंगावर बमला तर हळूच बमतो. शिवाय काहा काहो फुलें खालच्या तोंडाची असतात. तां भुंग्याच्या मुकुमार स्पर्शानेमुद्रां रेणु खाली टाकतात मला वाटतें की, भुंग्याच्या स्पर्शाने कुमुमाची मुकुमारता भोजव्यापेक्षा युवतांच्या सौंदर्यरक्षण, रक्षण ती मोजावी.

“अथवा युवकाच्या विनोदस्पर्शाने मोजावी, असो आपण स्वतः कवि दाखवत हो पाहून मला आनंद वाटतो. पण अशा कवीनं—” ती बोलता बोलता थकली.

“ कवीनं ? पुढें काय म्हणणार होता ? ”

“ काहीं नाही. एक कविता मी किडूवर म्हणूं कां ? ”

“ वा ! वा ! जल् ! जल् ! ”

ती गाऊ लागली—

गजल

कवीनं काव्य कां गावें ?

कुणाला प्रेम ना देना

नृगानें ऐकलें नाही

तन्ही बोलिलीना हो

नमे तो देव आकाशा

हरीमी शान्तिवायामी

सुखारे ! राधिकेला या

तुझे दे छेळ लीलेवे

शानें विधुनी जानो

मरोमी कां न हो जावें ?

अने कां शनि हिडावें ?

कर्षाही गाळिले रान,

कुठे कां शोभता छान ?

कुणही देवनेबाता,

धरी लक्ष्मीच ती बाणा !

उगा कां विधिनी ऐवें ?

तहावें फामें कैवें ?

नृगाने म्याथ दा बेवें,

रेशमी जाळें

त्या बालेन हें पद एवढेंच म्हटलें, व म्हटलें तेंही इतकें सामिनयन इतकें सुन्दर आवाजीनें म्हटलें कीं, मृगेंद्राची अर्घ्या तासापूर्वीची मुखभिलाषा उमळली यांत आहोच नवल नाहीं. Pe it up forces burst asunder या कव्यूक्तीला
१. प्रत्येनाला आपल्या स्वनाच्या अंत करणान सांगले तया मृगेंद्राचा
५. चरण !

x

x

“काण दिभन व हदा टेक्जोवर?” मृगेद्राने त्या बालेका विचरले.
“महाभारता मों काय?”

सुगेंदाचे अश निवारण संस्थेतुद्धा नमनांल, तोंच ती लावच्या देऊंगुंवां
अर्ली व्दमेनाशीं झाली.

‘महा वादत की ते मात्रे बडील अमावेन. महारनाजी हके उंच नादत.’
तिने उत्तर दिलें

‘ मग तुझे वडील रागवर्नाल ? ’

‘ प्रेमापुंड्रं अर्द्धशायरा राग वाय किमतीचा ? ’

मूर्ध्ना निभा । अत्र आलिंगनं बुद्धिले, व आपली एक पाचूवां ॐ
 तिच्या मुदुनार अनामिकेन घातली व नेन सहजगत्या तिला नाव दिव ॐ

‘ माझं नाव गुन्नारजादी ’

“ मुनज्जान ! ” सुन्दर चकित झाला. त्याची दृष्टि क्षणमात्र झटकन वळली ती त्याला ती उंच मूर्ति किन्न तेथेच दिग्गज, व किन्न नं. झटकन नाहोशी झाली, मग मात्र नृगेंद्राकडून रहावेना. तो तमाच त्या टेकड्यावर गेला. पण त्याला तेथे एक चिडपारास देखाई दिवले नाही. मग नं. झटकन वळून घराकडे वळला पण साऱ्या रम्याभर मनाने झुगल होला, “ मन्त्र-महारमा सरा ! पण सैतान को साधु ! ”

पुस्तक पहिलें

महात्मा !

भाग ३ रा

तेरणावस्चा दिसा !

बहिऱ्यास लावा कानसीच; त्या ऐरण कां दावितां ?
दस्त्रिही होतां कां हो स्वतां ?
बहिरे पारखा; राखां त्यांना हृदयाच्या कोंदणीं;
द्या ते फेकुनि नकली मणी !

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

§ १ मूंगेंद्र बाडोलीन्या सत्याग्रहाभ्रमाकडे वळला खरा, पण त्याचे पाय तिकडे जाण्याला धजेनात. त्याच्या हातून मुक्तच असें कर्म झालें होतें कीं, ज्याला वाईटहि म्हणता येईना कीं चांगलेंहि म्हणता येईना. तरी देखील त्याच्या मनाला तें खात होतें. मनाला खाणारें तें कुकर्मच, असा सरास निकाल देणें खाचित अन्यायाचें होईल. पण आपल्या कर्माची न्यायान्यायता पाहण्याकडे मूंगेंद्राचें तर्क लक्षच नव्हतें. तो खरोखरच विचार करूनून धुकून गेला होता, व त्याची जी प्रतिक्रियेची सुखामिलापेंची मन स्थिति, तीत तो असतानाच देवानें त्याच्याकडची तें कर्म करवून टाकलें होतें. त्याच्या विषयी त्यानें खरोखरच विचार केला नसता; पण त्या ठेकडीवरील ज्या माणसानें तें पाहिलें असेल, अथवा त्याला तें दिसलें असेल तो माणूस गांधी असावे, अशी त्याला जबरदस्त शंका आली आणि ती शंका होती म्हणूनच त्याला त्या कर्माचें शक्य बोंचत होतें. ती मूर्ति प्रत्यक्ष गांधीच होते अशी त्याची खात्री असली तर त्याचें थोडेंसुद्धा वाईट वाटलें नसतें. कारण तो तसा बराच स्वतंत्र होता. त्याचे वडील तर पारच पार अनुश्रवणीय वाटे. त्यामुळें तो प्रकार मूंगेंद्राला तसा पारसा भेडसावीत नव्हता. स्वतः त्याची हल्लींची मन स्थितिवर खरोखरच गुन्नारजादोला पुष्कळच अनुकूल होती. तो मुसलमान कन्यका लावण्यावती होती, तरुण होती, पुनारिका होती, रामिक होती, हुशार दिमत होती; तिचा कंठ तर अत्यंत मधुर होता, तिला घायेंही वाजविता येत होता; तिनें सोनाळ्याचें पद आळवून आळवून मोठ्या आवडीनें म्हडलें होतें, त्यावरून ती धार्मिक वृत्तीची अमादी असा तर्क करण्यास जागाहि होती, आणि सर्वांत मुख्य गोष्ट जी पतिमन स्त्रिविषयाची, तीत ती तर मूंगेंद्राची भाव्य देवनाच होती, तेव्हा तिच्यावरचें आपलें प्रेम खरोखर हृदयान्याहि हृदयातचें आहे-असें तो समजत असे. पण झालेला प्रकार तिच्या न्यायिला कळला, व ती व्याप्ति महात्माजी, हें अत्यंत पाईट झालें असें त्याच वाटलें. असा काही मुत्तान्या व काही विपणनेच्या स्थितीत तो साग्रमाकडे जात होता. पण त्याची दृष्टा गुन्नारकडे जाण्याची होती. तो तिच्या पाहण्याकरतां मधून मधून

ऐरणावरचा हिरा ?

आसपास न्याहाळी; पण ती त्याला दिसली नाही. पण एक गाधीभक्त नात्र. त्याला दिसला. त्याला म्हणून विचारिले, “महात्माजी आश्रमात आहेत ना ?”

“महात्माजी आजच सुत्तेला गेले.”

“कैवहा ?”

“हुपारीच.”

“अशक्य ! मी त्यांना आता पंधरा वर्षां मिनिटापूर्वी त्या टेकडीवर पाहिले.”

“शक्य नाही. ते आता सुत्तेला कमिशनरशी बोलत असतील.”

“मग माझाच दृष्टिभ्रम असेल अं.”

“शक्य आहे. गाधीटोपीवाले सरकार पर्झियाना गाधींच आसतात.”

“आपण व आपले मित्र स्वताला फार मोठे गणता.”

“आम्ही गणित नाही. सरकार गणतें. गाधींचा पोषाख त्यांच्या बोल्यात सत्तो. गाधीटोपी तर त्यांना फारच ताप देते.”

“तें तुमचें तुम्ही पहा.”

“का ? आपणाला स्वदेशाशी काही कर्तव्य नाही की काय ?”

“आपण स्वतः त्या टेकडीवर गेला होता काय ?” म्हणून वरून सहजगत्या पण अंतर्ध्यामी मुद्दाम विषय बदलून विचारले.

“नाही बुवा.”

“आपल्या आश्रमात मुत्सद्धाना आहेत काय ?”

“हो. आपणाला कोण पाहिजे ?”

“मला कोणीच नको. महज विचारिलं.”

“आपली पर्णकुटी आली. मी आपलं काय काम करूं मागा.”

“तूर्त एक काम करा. मी नदीकडून येत असतां, एक मुत्सद्धान कन्या नदीपाठीं गात बसली होती. ती अज्ञानही तेथेच असेल. रात्री तिला एकटीलाच. रानांत राहूं देणं पाईट. आपण तिला सोदून करा.”

“करतो, पण आपण का तिला तमं सोदून आला ?”

“नाही ती मुलीच ओळखाची नाही. गिराय मी प्यगही नाही.”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ कोणती मुलगी म्हणता ? गुन्नारजादीच का ? ”

“ तिचं नाव मला जमं कळणार ? पण ती पिडल फार चागलं वाजवितें. ”

“ मग तोंच ती. गुन्नारच ती. तिची काळजी करण्याचं कारणच नसो. ती महात्माजींची मानलेली कन्याच आहे. या आश्रमाची ती प्रत्यक्ष देवता आहे. इतका पवित्र जीवात्मा—

“ आणि रसिरि देखील. ”

“ महात्माजी तिचं लवकरच लग्न करून देणार आहेत. ”

“ तिला आईराप नाहीत का ? ”

“ आहेत, पण ते फारच गरीब आहेत. खाष्टिक आहेत, पण मोठे धार्मिक-वृत्तांचे आहेत अलांम्हे त्यानीं आपला मूळ धंदा सोडून कोष्ट्याचा धंदा पत्करिला आहे. त्याचा अर्थातच आपल्या एकुल्या एक मुलीवर जीव की प्राण लोभ आहे. ”

“ स्वाभाविक आहे. अन् ती तशी गोड स्वभावाची मुलगी दिग्गते. पण काय हो, ती मुलजमान असून तिला मराठी इतकं चागलं वगं येतं ? तिनें तर जळगावच्या एका कवीचंय पद आरंभीं म्हटलं. ”

“ ते मूळचे जळगावचेच रहाणारे, सुर जळगावचे नाही, जळगावहून दोनच मैल अगण्याच्या शिवाड्याचे ते रहाणारे. तगेच मूळचे ते हिंदूच होते, पण धोरंग-जेवाच्या म्हणा की, नंतर कोणा मुमजमान राजाच्या जुलुमी कारकीर्दीत ते बाटले, ते म्हणजे त्याचे पूज. रानदेशात अशीं अनेक हिंदू बाटणीं घराणी आहेत. त्यांच्या घरां अजूनही रामचंदायतन आहे. शिवाय गुन्नारजादी मराठीतली म्हर्नाकमूत्र फावतल परांश पास झाली आहे. जळगावचे कवि निग माहीन अगमं बाहीं नदलचं नाही. ”

“ जळगावचं किती कवि आहेत ? नामोस्ति अं ? ”

“ दोघेच. मोनाठसर व निवारी. ”

“ ‘ गुवाकसा प्रभु प्रेम ग्याचा, ’ ही कविता कोणाची आहे ? ”

“ मोनाठसरांची. ते पद गर ता नेहमी म्हणत अगो. नितांवी कविता निग

ऐरणावरचा हिरा !

आवडत नाही. वास्तविक तिवारींचेच नाव महाराष्ट्रात जास्त प्रसिद्ध आहे. पण प्रत्येकाच्या मनाची ठेयण वेगळी असते हेंच खरें. ”

“ तिवारींची संप्रामाणीत माझ्या वाचण्यात आली आहेत. रस्त्यावर देशभक्तीचा प्रसार करायला तीं चांगली आहेत, पण कल्पनानाविन्य, भावना-दार्ढ्य, वृत्तवैचित्र्य, भाषासौष्ठव, स्फूर्तिस्वातंत्र्य, नवे नवे पण सार्थ शब्द निर्माण करण्याची प्रतिभा, वेगळे काव्यगुण तिवारीच्या कवनातून आढळून येत नाहीत.

आश्रम जवळ असून सुद्धा मृगेंद्र काव्याच्या गप्पा मारीत उभा होता. कारण त्याला कस्तुरीसमोर जाववेना. कदाचित् गुलारजादींची जास्त माहिती मिळविण्याचीही त्याची इच्छा असेल. पण त्या गाधीभक्ताचें आता त्याच्याकडे विशेष लक्ष नव्हतें. शेजारच्या झोपडातून हातमागाचा आवाज त्याच्या कानावर येताच त्याचें तिकडेच जास्त लक्ष लागलें होतें तें पाहून मृगेंद्र म्हणाला,

आपणाला हातमागाचा आवाज काव्यापेक्षाही जास्त आनंद देतो, हें पाहून मला महात्माजींचें फारच फार कौतुक वाटतं. सगळेच गाधीभक्त अमेच चरकाभक्त आहेत का ? ”

“ अशी अपेक्षा आहे. ”

इतक्यात त्याच शेजारच्या झोपडीतून फिडल्ये सूर निघाले व लवकरच गुलारजादीनें मृगेंद्राचें, “ हिरा शाळ तिचाच जादा वेलीहुनि कोंबळा, ” हें पद म्हटलें. तें संपेपर्यंत हे दोघेही स्तब्ध होते तिकडे तें पद मगच्याच मृगेंद्र गाधीभक्ताला म्हणाला,

“ माझे एक काम कराल काय ? फारच तातडीचें आहे ”

“ बोला. ”

“ एक मोटार आणता काय ? मला आताच्या आता गुस्तेन गेलेंच पाहिजे. ”

“ एकाएका ? ”

“ हो. अगदी या निमिडाळा. हा उपाच निपायच मी तपास आहे. मला म्हात्माजींना या क्षणी भेटायचें आहे. भेटूनच पाहिजे. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ ते उद्यां सराळी दहा याजनां-परमनील.”

“ या क्षणी येत नाहीत ना ? उगांच वशाळा वेळ लावता ? मिळेल वा मोटार ? ”

“ मिळेल ? तयार आहे. दोन मिनिटात निघता येईल. त्या मॅरेजमध्ये मोटार आहे पक्क शॉपरला आणायचं एवढंच.”

Very good ! जग मग, आणा त्याला.”

गांधीमक गेला. मृगेंद्र मात्र तेथे तमाच उभा राहिला. ऐ. ऐ. तो गुन्ना-रच्या शॉपडॉच्या सावलीत उभा राहिला. अर्थात् आपण कोणास दिसू नये अशीच त्याची इच्छा होती. त्याच्या मनात मात्र विचारसरंग सुरू झाले. “ आज-पासून आयुष्यातला राडकाळ मार्ग सुरू झाला असें दिसतं. ती कस्तुरीची पर्ण-पुटी व ही गुन्नारची शॉपडी. ती वाग्दत्ता वधू आणि -ही—कोण ? ” या प्रश्नाचें, त्यानें मनातल्या मनातच का होईना, पण ठासून उत्तर दिलें. “ अर्थात् धर्मपत्नी ” ‘ धर्मपत्नी ’ शब्दाचा पडसाद संपत नाही तोच त्याच्या चेहऱ्या-वर चित्तेचे भेघ पसरले. त्यानें घर पाहिले तों तेथेही त्याला चंद्रावर ढग आलेले दिसले. त्या विकट परिस्थितीतून गुन्नारसह सुखस्वपणे बाहेर पडणें त्याला एकट्याला शक्य नव्हतें. तो स्वतः धर्मांतर करायला तयार नव्हता, पण गुन्नारविषयी त्याला काहीच विचार करता येणार नव्हता. तिच्या आईबापाजवळ ती गोष्ट पाडावयाला त्याला एक तर वेळ नव्हता; शिवाय त्यांना अजून त्यानें पाहिलेंहीं नव्हतें. त्याच्या रीतीभाति, त्याची राहणी, त्याचे विचार, त्याची धर्मनिष्ठा, वगैरेविषयी त्याचें मन अजून साफ कोरें होतें पण महात्माजींना सर्व गोष्टी सांगाय्या व त्याची मदत घ्यावी असें त्यानें, तें पद उरुतेंच ऐकलें, त्यावेळीं मनाशी ठराविलें होतें. कस्तुरीला अगर गुन्नारलाही भेटण्याची त्याची त्या स्थळीं तरी छाती नव्हती. कस्तुरीला तर भेटण्याची त्याची इच्छाही नव्हती

मोटार आली. मृगेंद्र तीत तसाच बसला. मोटार निघणार झक्यात गुन्नार शॉपडॉतून तेथें आली, व त्याला म्हणाली, “ आपणाला आज सध्याकाळीं सोनाळपत्राचें पद आवडलं असें दिसतं, तेव्हा हें त्याच, ‘ कमलपरम ’ नावाचें पुस्तक मी आपणांस देते तें घ्याल काय ? आणखी हेंही पण घ्या. ”

ऐरणावरचा हिरा !

“ हँ दुसरं कोणतं ? ” नृगेद्राने पुस्तकें घेऊन विचारिलें. ” तिवारीचीं संप्रामर्गातें ? हँ माझ्याजवळ आहे; ” तो पुस्तकें चाळीत अमृता पुढें म्हणाला, “ ठीक आहे. आपण प्रेमानं पुस्तकं दिलोंत; आभारी आहें. आपणास जर तिवारींची कविता आवडते तर मलाही ती आवडेल. ” माझ्यावरता नको. ” ती हसून म्हणाली. तिवारींना मी सोनोळकराप्रमाणंच गुरुस्थानी लेखते. आपण “ संप्रामर्गीतावरचा नाथ निफाडरावरचा लेख अवश्य वाचा. ”

“ कोठें सापडेल ? ”

“ ह्या ‘लोकमान्या’च्या अकात ” असें म्हणून तिनं तो अकही त्याला दिला.

“ निफाडकर आपल्या ओळखीचे आहेत काय ? ते देखील कवि आहेत; नाही ? ”

“ हो. ते तिघे परस्पराचे चांगले छेही आहेत. खानदेशच्या कर्जाचा छेह आदर्शवन आहे. ”

“ प्रान्तिक अभिमान. ”

“ नव्हे. ते तिघेही घेदरे, अधिकारी, माधव ज्यूलिप्पन, अनंतननय, मिडे, अकोल्याचे बी, गिराश वगैरेचे स्नेही आहेत. मी जशी घाडोंलोत आले आहें, तसे निफाडकर नाशिकीत गेले आहेत, व असें कळतं कीं ते बागलाणानही राष्ट्र-कार्य करित आहेत. तिवारी व निफाडकर यावर अहंकाराचा आरोप निष्कारण आहे. ”

“ तिवारीचं मला माहीत नाही त्याचा अहंकार अमत्यास तो सामगी धर्तनात दिसून येत असेल. पण निफाडरावरचा आरोप मात्र वाङ्मयप्रान्तात सार्वजनिक स्वरूपाचा आहे सरां. पण मला जेवढी त्याची वाङ्मयमेधा माहीत आहे, तिजवरून त्याच्या त्या दृष्टीला मी आत्मप्रत्यक्षात घालीन, धगा आत्म-प्रत्यक्षा भाव जप्पर द्या. निफाडकर सामगी धर्तनात अहंकारी आहेत काय ? ”

“ मला माहीत नाही. पण नगावेत असें मला घाटनं. तुम्ही म्हणता तेंच सरां. माणगाला कांही प्रसंगी फरारांमाग घाळगाय सामगी. तो ज्यांना सहन होत नसेल त्यांनीं त्या आत्मप्रत्यक्षा भाषाया अहंकारात दख्खनात नव्वत नाही. मलाही निफाडकर आत्मप्रत्यक्षा दिवतात.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ तुमचं मराठीचं वाचन आधुनिक कालापुरतं तरी बरंच दियतं.”

“ मला तें भारी आवडतं. पण आता एम्दम निघाला ? कुठं ? ”

“ सुरतेला. ”

“ एकदां माझ्या आईबापांना भेटून जाल काय ? मला आनंद वाटेला. ”

मृगेन्द्राला ‘ नाही ’ म्हणण्याची सोयच नव्हती. तो उतरण्याकरिता उठला इतक्यात मोटारच्या दुसऱ्या खिडकिशी बस्तुरी आली; व त्याला म्हणाली;

“ कुठं गेला होता ? बरंच लांबवर जाऊन आलात वाटतं. चला; मी जेवणाची अगदी वाट पाहून होतं. आपली शोपडी ती पलीकडली हो. या पर्णफुटीत भाई आहेत. त्यानीं तुमची दोनदा आखण केली. ”

मृगेन्द्राच्या हृदयाचा त्यावेळीं भाववाचक नकाशा काढण्यासारखा झाला होता. पण तो अत्यंत समयज्ञ होता. तो म्हणाला; “ चल, मां आलोंच. या शेजारच्या झोंपडींतल्या एका वृद्ध व सात्त्विक भक्ताला मी भेटून येतो. ”

“ किती वेळ लागेल ? ”

“ दोन मिनिटें. ”

“ मग मीही येतं, चला. ”

मृगेन्द्राला बस्तुरीलाही, ‘ नाही ’ म्हणण्याची सोय नव्हती. तो खाली उतरला; व शेफर्सिबाय बाकीं सगळे गुलनारजादीच्या झोंपडींत गेले.

§ २ झोंपडींत पाय टाकतांच मृगेन्द्राला येथें महात्माजीं दिसले !

इतका समयावधानी मनुष्य, पण गांधींना तेथें पाहताच तो इतका आश्चर्यबद्ध झाला की, त्यानें जर झोंपडीचे कळक धरले नसते तर तो खाचित झालून पडता. तशी त्याला किंचित् मूर्च्छा आलीच होती. पण पाचपंधरा सेकंदांतच तो भानावर आला त्यानें, इतरांप्रमाणेच, महात्माजींना नमस्कार केला. त्यानींही त्याला मोठ्या प्रेमानें आपल्या चटईवर बसवून घेतले व शांतपणें विचारिलें.

“ आपणाला सूत काढता येत असेलच ? ” ते स्वतः घरका पित्र्वांत होतेच.”

“ नाही. ” मृगेन्द्रानें उत्तर दिलें. पण तो ओशाळलाही नाही.

“ शिक्षा की फार चांगलें काम असतं. ”

“ मला यापेक्षा वेगळीच कामं करावची आहेत. ”

ऐरणावरचा हिरा !

“ कोणती ? ”

“ या प्रश्नाचं उत्तर मी इतक्यात देणार नाही. ‘ आर्धा केलं मग सांगितलं; अशी आमची महाराष्ट्रीयांची मनोरचना आहे. ”

“ चांगली आहे. मला तसं करता येईल तर मी टिळकाच्या, आमच्या लोक मान्याच्या तत्त्वांचा पुरस्कर्ता होईन, अशी मला उमेद आहे. ”

पण मृगेद्राला राजकारणात शिरायचें नव्हतें. त्यानें विषय बदलण्याकरता, अथवा एक पंथ दो काज अशा दृष्टीनें महात्मार्जांना विचारिले,

“ आपण तर आज दुपारों मुक्तेला गेला होता म्हणून मला कळलं. ”

“ मोच याना सांगितलं. ” गांधीभक्त म्हणाला.

“ आपण खरं तेंच सांगितलं. मी आज संध्याकाळींच परतलों. ”

“ जाऊन थायला इतका वेळ पुरला ? ” मृगेद्रानें आपली भीति दाखून विचारिलें. तो मधून गुलजारजादीकडे पाहत होता.

“ हो. आमचे शॉफर व्हॉलंटियर फार हुशार आहेत. ”

“ पण आपल्या कामाला काहीं तरां वेळ लागला असेल ना ? ”

“ तीन मिनिटें. या युरोपियन अधिकाऱ्याचं मला हें वेळाबंधनमत फार आवडतं. आमच्या अंगी तें दजेल तर फार चांगलें होईल. ”

“ ती संवय खरोखरच सुरेख आहे परंतु गोऱ्या अधिकाऱ्याचं एवढें कौतुक करण्याची मला जरूर वाटत नाही. सर्वच स्वतंत्र राष्ट्रांत ती सार्वजनिक संवय अमत्ते. आमच्या शिवकालातच कशाला, पेशवाईत सुद्धा आमचं तसंच वर्तन होतं. ”

“ तुमचा हा पूर्वजाभिमान पाहून मला आनंद होतो. आपल्या वडलाच्या ठायीं पूर्वजाविषयी विपरीत भावना आहेत. ”

“ त्याला कारण फालमाहात्म्य ! आपणसुद्धा काहीं वाचनीत पाश्चात्यांच्या गुणाचं फाजील स्तोम माजवता. फ्रिझोळ सद्गुणाचं स्तोम आपायकारक होत नाही. पण अहिंसेमारख्या एकांगीतत्वात रमाइष्ट व टॉलंट्याय याचं अंधानुसरण करून आपण घायबलचा व कन्वेंशनसचा प्रयत्न आचार करून जगाचं नुस्मान करता आहा ! क्षमा करा. मी तय्य व अट्ट अर्धों तरी योग्य मर्यादा साभाळून मला आपले विचार आपणापुढे मांडण्याम हरस्त नमावी. ”

महात्मा गांधी-संतान कीं साधु ?

“ हरकत कमली ? आपलें म्हणणें मां कुठें अमान्य करतों ? अनत्याचारी अहिंसेचें तत्त्व मला वेगळें व्यक्तीकरतांच नव्हे तर राष्ट्राकरतांहि पटलें आहे हा माझाही दोष नव्हे. आपणाला तनेच मलाही आत्मस्वातंत्र्य हवें ना ? ”

“ पण आपल्या उदाहरणाच्या सर्व जगावर परिणाम होतो ना ? ”

“ होतो असं आपण धरून चालूं या. मग आपल्या म्हणण्याप्रमाणें माझा आचार चुकला तर तो प्रयोग चुकला असंच म्हणावं लागेल. मी सत्यावरतां दुसरा प्रयत्न करीन. ”

“ पण आपल्या प्रयोगानें शेंकडों जीवांचें नुस्तान होत आहे. ”

“ उलट तो यशस्वी झाला तर कोटी जीवांचें कल्याणच होईल. ”

“ कबूल, पण नफानुकसीनाचा अगोदर तात्तम्यभाव ओळखला पाहिजे ना ? ”

“ मी ओळखत नाहीं का ? आजपर्यंत शेंकडों सुद्धं झालींत. त्यामुळे नफे झाले तसे तोट्येहि झाले, पण एकूण बेरोज किती ? जग किती सुखी झालें ? ”

“ जगाचें सुख कणाकणानें वाढण्यास हजारों वर्षे लागतात. ”

“ तसेच माझ्याही प्रयोगाकडे का पाहता नाहीं ? समजा अहिंसेमुळे या-विसाव्या शतकात रणसंप्रामाणेशाही जास्त नुकसान झालें, तर यातले दोष निघून जाऊन विसाव्या शतकात या तत्त्वापासून मानवांचें कशावरून कोटकल्याण होणार नाहीं. आपण आपली दृष्टि विशाल ठेवता हें पाहून मला आपलें कौतुक वाटतं. ”

“ पण आपण तर वर्पात स्वराज्य व्यावयाला तयार झाला होता ? ”

“ पण हिंदुस्थान तें दान घेण्यास तयार झालें नाहीं. ”

“ दाता पाहून जसे दान मागावं लागतं, त्याप्रमाणेंच दान घेणाऱ्याची कुवत ओळखूनच दात्यानें दान देण्याची भाषा काढावी ना ? ”

“ नाहीं. दाता म्हटला की माझ्या नेत्रापुढें हरिश्चंद्र व कर्ण याच्या मूर्ति उभ्या राहातात दान म्हणजे आत्मार्पण. राखून ठेवून बाकीचें दान हें दानच नव्हे, तो व्यापार झाला. ”

“ पण हें जग व्यापारावरच अधिष्ठित नाहीं का ? ”

“ मला आपलें विधान बरोबर कळलें नाहीं. अधिक स्पष्ट करा. ”

“ या मूर्त्ये जगात देवघेवीशिवाय जीवन तयार होणें देखील शक्यच नाहीं. ”

ऐरणावरचा हिरा !

“ या मर्त्य जगांतच कशाला. सर्व विश्वात देवघेन ही आहेच. अगोदर ही आमची भूमिच तेवढी मर्त्य आहे असं नव्हे. मृत्यु सर्वत्र आहे. मृत्यु आहे म्हणून जीवन आहे; व जीवन आहे तेथें मृत्यु असलाच पाहिजे. नंतर देवघेवांतही तेच. जसं प्रत्येक जीवाला जीवन, आवडतं, तसंच त्याला दातृत्व आवडतं. कारण त्याला अनुभूत असा असतो कां, जेवढं द्यावं त्यापेक्षा जास्त परत मिळतं. आई अर्भकाला दूध पाजते, तर अर्भक आईवरता मोठेपणां प्राणापलीकडे जपते. जीवन दृश्य व मृत्यु अदृश्य; तसं दान दृश्य व ग्रहण अदृश्य. या ईश्वरीयोजनेत जेव्हा मानव विपमता उत्पन्न करतो, तेव्हा अगोदर मनात व नंतर जनात हिंमा होते. म्हणून आईसा ही पूर्णत्वानं मनात अगोदर विवकली पाहिजे, म्हणजे ती जनात नंतर दृश्यमान झालीच पाहिजे. ”

“ महात्माजी ! आपण थोर पुरुष आहांत. आपण निश्चयी तपस्वी आहात. आपल्या जिभेवर सरस्वती नाचते आहे. उल्ट मी अजून अगड वच्चा आहे. मला जगाचं ज्ञान नाही. पुस्तकी ज्ञान अगदीच किरकोळ असतं; हें या गुन्जारनं-देखील मला आज संध्याकाळीच पटवून दिलं. ”

“ असेल. आपण आज संध्याकाळीं परस्परार्शां प्रेमानं बोलत होता खरे. मला आनंद वाटला. आमची गुन्जार फार सात्त्विक, तशांच रसिक व गोड स्वभावाचीं मुलगी आहे. वस्तुराई ! आपणाला इची ओळख करून देतो अं ! इच्याइतकी साधी पण सात्त्विक पोर सापडणं कठीण आहे. गुन्जार ! या वस्तुराईसुद्धां जरी धर्मनं अमल्या तरी, निगरी व प्रेमळ आहेत. या पुष्कळ शिकलेल्या आहेत. पण याची जास्त जास्त शिकण्याची तयारी अमते. ईश्वर त्यांना त्या कामीं धैर्य व निश्चल बुद्धी देवो !

मृगेदाला गाधीजींचा प्रत्येक शब्द भाजीत होता. त्याची रात्री होऊन चुकली कां, ती सायंकाळची व्याप्ति गाधींच होते. त्याच्याशी आता त्याविषयी बोलून टाकण्यास तो उतावळा झाला होता; आणि तेथें वस्तुरी नक्की तर त्यानें वदार्चित बोलूनही टाकिलें अमों. पण तो आतां गाधीजींशीं खासगी मुलाखतीची गोष्ट वाढणार होता. पण गाधींच त्याला मध्यें म्हणाले,

“ गुन्जारचे वडील आहेत. याचें नाव उमरखानसाहेब. यां त्याची पत्नी. याचें नाव हजाराबियों. दोघेही फार धार्मिक श्रुतीचे आहेत; पण धर्मांध नाहींत. मुमल-

पुस्तक पहिलें

महात्मा !

भाग ४ था

चंद्रावरचे ढग

“ बरोबरीच्या वयाचे मुलगे असलेल्या देवांगना देखील काम-
वासनेला बळी पडून, आपल्या नवऱ्यांना सोडून, पुत्रतुल्य
तरुणाचा हात धरून जातात हे देवांच्या कपटाचे प्रायश्चित्त
नव्हे, तर काय आहे—” कलंकरहस्य

श्रीपाद महादेव वर्दे—

१ मृगेंद्र व कस्तुरी यांचे जेवणखाण संपल्यावर तां दोघेंही एकदां नरोत्तम-
भाईना भेटून आली; आणि महात्माजीकडून त्याच्याकडे मोटार आली होती, तीत
बसून ती महात्माजीच्या पर्णकुटीत गेली. नंतर महात्माजींनीही आपण स्वतः त्या
मोटारीत बसून त्यांना नदीच्या त्या विशिष्ट स्थळाजवळील तीरावर नेले; आणि
शोफरला बरोबर दोन तासांनी परत येथ्यास सांगून मोटार परत पाठवून दिली.
नंतर ते म्हणाले;

“ हे स्थळ अगदीं निरात आहे. येथली ही झाडी ल्हानशीच आहे; पण मोठी
दाट व सुरेख आहे. मृगेंद्रनाथ, आपली आज संध्याकाळची मनःस्थिति या
स्थळाची शोभा पाहण्यामागची नव्हती—

“ आणि आताही नाही. ”

“ नसावीच. तथापि आपण आपल्या विषयाचे सुनोऽवाच कम्लूखाईजवळ
केलं अमेलंच. ”

“ मुळीच नाही. ”

“ मांही पण विचारलं नाही. ” कस्तुरी म्हणाली.

“ एका परीनं तेंही बरं झालं म्हणायचं आता मृगेंद्रनाथ, आपण आरंभ
वरण्यापूरी तुम्हा दोघांनाही माझी अशी विनंति आहे की, माझही म्हणणं
पूर्णपणे विचारान घेऊन नंतरच दोघांनी काय करायचं तें करावं. माझ्या
सन्ध्याप्रमाणं तुम्ही चालायचं असा माझा मुळीच आपद् नाही. फक्त माझं
म्हणणं निर्विचार चित्तानं ऐस; त्यावर शान्तपणें विचार करा; व नंतर तुमचं
शिष्टलेकं व गुणमृत्त झालेकं मन तुम्हांस जमं वागायला लागेल तसं निनिदित्त
वागा. ”

“ एकूण आपणाला यांनी कांही तरी मागितलें आहे अगं दिग्नं. ” कस्तुरी
म्हणाली.

“ यांनी माग्याचं कारणच नव्हतं. मी म्हां दोघ्यांनी पाहिलं आहे. ”

“ दाकं महत्वाचं प्रहरण आहे की काय ? ” निने विचारलें.

“ महत्वाचं आहे आणि नाही; आपण देऊं तर महत्त्व आहे; नाही
तर मुठीच नाही. ” मृगेंद्रने प्रथमच प्रहणाक तोंड पाडितें. “ कस्तुरी! काय

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

झाले अन् काय नाही, हें मी तुला आतां मनमोकळेपणानें मांगणार आहे; पण त्यापूर्वी तूं आपल्या मैत्रीची व प्रेमाची चित्रे डोळ्यांसमोर आण. आपली ह्याइव्ह खेन-मध्ये भेट झाली तेव्हांसून, इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, स्वित्झर्लंड, इटली, अमेरिका, जपान व सर्वंध हिंदुस्थान यांतले आपले प्रवासांतील संवाद, गमती व प्रेमसंभाषणे देखील संधांत घे. वस्तुरी, इतक्यात मला एका पौराणिक गोष्टीची आख्यण झाली. शत्रुनेत्र दुष्यंतानें, विस्मरण पडून, नाकासून टाकलें, त्यावेळीं तिनें त्याची स्मृति जागृत करण्याकरतां आपले प्रेमप्रसंग कथन केले. तमाच कांहीसा प्रसंग आज माझ्यावर आलेला आहे. आपले तसे प्रेमप्रसंग झाले नाहीत सारे; पण आज या शत्रुनेत्रपुढें हा दुष्यंत, कांही विशिष्ट हृदयवैकल्याचा पाडा वाचून मन मोकळें करण्याकरितां, तिला पूर्वीचे सारे सुखावह स्नेहप्रसंग आखण्याची विनंति करीत आहे. वस्तुरी, तुला जरी ते प्रसंग एकूण एक आखत अगदीत तरी, त्यापैकीं एक दोन तरी महात्माजींना सांगूं दे. त्यांचें आजच्या वाचांत ब्रमातीचें

“महात्माजी ! इचा शब्दन् शब्द रस आहे आणि यात मी हार खातो. माझीमुद्धा अशी खार्जी आहे की, आम्ही हिंदी तरुणांनी जर वेदकालीन कुमार-प्रमाणे आचरण ठेवलं तर, एवही घरन्दाज तरुणी आमच्याकडे, कोळी माशाकडे पहातात तसे पहाण्यास धजणार नाही. मात्र माझा अनुभव असा आहे की, आम्हींच त्यांना सलग्नी करण्याला जागा देतो खरे. पण मी दोनचार प्रसंगापासून सावध होऊन शिक्षण पुरे होताच सुरतेला परतलो—

“एकादा प्रसंग थोडक्यात सांगता का ? आपण सांगणार होताच; विसरलात !” गाधी म्हणाले.

“माझी आज थोडीशी बाबरत्यासारखी चित्तवृत्ती झाली आहे खरी. पण मी सांगतो. एदना लॉक्लोमंडूमध्ये असताना, माझ्या लॉखमधल्या एका फ्रेंच तरुणीचा टेरियर पाण्यात पडून लॉखखाली सापडली. बोटभेन तिच्याशी पैशा-करता घासाघोस करू लागले. मी चटमन् कपडे काढून उडी मारून त्या कुत्र्याला सुररूप आणिलं. त्याबद्दल आमची मैत्री होऊन, दोन दिवसाच्या मुदतीतच तिने माझ्यावर वार्ड्ट प्रसंग आणिला, आणि तिचे म्हणण इतकं वार्ड्ट होतं की, मला तिचा तिठ्काराच आला, व मी माहिण्याचे पैसे थुडू देऊन दुसऱ्या हॉटेलात जाऊन राहिलो.”

“प्रसंग काही विशेष फुडारकी मारण्यासारखा नाही. ” गाधी म्हणाले, “त्या वार्डचं म्हणणं रास्त अमृतं तर आपण कबूल केलं अमृतं, असंच ना ? ”

“तसाही एक प्रसंग जर्मनीत आला होता, मी हॅन्बुर्ग येथे आजारी पडलो होतो. सीरियम टायफॉइड होता त्यावेळी एका अतिथीमन, पारच देखण्या व अत्यंत हुशार अशा एअरसेनने माझी जिवापाड शुश्रूषा करून मला वाचविलं. ती स्वतः प्रॅज्युएट होती, होती या आहे मुद्धा. तिची व माझी मैत्री एका माहिण्यात झाली. तिने वायल व गाता याच्या तुलनेसंबंधी एक पारच विद्वत्ताप्रचुर असे पुस्तक लिहून पी. एच्. डी. ची पदवी मिळविली. मला ती आदल्याच वर्षी मिळाली होती. मी तिला तें पुस्तक लिहिताना मदत केली होती. तिने पुढे माझ्याजवळ लमार्चा गोष्ट काढण्यासारखं घानावरण दवरून देलं. कस्तुरी, रसंच किर्नई ग ? मी तुला मागितलं होतं ना ? एकचार मला अग वाटल होतं की,

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

आपण तिजजग्न गोष्ट काढावी, पण त्यावेळीं मात्र मला वचनरुद्धतेची आखण झाली; आणि मी ती गोष्ट ओघाओघानं तिला सांगितलीही.”

“ मग ती काय म्हणाली ? ” महात्माजींनी विचारिले.

“ तिला वाईट तर वाटलंच, पण आश्चर्याही वाटलं. इतक्या लहान वयात मी वचनरुद्ध होऊन वागू लागली झाली कसा, याचं तिला राहून राहून आश्चर्य वाटत होतं. मी थापच मारतो की काय, अशी शंकाही तिला आली. परंतु मी वस्तुरीच्या परवानगीनं जेव्हा आमची पत्रं तिला दाखवलीं, तेव्हा तिला तें सारं वाटलं ! आणि मग तिने चांगल्या भावानं माझा नकार पत्करिला. ”

“ शबास ! हा प्रसंग मात्र खरा. आतां मला आणखी एक असा प्रसंग सांगा की, जो हिडिस रूपाचा असेल. वस्तुरीबाई, तुम्हां इथं थोडा वेळ बसा अं. आम्ही तेवढा प्रकार बोलून येतो. ”

“ तसं काहीं करायला नको. कारण माझ्या एरून एक गोष्टी तिला माहीत आहेत. माझ्या चरित्रातली एकही गोष्ट, माझ्या पत्रातली एकही ओळ, माझ्या हृदयातली एकही भावना, की माझ्या मेंदूतला एकही विचार मी तिजपासून लपवून ठेवला नाही. म्हणूनच तिची आज इथे येण्याची मागणी मी अत्यार्नदानं कबूल केली. ”

“ मृगेंद्रनाथजी ! अशा या वृत्तीचा करावा तेवढा गौरव थोडाच होणार आहे. आपण एखादा वेष्ट्याविषयक प्रसंग सांगाल काय ? ”

“ प्रत्यक्ष वेष्ट्यागृहापासून मी मुक्त आहे. पण मी आपणास आता जो प्रसंग सांगणार आहे, त्यापेक्षा वेष्ट्यागृह चांगली असतील असं मला वाटतं आणि हा प्रसंग लंडन शहरातल्या एका मिलियनेरच्या घरातला असल्यामुळे मला त्या शहराची इतकी चीड आली आहे की, लंडनमध्ये प्रत्येकाकड लवकरच झाला तर जग एका महत्संमदातून वाचेल अशी पूर्ण खात्री आहे. एकदां त्या अब्जाधीशानें सर्व डॉक्टर्सना खाना दिला, अर्थात् मांही तेथें होतो. त्या प्रसंगी जॉर्ज बर्नर्ड शॉ यांना मुद्दाम बोलावले होते, व तेही सोशॅलिस्टमची मात्रा डॉक्टर्सना पात्रभ्यकरता आनंदानें आले होते. त्यावेळीं आमचा खूप खडाजंगी वाद झाला. त्याउ मो एकटा शॉमाहेवाना पुढे उरलो, हें त्यानीही शेवटीं कबूल—

“म्हणजे मी अस धरून चालू की काय का, आपण सौशेल्लिमच्या विरुद्ध आहात ?”

“बेलाशक ! मी डेमोक्रेसीच्यामुद्धा विरुद्ध आहे ”

“ठाक आहे, आता एकच विषयांतर, आपणास शॉसाहेब कसे वाटले ?”

“तो एक अद्भुतपूर्व असा साधुपुरुष मला भासला. आमची नाशिकची गंगा जगाची पापं धुवून टाकते असं म्हणतात; पण शॉसाहेब साऱ्या मानवाचा पापं खर्चीत धुवून टाकतात. लोक त्यांना सैतान म्हणतात. मी त्यांना साधु समजतो. मात्र ते हिंदुस्थानात जन्म घेते तर ऋषि झाले असते. तरीमुद्धा आज ते मानवात दुमन्या नंवरचे खर्चीत आहेत. पाहिल्या नंवर मात्र तुम्हाला द्यावा किंवा लाक-मान्याना द्यावा हे मी आपल्या पश्चात् ठरविन. ”

“ मी माझं मत देऊं ? ”

“ खरंच द्या, ” म्हणोदाला कमालीचा औस्तुनवानंद वाटला.

“शंकराचार्यानंतर लोकमान्य टिळकच सर्वांत मोठे होऊन गेले आहेत.त्याच्या-नंतर त्याच्या तोंडीचा पुरुष होण्याला अद्भुत तर्कचाराशें यर्थ पाहिजेत. ”

म्हणोदालाचे डोळे आनंदाधूनीं डवडवले ! नव्हे लवकरच तो अत्यानंदानें रडूं लागला !! माहात्माजींनीही त्याला गर्हिवरून पोटाशी धरिले !!!

§ २ “ माझं शॉसाहेबाशी भाषण होऊन मी जें तेज पाडल त्यामुळे तूध होऊन, धामच्या त्या दिवशीच्या सजमानीण बाईनीं मोठ्या आदरान मला घरी ठेऊन घेतलें व त्याच रात्री ती एम्दम माझ्या अंधश्र्वात येऊन निजली. माझी बावरलेली चित्तश्र्ती पाहून ती हंसू लागली; व तिनं आधुनिक युगातची स्त्रीत्वातऱ्याची लेखरं झोडात तिनं नाना देशांच्या नानातऱ्या माणिस्या. त्यात “ यर्थ कट्रोले ” मुद्धा आणायला ती विमरली नाही अणं पिढ्याप्रचुर भाषण करणारी बाई कामाथ फरी अर्मु शकेल पण ती कामांघतेपेसां बाईं जास्त विचारी रोगानं पछाडली होती. तिला रोग झाला नव्हता तनं तिच्यागारमं शुद्ध लावम्य जगान दहृजणीच्या वाटघाला अलं अमेत तिला रोग जडला होता. तो कामऱ्येच्या निचा काम मेला होता असा याचा अर्थ नाही तिला कामाचा प्रफार पाहुणसाराचा वाटे. तिला पाहुणा अगा वचिनच आवडे. पण तो आवडे त्याच्या कामाचं पक्कळ देणें

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

हैं ती संस्मृतीचं मूलतत्त्व समजतें. माझी अकल त्या रात्री तरी चाल्यो नाही. तथापि मी तिचं म्हणणं साफ नाकारलं. कारण विचाराता, मी रोखठोक जवाब दिला की, कामवासनेत कांहींतरी तेज असतं, परंतु या असल्या काम प्रकारात संस्मृतीचं पतनच होय. माझे कारण ऐकताच तिनं आपलं एक नोंदबुक काढलं, व त्याच्यातून शेंसाहेबाचं बरोबर तसंच तिला मिळालेलं उत्तर वाचून दाखवलं व ती रागानं म्हणाली, एकाच्या ऐवजीं दोन सैतान, अथवा सर्पांच्या दोन जिभाच तुम्ही आहात. यापुढें जो पुरुष सर्व पुरुषजात मारील व आपण एकट्याच राहील तोच माझा पाहुणा होण्यास पात्र होईल. ”

“ सौख्याचा पुरुषच त्या प्रहृतीचा पुरुष होय ! ” गांधीजी हंसून म्हणाले.

“ वरं; आता आपले प्रसंग पुष्कळ झाले. आता आपणाला कस्तुरीला काय सागायचं त सागा . ”

“ कस्तूर! मी तुला तीं सारीं चित्रं एवढ्याचकरता आठवायला सागतों की, मी आपल्या भावी सुखाशेवर माझे मन हाकं टागून ठेवलं होतं की, त्या सुखा-शेचा एक अंशसुद्धा माझ्या हातीं येणार नाही, अशी स्थिति आली असता, माझी काय दशा होईल, याचा मला विचारच सुचला नाही. आतां हें खरं की, माईच चतुरवाईना लिहून ठेवलं पत्र तूं वाचलं, त्या वेळेपासून कालरात्री प्रत्यक्ष माईना पाहीपर्यंत मी स्वतः तुला, व नंतर महात्माजींनासुद्धा माईच्या शुश्रू-षेची वचनं देत आलों. परंतु मी अक्षरशः कबूल करतो की, ती भावना ताप-लेल्या तब्यावरील पोळीसारखी क्षणिक उष्णतेची होती. माझ्यापाशीं? सरार, मन, हृदय व आत्मा याच्यात समान ह्यांचा झीस्नेही म्हणजे धर्मपत्नी नाही, या कटु अनुभवानं मी होस्पदन गेलों. अशा स्थितांत, आज सार्यकाळीं याच जाल्म्या वाळवंटात मला गुन्जार भेटली, व आमची भेट झाल्यापासून अवघ्या एका तासांत, जें गेल्या सात वर्षांत घडूं शकलं नाही, तें घडून गेलं. कस्तूर ! मी आता गुन्जारचा पति झालों आहे ! ”

“ म्हणजे वचनबद्ध नस ? ”

“ थावा ! मूर्खदनाय ! बरेच नका. मी सागतों तुम्हाला कस्तूरबाई ! ” गांधी शांतपणें व विलक्षण गंभीरतेनं म्हणाले. “ कस्तूरबाई ! यांचा गुलाराशी होत

असलेला खेड मला खर्चात थाववता आला असता. पण ज्या अर्थी मी तो थावविला नाही त्या अर्थी, तें पाप असल्यास, माझ्या डोक्यावरच मी तें घेत आहे माझी खात्री आहे की, वस्तुरवाई त्या जर्मनबाईपेक्षाही जास्त शहाण्या व अधिक सम्मजतदार आहेत. आपण मानवानीं कितीहि प्रयत्न केले तरी लग्नही दैविक सोडतच राही. सोडचिठ्या देऊन पाठाल्य ती सोडत पुन पुन्हा खेळतात. पण तें व्यर्थ आहे. पण आपणाला त्याच्याशीं तूर्त काहीं करायचें नाही. मला आपणाला एवढेंच विचारावयाच आहे की, लग्नापेक्षाही जी उच्चकोटी आजन्मकौमार्याची ती आपणापुढें परमेश्वरानं उभी केली आहे, ती आपण स्वीकारणार ? की सामान्य स्त्रीप्रमाणं लग्नाच्या बाबतींत हृदयानं, मत्सराने खेळ खेळून पिताजीला विसरून रोगप्रसूतेंतच मरूं देणार ?”

“पण यानीं मुद्धा माझ्यासारखेंच ब्रह्मचर्याचें व्रत स्वीकारलें आहे ना ?”

“त्यात हें नापास झालें. आपणालाही नापास व्हावयाचें आहे का ? पति की पिता ? हा आपणापुढें प्रश्न आहे. ”

“वाम आणि पिता अशीं दोन्हीही मला मिळूं शकतील. माझी पानताही तितकी आहे.”

“पानता पतिप्रतापेक्षाही मोठी आहे. पितृनिष्ठ आत्मप्रचारी कुमारी वस्तुरीबाई देसाई, असें त्रैलोक्यात नाव गाजवण्याची आपली योग्यता आहे. ”

“पण भावी श्वशुरनिष्ठ—

“क्षमा करा ! पुरपाला तो शुभा मान देऊं नसा. पुर्यापेक्षा स्त्री कितीतरी-पटींनीं श्रेष्ठ असते. मृगेंद्राना भलताच मोठा मान देऊन तुम्ही त्यांना पशुकोडीं तशीं पेंचाल. ते आताच घसरले आहेत. पण अजून सावरून घेता घेईल. नाही पेशा त्या कामशून्य लंडनवासांचा शापच सारा होऊन मृगेंद्र या जगावरचा सारा सैनान होईल. ”

“घसरलें तें कसें ? तें मला सांगा. ”

“अजान्न पोरी ! ” हाटोवून एकाचामें एक पटापट तीन काळे आकार तेंपे आले. त्यांनीं रस्त्यांत उंच आश्टीनें आपला काळा ढगचा पेंचून देऊन म्हटलें—

“अजान्न पोरी ! मृगेंद्र बघा घसरला हें तुला हा सज्जन मद्युच मागणार नाही.”

महान्या गांधी-सैतान की साधु ?

काय हो गांधी !” त्या धिप्पाड सोलजरने खऱ्या आवाजात विचारिले. “ आपण मला ओळखताना ? ”

“ कसा ओळखणार नाही ? पण आपणास शाईत लपून बसल्यामुळे—

“ हें शातपण भाषण करण्याचें नाटक मजपुढें चालायचें नाही. या जनरल मोघेला सरळसरळ सवाल करण्याची व त्याची सरळसरळ उत्तरं ऐकण्याची संवय आहे. मणिले ! काढ तो बुरखा व ये अशी इयं ! (तिने म्ह. दुसऱ्या आकृतीने तसें करताच) गांधी ! ही माझी मुन्गी अशी एकच. इच्या आईच्या पश्चात् हिला तळहाताच्या फोडाप्रमाणें बागविली. नंदिदुर्ग पहाण्यास ही चाकरमाणेमासह गेली असता या नंदिनी, मृगेन्द्रानं, हिला मोहवून हिच्याशी शरीरसंबंध केला आहे. हिची आपण स्थिति पहातच आहात. ती ही गोष्ट, मला कळताच या राववदा-दुराच्याकडे-मृगेन्द्राच्या वडिलाकडे जाऊन (तिमरी व्यक्ति काळा डगला काढिते) तक्रार केली. त्यांनीं माझ्याशीं सोयरीक करून झालेली चूक अंशत सावरण्याचें कबूल केलं आहे व मुलीच्या प्रेमाकडें, पोरकेपणाकडें, व स्थितीकडें पाहून नाइलाजानं मी त्या तडजोडीला कबूल झालों आहे, नरोत्तमभाईचं वृत्त आम्हाला आज सकाळींच कळलं, व आम्ही घाबरून ताबडतोब मृगेन्द्राला नेण्याकरता आपल्या आश्रमात गेलों होतो. आपण गांधी गेल्याचें कळलं म्हणून, व सरकारी अधिकाऱ्यावर बहिष्कार आपण टाकल्यामुळे, आम्ही त्या नजीकच्या खेड्यात रूपातर करून राहणार होतो, पण रस्त्यान आपण तिघेही दिसलात, नंतरचं आपलें संभाषण आमच्या तिघांच्याही जिह्या-ज्याचें असल्या कारणानं आम्ही तें अडून ऐकलं. शेवटीं कडेलोट झाला. मृगेन्द्राचं पाऊल घसरलं असं कळताच माझी आग मस्तकीं चढली आहे. खरा प्रकार मला कळताच पाहिजे. ”

“ हो ! कळला पाहिजे खरा. ” राववदादूर प्रसंगी किती वावळे होते हे त्याच्या वर्तनाहून स्पष्ट दिसत होतें.

“ अहो ! जनरल मोघे ! ” कस्तुरी नागिणी सारखी संतप्त होऊन बोलूं लागली “ ही तुमची, एक तर मुलगीच नसली पाहिजे, अथवा तिने लाज तरी कौटुक पोटीं जिरविली असली पाहिजे, मृगेन्द्र व मी गेल्या साडेतीनवर्षांपासून एकमेकांना सोडून नाहींत, समजलात. तोंड आवरून बोलत चला. ही जनरल-शिपची घमेंड आम्हा आर्यलल्लुनापुढें चालायची नाही. ”

“ माणिले ! ही वस्तुरी काय म्हणते ? ”

“नाहीं हो बाबा ! ही खोटं सांगते” माणिला म्हणाली, पण तिचा आवाजच सागत होता की, ती स्वतःच साफ खोटं बोलत होती. त्या तापट जनरलच्या तें चटकन् लक्षात आलें, त्याने तिला दरडावून खरें तेंच सांगण्यास बजाविलें. तिनें मग खरें तेंच सांगितलें की, चाकरापासूनच तिचा तों गम होता. क्षणात जनरलची तरवार चादण्यात चमवली, पण गाधीनीं तो हात दरच्यावर धरून म्हाटलें,

“ क्षमा करा ! क्षमा करा !! क्षमा वीरस्य भूषणम् ! ”

“ कोण ? गाधी ! ” जनरलचे डोळे फिरावल्या लागले ! तो ओरडून म्हणाला, (पण त्याचक्षणीं हार्ट फेल होऊन पडला व मेला.)

“ गाधी महात्मा खरा ! पण सैतान...कीं...साधु ? ”

शुक्लक पाठे

महात्मा !

भाग ५ था

लग्नमंदपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

“ Nothing is more real than the mighty shocks which two souls give each other by exchanging sparks of love and lust. ” *Les Miserables*.

Victor Hugo.

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

§ १ जनरल मोघे याच्या या अशा अकल्पित मृत्युमुळे महात्मार्जांच्या त्या खासगी सभेची ताराबळ तर उडालीच; परंतु सरदार वड्ढभभाईच्या बाडोलीच्या सत्याग्रहावर देखील त्याचा अकल्पित परिणाम होणार, असा रंग दिवू लागला. कारण आश्रमाच्या हद्दींतच मोघे याचा मृत्यू झाला होता; त्यामुळे आता त्याला सत्कारपक्षीयाकडून कमकमे रंग फासले जातील याचा काहा नियमच नव्हता. वड्ढभभाईना ही गोष्ट समजली, तेव्हा, जनरल मोघे बाळवंडात मेले, एवढेच समजले होते; त्यामुळे त्याची जीम भातीने दाढ्याच लागली. तथापि, त्यांना जेव्हा कळले की महात्मा गांधी स्वतः तेथे हजर होते, तेव्हा त्याच्या जीवात जीव आला. ते तडक आश्रमात आले. त्यावेळी पहाटचा कोंबडा नुक्तात्र आरंभ लागला होता. महात्माजी स्वतःच्या पर्णपुटीत चटईवर बसून नरमी मेहत्याचे पद म्हणून भजन करीत होणे. याच्या उजव्या हाताकडे जनरलच जनरल मोघे याचे प्रेत होते. त्याची मणिला गुन्नासकडे राहिली; कारण कस्तुरीकडे पाहण्यासही ती राजी होईना. तिने बाळवंडातच आकांत करून कस्तुरीच्या नावाने बोट मोडण्यास आरंभ केला होता; एवढेच नव्हे, तर आपल्या शोफरला पाठवून जवळच्याच तारओप्पिमातून, मुंबईस असणाऱ्या आपल्या थोरल्या भावाला बोलावून घेतले होते. तो तेथे आपल्या बडिलाप्रमाणेच लष्करात होता. बॉम्बे ट्रेस्टोरिअन्सचा तो एक कॅप्टन होता. अर्थात् ही गोष्टही महात्माजींना समजली होती. त्यांनी सुरतेच्या सर्जन कॅप्टन भाणिक लालजींना मोटार पाठवून बोलावले होते. व सरकारी नोकरी सोडून सत्याग्रहात सामील झालेले डॉक्टर संजाना एम्. बी. बी. एस्. याच्या हचाली मोघे याचे प्रेत केले होते. परंतु त्यांना स्वतःकडून अगर कोणाकडूनही अगाऊ माहिती मिळू दिली नाही. सराट्टीं एकदा पंचनामा झाला की, ते पुढील उद्योगाला लागणार होते. तेथेच आपला कार्यक्रम सरदारांना सांगून आश्रमात शातनेची विशेष काळजी घेण्यालाही त्यांनी वड्ढभभाईना पाठविले. त्यातल्यात्यात महाराष्ट्रीय सत्याग्रहीना जस अशी इशारत देण्यास महात्माजी विमल्ले नाहोत.

§ २ भजन आटोपल्यावर महात्माजींनी आपला चरस पर्णपुटीच्या बाहेर आजवून, सत बाळण्यास आरंभ केला. परंतु आता त्याच्या मनात एका विशिष्ट विचाराने दाढुर उडवून दिले होते. त्याच्या मनातून, मोघे याच्या प्रेताला अभिर्मंद्यार

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

मिळण्यापूर्वीच गुन्नाखादी आणि मृगेन्द्रनाथ याचा विवाह लावून दावयाचा होता. परंतु तें कार्य विलक्षण गुंतागुंतीचें तर होतेंच, पण यानंतर दर मिनिटाला तो ब्रह्मघोंटाळा वाढणारही होता. आदे तरी जानव्याची गुंतागुंत सोडवताना जास्तच आश्या बसतात तर लग्नासारख्या या अशा प्रकारात भविष्यकाळातून आणखी किती व कशा प्रकारच्या गांठी उत्पन्न होऊन, मूळची ब्रह्मगाठ सापडेनाशीं होईल याचा पत्ताच नव्हता. 'मी' सूतकातल्यात प्राविष्य मिळविलें, बसलोंच तर एक उत्कृष्ट वल्ली विणीन, परंतु सामाजिक व धार्मिक धागेदोरे राजकारणाच्या ताणात खणण किती कठीण काम आहे याची आज पुरेपुर खात्री पडते. महाराष्ट्रात आगरकर व टिळक, अगोदर सामाजिक सुधारणा की राष्ट्रीय स्वातंत्र्य, यावर कडकडून भाडलें. त्याबद्दल लोक त्यांना नाव ठेवतात, परंतु तो प्रश्न किती गहन व नाजूक आहे हें लोकांना कसे कळणार ? जो तो पक्ष आपल्यापुस्तें पाहतो, पण आपलेल्याला राष्ट्रात विणून घेणाऱ्याला तो प्रश्न ठायीं अडवतो. लोकमान्यानीं अशा प्रसंगां काय केलें असतं ? असें महात्माजींचें विचारचक्र चाललें होतें. परंतु त्यानीं तें विचारचक्र चटकन थांबविलें, आणि उमरखानसाहेबाना पटकन आणण्यास स्वयंसेवकास पाठविलें तो गेल. नंतर महात्माजी स्वयंसेवक पत्रकाचे जनरल अंबादास मेथा याना म्हणाले,—

“अम्बादासजी ! काल रात्री मोठ्याची मोटार प्रत्यक्ष आश्रमात येऊन गेली, तरी आम्हाला त्याचा पत्ता नाही. आम्हाला ती मोटार अगोदर कळती तर हा प्रसंग येता ना, खरं ना ?”

“खरं आहे ” अंबादास अधोवदन करून म्हणाले “ मी चौकशी केली त्यान मला असं कळलें की, मोठे तांबडतोव परतले ते आश्रमान्या हद्दीबाहेर जाण्याकरताच, अशी खात्री वाटल्याबद्दल आपणाकडे बातमी पोचविण्यांत आली नाही.”

“ही खात्री त्या स्वयंसेवकाने कशी करून घेतली ?”

“त्याच्यासमोरच मोठे तपें म्हणाले ”

“म्हटल्याप्रमाणें मनुष्य, त्यातल्या त्यान सरकारी अधिकारी, कसे लागला, तरी किती सुधारेले, नाही ? शिवाय जनरल मोठे व रा. व. क्षेमकृत्याणी अशा-

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

सारखे स्वरूपभाय लोक आश्रमात रात्री अपरात्री येतात, तेव्हा प्रकरण सामान्य नाहीं, हें त्या स्वयंमेवकास कळावयाम पाहिजे होतें. त्या स्वयंमेवकाचं नांव काय ?”

“ मठाप्या. ”

“ मी जातिभेदानं बोल्लों असं समजू नका, परंतु “वार्ता” खात्यात विशेषतः महाराष्ट्राच्या भरती करा. त्यांना रामदासस्वामींच्या वेळेपासून तें वळण फारच चांगल मिळालं आहे. बंगाली लोकांनी अलांकडे त्यान उदकूट प्राविष्य मिळविलं आहे, परंतु ते अलीकडच्या युगाचा शिक्षा घेऊन बसले आहेत. धर्माकरता राजकारण हें रामदासाचं बाळकडू त्यांना मिळालें नाहीं ”

“आणि आम्हे गुजराथी ?” अंबादासानें हिश्या कप्पन विचारिले.

पण त्याचवेळीं उमरखानमाहेबाना घेऊन स्वयंमेवक आला. त्यांना जवळ बसवून घेऊन माथोनीं सर्व स्वयंमेवकाना बाराबंधा हात दूर रहाण्यास सांगिलें, व ते गेल्यावर ते उमरमाहेबाना म्हणाले,

“ साहेब ! माझं एक फार जराचं काम आहे. ”

“ हुकूम करावा, कों झालेंव समजा ”

हें उक्ता मिळण्याची रात्री अपूनही तें मिळताच गावो बुवकळ्यात पडले. तथापि रामदास व लोहमान्य यांच्या मूर्ति लक्षान आगून त्यांनी निश्चयानें म्हटलें.

“ आपल्या गुप्तारचं आतांच्या आतां लग्न करायचं. ”

“ टांक आहे, माझी मुळीच हरकत नाहीं. ”

महात्माजीनो स्वयंमेवकाना बोलाविले. एकाला मृगेशाकडे, दुसऱ्याला गुप्तार व हजराबिरी यांच्याकडे व तिसऱ्याला ज्योतिषीति उवाच्या यांच्याकडे, चारप्याला दर्भामिथादिगादिस आगण्याकरता, अशा मर्जीचो पत्रावट रवानगी केली. बाकीच्यांना किन्न दूर उभे रहाव्याम विनवून ते उमरमाहेबांन म्हणाले,

“ उमरमाहेब ! आम्ही गुप्तार मृगेशाला पावची. ”

“ टांक आहे ! ”

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

नंतर चरका शातपणें चालूं लागला. उपासमयाची समाप्ति होऊन रवि-
विद्याची वड लवकरच दिसूं लागणार होता. आश्रमातले चरके घरोघर मैलो-
गणतां मृत कार्तीत होते. त्यावरची बाल्याल्लिऱ्या वर्णमधुर गीते ऐकून,
मोघ्याऱ्या उडून गेलेल्या, पण आसमंतात वावरणाऱ्या जीवात्म्यालाही खचित
आनंद होत असला पाहिजे. तो एक शिपायी बाप्याचा जीवात्मा होता.
पिंजऱ्यात बोंडून ठेवलेल्या बाघ सर्वसत्त्या वेळीं जसा, अंगवळणी पडलेल्या
भयाने रिंगणात काम करतो, त्याप्रमाणें सरकारी नोकरांतल्या रिंगणात त्या
नरशार्दूलानें नराईसेची कामे जिवंतपणीं केलीं अस्ताल, परंतु नरदेहाऱ्या
पिंजऱ्यातून तो जीवात्मा सुटताच मोरळ्या चंडोलाप्रमाणें गगनात फिरून
प्रमेणातच गात असला पाहिजे. संध जन्मभर ज्या गूढ भावना मारल्या गेल्या
होत्या, त्या एकदम मोकळ्या होऊन सर्वांच होताच, त्यानीं तोफा, बंदुका,
तखारी, पिस्तुलें, काडतुसें वगैरे अस्त्राऱ्या खणखणाटाकडे पाठ फिरवून, चरका,
आनंदगीतें, भजनें, पक्षिगीतें, वगैरे शात मंत्रात निमज्जन केल्यास, श्रतिक्रियेच्या
तत्त्वानुसार, तो सृष्टिक्रमानंदच आहे, असो.

सर्वांच्या अगोदर मृगेद्र आला. वस्तुरी निजली नव्हती; पण तिला सडकून
ताप भरला होता हें त्याला माहीत होतें. आपणास गांधींनीं एकदम बोलाविलें,
त्या अर्थां मोघेप्रवर्णाचाच विचार होत असला पाहिजे असें त्याला
वाटलें. तसें त्यानें वस्तुरीला बोलून दाखवून तिलाही बरोबर जाण्यास
पाचारिलें होतें, परंतु वडिलांना सोडण्यास ती तयार झाली नाहीं.
भाईचीं सर्व रात्रभर सारखी तगमग चाल्ळी होती; व त्यांना आतां नुक-
ताच डोळा लागला होता. मृगेद्रानेही तिला आप्पह केला नाहीं. आपल्या
ताच डोळा लागून बरोबर धावें, अशी त्याला एकदा इच्छा झाली; परंतु एकटेंच
वडिलांना उठवून बरोबर धावें, अशी त्याला एकदा इच्छा झाली; परंतु एकटेंच
यावें अशी महात्माजींची आज्ञा होती. तरी सुद्धा वस्तुरीचा अपवाद करण्याचें तो
धाडस करणार होता. वस्तुरीला वळवल्याशिवाय एकही गोष्ट करायची नाहीं,
अशी त्याला संवयच लागली होती; व त्यामुळें आजपर्यंत त्याचें कधीही नुकस्तान
झालें नव्हतें; असो. तो एकटाच गांधींच्या पर्णकुटीत गेला. त्याला त्यानीं

७५. चटईवर डाव्या बाजूस बसवून प्रेमानें शुरवाळिलें.

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

खरकरच गुल्लारजादी आपल्या आईममत्रेत आली. चारपाच मिनिटात ज्योतिषी, उपाध्याय वगैरेही आले. दर्भ, दुर्वा, समिधा, कुत्रे, काळी माती वगैरे साहित्यही आणलें दहा मिनिटांत दुसऱ्या पर्णपुर्णत बोहलेंही तयार झालें. तीं सगळीं तयारी मृगेंद्र उघड्या डोक्यानीं पहात होता; पण त्यानें, परिस्थिति लक्षात आली अमून एकही शब्द काडिल्या नाहीं. कदाचित् गुल्लारच्या दर्शनानें तो खूप झाला असेल, कदाचित् प्रवाहपतितानें असल्या आणीबाणीच्या वेळीं मुळींच धडपड न करता, स्वस्थ बसावें व होईल तें होऊं द्यावें; तरच तरण्याची आशा, अशी त्याची मनोरचना झाली असेल. कसेही अमो. तो स्तब्ध होता सरा. गुल्लारला मात्र स्वर्गाय आनंद होत होता तिच्या चेहऱ्यावर प्रेमागाची अशी सुंदर छटा पसरली होती, की तिचाच विस्तार पूर्वेकडे आकाशात त्यावेळीं झालेला अमावा, अशी कल्पना एखाद्या कवीला खास मुचावयाची हजराबिबीची मात्र, का कोणास माहीत, पण विलक्षण चुळचुळ चालली होती. महारमार्जीच्या कनशाशी लागण्याकरता तिची एकमाखी धडपड चालली होती, पण महात्मार्जीना तिच्याकडे लक्ष देण्याला क्षणाचीही पुरमन नव्हती. ते ज्योतिषाशी बोलत होते,

“ समजलं, एखादा ग्रह अनिवार वाकडा अमला म्हणून काय झालं ? रवि, शुक्र, चंद्र, व गुरु चांगले आहेत ना ? मंगळाची वक्रांष्टि असली तरी बधूवराच्या प्राणाना धोका नाही ना ? ”

“ प्राणाना खचित नाही, पण अश्लक्ष खचित आहे, तथापि हा आताचा शेवटलाच मुहूर्त आहे आता सूर्योदयात् मातंग्या घटीनंतर मार्गशीर्ष शुद्ध पट्टीपर्यंत मुहूर्त नाही ”

“ अश्वत्थर म्हणजे ? ह्याच्या शीलाला काही ब्रह्म लागेउ काय ? विशेष फोड करून सांगा. ” गाधीनीं घाबडन विचारिलें

“ शीलाला आनुवंशिक संस्काराचा जेवढा भाग येतो त्यात या जोडप्याचें पटणार नाही. एकंदरीन बोलायचें म्हणजे पटायचें नाही खरं, तथापि परस्परविषयी त्यांच्या हृदयात प्रेम बरंच राहिल हें खचित, पाप असं कोणीही करणार नाही. ” ज्योतिषानें सांगिलें.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ ठीक आहे. उडवा बार ! ”

“ वधूवराना समोरासमोर उभें वरण्यात आलें. त्यात वरपाट धरण्या- करता महात्माजी स्वतः उठले, व त्यानीं शुभ्र सादी धरून म्हटलें कीं, “ मी गुलारला आज या शुभ मुहूर्तावर हिंदु करून घेत आहे. गुरू महाराज, आपली दोघाची मान्यता आहे ना? ”

उपाध्या व ज्योतिषी यांनीं विचालें कीं, “ वधूच्या आईबापाची संमती असल्यास आमचीही मान्यता आहे. ”

लगेच उमरखानसाहेब उठून व दोन्ही हात वर करून म्हणाले. “ माझी संमति आहे एवढेंच नाही, तर मी गुलारला यापूर्वीच महात्माजींच्या ओटांत टाकलें आहे, तेव्हा तिचे वडील तेच आहेत. त्यानींच तिचें कन्यादान करावें. ”

हजरतिविहीन सग आनंदानें ओरडून म्हणाली, “ आता मात्र माझ्या जीवात जीव आला. खानसाहेबाच्या प्रत्येक शब्दाला माझी मान्यता आहे. गुलार हिंदु होताच; गुलार हिंदु आहेच; व गुलार हिंदु राहीलच. तिचें कन्यादान महात्मा- जींनींच करावें. ”

त्या गडबडीत म्हातारीच्या उदाराची रांच कोणाच्याही लक्षात आली नाही. कन्यादानाचा अधिकार प्राप्त झाल्यामुळे महात्माजींनीं पट धरण्याचें काम

केले व एक व्रद्धा स्वयंमेवक याच्याकडून करविलें. बरोबर सूर्योदयात् गत- ७ या मुहूर्तावर मृगेन्द्र व गुलारजादी याचें लग्न लागचें, त्यावेळीं जीं शुभ बाजलीं, त्यांच्या नादानें कस्तुरी मानावर आली व मृगेन्द्राचे वडील जागे झाले, पण चहापाणी व नंतर शांभुसुखमार्जनादि प्रातर्विधि उरवून कामाला सुद्धात वरण्याची त्यांना जन्माची संवय लागल्यामुळे त्यांनीं कसली गटबड आहे, म्हणून कस्तुरीला विचारिलें व कस्तुरी तेंच पाहण्याकरता बाहेर पडली. ती लग्नाच्या पर्णकुटीत येताच तिला, बोहल्यावर मृगेन्द्र व गुलार दिखली. पण ती येताच महात्माजींनीं तिला हाताशीं धरून म्हटलें,

“ ये ! देवी कस्तुरी ये ! तुझें आगमन अत्यंत शुभप्रसंगीं झालें आहे ! तूं या माझ्या कुवत्याच लग्न लागलेल्या गुलाबदेवीला ओवाळ व तिला आशीर्वाद दे. ”

“ दे ! देवी कस्तुरी ! माझ्या या नूतन परिणीत पत्नीला पुष्प आशीर्वाद

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

दे !” मृगेन्द्र उभा राहून व आपल्या पत्तिला पुढे उभी करून म्हणाला; “तुझ्यासारख्या पुण्यवान् कुमारीच्या आशीर्वादाने अस्त्रशुद्धा पुनीत होतील !”

“अहाहा !” हजरारिबी ओरडून म्हणाली. “महात्माजी ! तुम्हाला जावई पण जावई मिळाला. लोकहो ! ही गुलनार आमची मुलगी नव्हताच व आताही नाही. ही दुष्काळात आमच्या खानदेशांतील निवडुंगात आम्हाला सापडली; व आम्ही इंच स्वतःच्या पोटाच्या गोळ्याप्रमाणे पोषण केलं. देवी कस्तुरी ! ये ! तुझे शुभ आशीर्वाद अशा अनाथ अर्भकाला, आता सनाथ झाल्यावर अवश्य दे !”

कस्तुरीच्या बदनावर एकप्रकारचे दिव्य तेज झळकू लागले. ती अत्यंत गंभीर वाणांने, दोन्ही हात बर करून म्हणाली;

“अत्यंत पुण्यवान् गुलाबदेवी ! सौभाग्यवती झालीस तशीच पुत्रवतीही हो ! ज्याला हृदयातल्याही हृदयात प्रत्यक्ष नंदकिशोराप्रमाणे आजवर जपून ठेवले, पुजून ठेवले, असा हा माझा अत्यंत तेजस्वी कौस्तुभमाणे, सौभाग्यवान म्हणून तुला अर्पण केला आहे ! याला स्वप्राणापलीकडे जप बरं ! मृगेन्द्रा ! सख्या ! जीवीच्या जीवा ! हृदयेधरा ! भगवान् कृष्णपरमात्म्या ! या हीन, दीन, पंगू, अनाथ, अविवाहित, आधुनिक राविकेला विसरून नकोस अं ! मी चुकल असेन ! मी वेडी असेन !—

मृगेन्द्राकडून आता मात्र रहावेना ! त्याने पटकन् कस्तुरीला प्रेमालिंगन दिले ! महात्माजी ओरडून म्हणाले;

“पहा ! पहा ! जीवमात्रानो ! हें निष्कलंक, निर्व्याज, नितांत मधुर प्रेम पहा ! या प्रेमात जात नाही; या प्रेमात गोतही नाही. या प्रेमात एकच भक्तिप्रेम मात्र आहे. ”

लगेच त्याच्या बदतातून नरसी भेहत्याच पद सुलं झाले. सर्वांनी ते खळ्यासुरात म्हटले.

एका तासात सप्तर्षी बगेर होमहवन झाले तेव्हा तेथे रावबहादुर आले; लवकरच सुरतेचे डॉ. एस्. पा.सर्जन बगेरे मंडळीही येऊन पांचेला. सनि पालटला. पण एकट्या महात्माजीचाच. त्यांनी बधूवराना व कस्तुरीलाही मोघ्याच्या पर्णकुटीत येऊ दिले नाही.

अहाहा ! धन्य धन्य महात्माजी ! असे कोण उद्गारणार नाही ! लग्नमंडपांतून जो निःशंकपणाने मृत्यूच्या दरवारात संतोषाने चालत गेला त्याचे धन्यवाद अमुर-

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

वृत्तांचे लोक मात्र नागार नाहोत. पण स्वतः महात्माजी कोणाला धन्यवाद देत होते ? अर्थात् लोकमान्याना, रामदासांना व शिवाजी महाराजांना !

§ २ म्हात्मा पणकुटीत प्रथम दोन्ही डॉक्टर, डी. एम्. पी. आणि गांधी या चौघाशिपाय कोणालाही जाण्याचें कारण नव्हतें. परंतु डा. एम्. पी. पणकुटीभोंवतीं पोलिसांचा गरडा देताच सत्याग्रहाचेंही वडें पोलिसांच्याभोंवतीं पडलें. तें काढून घेण्याची आज्ञा डी. एम्. पी.ने गांधींना केली, तेव्हा गांधी म्हणाले,—

“पोलिसांपेक्षाही जास्त शांतता सत्याग्रहीं ठेवतील, त्याची आप तें साळजी नसावी. पोलिसांची बारडोळीत मुठींच जबर नाहीं.”

“पण कायद्याप्रमाणें आम्हाला संशयास्पद जागेचा अधिकार आहे.” डी. एम्. पी. ने घोण्या आवाजानें म्हटलें.

“मानवाच्या कायद्यापेक्षा परमेश्वराचे कायदे अधिक मान्य आहेत. कोठें ठेवावा हें शिक्षण आमच्या हिंदुस्थानच्या पोलिसांना नीटमं मिळाल नाहीं; इथल्या पोलिसांचे सरकारी सत्कार सडलेले आहेत; सबब आम्ही आमचीच व्यवस्था करून घेत असतो. आपण आपल्या कामाला शांतपणें मुरुवात करावी.”

“मि. गांधी ! तुम्ही राष्ट्रात नसते दंगे माजवता बुवा !”

गांधींनी डी. एम्. पी. वडे दुर्लक्ष केले. त्यांनीं सर्जन कॅप्टन माणिकलालजी व डॉ. संजाना यांना प्रेताची तपासणी करण्याची विनंती केली. कॅ माणिकलालजींनी थोडीशी माहिती विचारिली, पण गांधीजींनी प्रेताची स्वतंत्र चौकशी करण्याची अगोदर विनंती केली. त्यांनीं डा. संजाना यांना मुद्दा अगोदर काहीं बळून नये अशी व्यवस्था केली असल्याचे सरकारी डॉक्टरांना सांगितलें व तें अक्षरशः खरें होतें; अगो.

डॉक्टरांनी प्रेताची परीक्षा केली हार्टफेल्युअस्वी, केस, अत्यंत साधी होती; परंतु हार्टफेल्युअस्वी अगोदर, अँक्यूट टाइप् ऑफ् पॅरॉलिसिस झाला असावा अने डॉ. संजानाचें म्हणणें होतें, व मोघे यांना हार्टडिजीज असावा अमें डॉ. माणिकलालजींचें म्हणणें होतें, पण मग ते लष्करी खात्याला नालायक होते अशी डॉ. संजाना यांनीं हरकत घेतली. त्याचें स्पष्टीकरण डॉ. माणिकलालजींनीं असें केलें कीं, हा रोग मोघ्यांना अलीकडे सहामात महिन्यापूर्वी लागला असावा.

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

“ मग आपलं अमे म्हणणं आहे काय, की हा प्रसंग याच्यावर आला नसता तरी त्याला स्वयंस्व जागेचा राजीनामा द्यावा लागला असता ? ” डॉ० संजाना गान्ही विचारिले.

“ मग वायलं की, आता आपण हजर अमरेच्याची चाकरी करावी ! डॉक्टर मजाना यानीं गुचविले, “ मद्रात्माजी ! आपणा स्वताम कांहीं यासंगंधीं माहिती आहे काय ? ”

“ हो, आहे. याच्या मृत्युमर्या मी स्वतः हजर होतो. ” अमे म्हणून गाधीनीं सगं हसित धोष्ट्यांत मागितकी. नंतर डॉक्टरानीं रावबहादुर क्षेमच्याणीं याना बोलावणे पाडले. इतक्यांत एका पोलिसनें सत्यप्रयाच्या पादच्यांत येऊन सांगितले की, मुबईन मयनाचे चिरंजीव आले आहेत, व त्याची आपणाम भेटण्याची इच्छा आहे. डॉ. एम्. पी. उद्गन जाऊ लागले, पण डॉ. संजानानीं हरकत घेतली की, “ त्यांनाचं अन्धाम बोल्यावं लागे व कदाचित् मरत आणून सरकारी अधिकाऱ्यां म्हणून रवाना अगोदर भेटता येणार नाही. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ पण मि. संजाना ! ” सर्जन म्हणाले, रावबहादुराच्या निरंजिवानां बोलवून आपणास काय वळणार आहे ? ते मुंरदहुन आताच आले आहेतना ? ते काल हजर नव्हते.

“ तर, पण त्याची बहिण काल हजर होती ना. तिच्या मनावर डी. एस् पीच्या भेटीनं विपरीत परिणाम होण्याचा संभव आहे. ”

“ डी. एस्. पी तिला पाहिजे तर भेटणार नाहीत. ”

“ हें शक्य नाही. कारण हरी बहिण आपल्या भावाजवळच असेल. पण घटका-भर नाही भेटलं तर काय विघडणार आहे ? ”

“ ऑल् राइट ! (डी. एस्. पीला) झीज डोंट गो ! ”

डी. एस्. पी, वमले; व पोलिम कॉन्स्टेबल आला तसाच स्वयंसेवकाच्या पाहा-च्यांत परत गेला. तें पाहून डी. एस्. पी. चिडून गांधींना म्हणाला, “ हें आपण काय बंड चालवलां आहे ? पोलिसावर पहारा ! ” गांधींनीं हंसून म्हटलें, “ जणों इंडियन पोलिम हायक्रास क्लचर्डमधलेंच आहेत ! आपलें शिक्षण कितपत शालं आहे ? ”

“ हा माझा अपमान आहे. ”

“ ज्याला आपल्या शिक्षणाचा उच्चार करण्यासनुद्धां लाज वाटते, त्याला, अधिकाराच्या जोरावर, दुसऱ्याची अब्र घेण्याला काहीं तरी शरम वाटेल काय ? ” म्हणूनच आमची अब्र आम्हीच संभाळतो. ”

रा. व. क्षेमकल्याणीही त्याचवेळीं आले. त्यांनीं प्रथम डी. एस्. पीला व नंतर सिव्हिल सर्जनला “ गुड् मॉनिंग् ” केला. डी. एस्. पींनीं त्याच्याशी शेकडेंई करून म्हटलें,

“ रावबहादुर, आपल्या मुलावर भक्तांच प्रसंग आला असें पाहून मला फार वाईट वाटत आहे. पण—

“ मिस्टर पिग्वेड ! ” डॉ. माणिकलालजींनीं त्याला चापून म्हटलें

“ तुम्ही साक्षीदारावर कोणताही अनुकूल वा प्रतिकूल परिणाम होईल असे बोलूं नका. ”

“ महात्माजी उठून आपल्या पर्णकुटीत गेले. त्याचा भोंवतीं स्वयंसेवकां-कडे होतेंच. डी. एस्. पी. पाहात नाही, असे पाहून प्रत्येक कॉन्स्टेबलने

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

स्नाना हात जोडून नमस्कार केला. तो त्यानींही हंस्तमुखांनं स्वीकारली. इफ् डी० एस्० पी० गुरुरला;

“ डॉक्टर ! हें न्यायमंदीर नव्हें; व आपणही न्यायाधीश नव्हत. ”

“ हो ! तूर्त हें न्यायमंदीरच आहे; व आम्ही दोघे न्यायाधीशच आहोंत. ” आपण तूर्त आमचेच नोंकर आहात. भलमळ्या चुक्या केल्यात तर मी आपणा-
निष्ठ रिपोर्ट केल्याखेरीज राहणार नाहीं. वेल् ! राखदादूर, क्षेमकल्याणी ! आपण जनरल् मोघे याच्या मृत्यूचा वेळीं हजर होता काय !

“ होतों ! पण — ”

“ जाला सार्गू नका. विचारीन तेराव्याच प्रश्नाची सरळ उत्तां द्या. हे मेळे त्यावेळीं याच्याजवळ कोण कोण होते ? ”

“ मी, माझा मुल्ला, व कस्तुरी ”

“ कस्तुरी कोण ? ”

“ नरोत्तरदासांची मुलगी. ”

“ ठीक. आणगी कोण ? ”

“ मणिला, म्हणजे जनरल मोघे याचा मुल्ला, व मि गाधी. ”

“ आपण इतक्या अपरात्री वाळवंटात कशाला गेला होता ? ”

“ आम्ही तिघे मागाहून मेळों होतों आमच्या अपोदर माझा मुल्ला, माझा व कस्तुरी वाळवंटात होनीं ”

“ काय करीत होती ? ”

“ कस्तुरी व मृगेंद्र, म्हणजे माझा मुल्ला यांचा वाङ्मनश्चय मुद्दा झालेला होता. पणु भार्दच्या रोगप्रस्तनेमुळे त्याचें लग्न मोडलें होतें, अगें दिमतं, आणि दरम्यान एका मुगठमान मुर्खीनीं माझ्या मुलानें पराईं अमन्यभागचें वर्तन केले होतें. ’

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ मोघ्याच्या मुलीची नंदिदुर्ग इथं माझ्या मुलाकडून काही बदकर्म झालं—”

“ आपला मुक्ता भल्लाच वाईट दिसतो ! ” सर्जन उद्गारले.

“ हा रक्ताचा दोष तर नमेल ना ? ” डी. एस्. पीने रावबहादुराना सण-सणीत टोला मारिला. पण रावबहादुराना त्याची लाज कोठे होती ? त्यांनी डोळे मिचकावीत म्हटलं, “ अपेलही कदाचित् ! असो. जनरल मोघे याना ज्यावेळी आपल्या मुलीची स्थिति समजली—”

“ यू मीन् प्रेग्नांटी ! ”

“ यस्. तेव्हा त्यांनी मजकडे तक्रार केली. तथापि साठ हजार रुपये हुंडा देण्यास ते तयार झाले, म्हणून मी जाहीर करणार होतो की, त्याचं नंदिदुर्गाला लग्न झालं—

“ किमिनल ऑफेन्स् ! ” डी. एस्. पी उद्गारला.

“ नो ! नो ! यस् ! यस् ! मी काय म्हटलं वरं ? मी त्यांची मुलां सून करून घेण्याचं कबूल केलं असंच ना ? तेंच खरं. मग आम्हाला कळलं की, भाईना गार्थीजीन इथल्या आध्रमात ठेवलं आहे; व माझा मुलगाही इथंच आहे. तसें आम्ही मणिलेला बरोबर घेऊन—

“ तिला कशाला बरोबर घेतलं ? ”

“ म्हटलं तिच्याकडे पाहून माझ्या मुलगााला तिची दया येईल. ”

“ पण मृगेंद्रानं तें कर्म केलं असं आपणांस वाटतं काय ? ”

“ किरकोळ गोष्ट आहे. साठ हजार रुपये घरी चालून आले ते का सोडा, असाच मी विचार केला. ”

“ आपणाला काही मुली आहेत ना ? ”

“ आहेत तर. पण मी त्यांची स्वकर लग्नं करून टाकिलीं. ”

“ आणि त्यापैकीं दोन घरी परत आल्या, ” डी. एस्. पीने चिमटा घेतला.

“ वेल् ! पुढें काय झालं ? ” सर्जन क्षेमकृत्याणीच्या मदतीला आले.

“ पुढें आम्ही इथं आध्रमात आलों. गार्थी बाहेरगावी गेल्याचं कळलं, व इथं तर सरकारी अधिवाऱ्यावर कडेकोट बहिष्कार होता. सद्य, आम्ही वेप पालवून जवळच्या खेड्यात रातभर मुकाम करून सकाळीं पुन्हा आध्रमात येणार होतो. पण आम्हाला ती तिघें वाळवंटात दिमलीं तसें आम्ही त्याचं संभाषण अडन ऐकले.

लग्नमंडपांतून मृत्यूच्या दरवारांत !

त्यात, त्याच सायकाळी माझ्या मुलाचं नवीन सूत घडल्याचं आम्हाला कळलं. त्यामुळं मोघ्याना अनावर राग आला. तथापि त्यानीं प्रगट होऊन मृगेंद्राला सांगितलं कां, त्यानं जर मणिलेला पर्ता म्हाणून घरात घेतलं, तर आपण सर्व विसरून जाऊं. पण कस्तुरीनं ते सारं थोटाड असल्याचं सिद्ध केलं; व तसं मणिलेनं कबूलही करून, आपल्याच चाकराकडून आपला गर्भ असल्याचं सांगितलं. त्यामुळं मोघ्याच्या क्रोधाचा भडका उडाला, व त्यानीं मुलीवर तलवार उपसली. पण गाधीनीं त्याचा हात बरच्यावर धरून क्षमेची याचना केली ! गाधीनीं हा अगदीं माददपणा केला. कारण त्यामुळंच मोघ्याच्या रागाचं एकदम रीझेशन होऊन त्याच्या हृदयाची क्रिया एकदम थांबली. माझ्या मते या मृत्यूबद्दल जर कोणी जबाबदार असेल तर खुनी माणूस गाधीच होय ! ”

“ राइट्यू आर ! परफेक्शनी राइट ! ! ” डी. एस्. पी. ओरडला !

“ मि. क्षेमकल्याणी ! ”

“ राववहादुर प्लीज ! ”

“ वेल् ! राववहादुर ! ” सर्जन थोडा वेळ विचार करून म्हणाले.

“ मोघ्याना हार्टडिझीज होता कां ? ”

“ होता ! ”

“ राइट ! ” डी. एस्. पी.नं दुजोरा दिला !

“ कॉन्स्टेबल ! ” सर्जन ओरडून म्हणाले. कान्स्टेबल आला. त्याला ते म्हणाले, “ डी. एस्. पीला घेऊन बाहेर सावलीत उभे करा. मिळाल्यास खुर्ची घ्या, घरीं जावयाचं असल्यास जाऊं घ्या पण या झोपडीत जर ते आले तर घ्यानात घरा ”

डी. एस्. पी. चडफडून निघून गेला. नंतर सर्जन शातपणे क्षेमकल्याणींना म्हणाले.

“ मोघ्याना हार्टडिझीज आहे हें गाधींना माहीत होतं कां ? ”

राववहादूर घोटाळले त्यानीं काहीं उत्तर दिलें नाही. मग सर्जनं त्यांना दुसरा प्रश्न केला.

“ त्यावेळीं गाधीनीं दुसर काय करायला पाहिजे होतं ? ”

“ त्यानीं मणिलेच्या पुढं आपण उभे राहून मोघ्याचा वार घेतून दूर करा-

महात्मा गांधी-सतान की साधु ?

ययाचा होता. म्हणजे मोघ्यांचा राग बरी होऊन ते दोन शब्द ऐकण्याच्या स्थितीत आले अगने, पण बनिवा मारुंदा हाचं अवमान कुठलं ? ”

यदाचित् लखरी मनुष्य म्हणून अगमान वाटून त्यांना गांधीबरोबर मणि-लेखाही दुसऱ्याच पारानें कापूनही वाढलं अगनं. ”

“ नाही. सायबॉलॅजिबल पॉइंट एवच असतो. ”

“ तो पहिल्या की दुसऱ्या वाराचा हें ठरवायचं वगं ? ”

“ राग अनावर झाला की रागाच्या पहिल्याच वृत्ताचा वळस, तो साय-बॉलॅजिबल पॉइंट समजावा. ”

“ पण वळग तो पहिल्या वाराचा की दुसऱ्या ? ”

“ हें हजर असणाऱ्यालाच ओळखता येतं ! ”

“ मग आपण कां नाहीं ओळखलं ? आपणही तिथं होता ? मला वाटतं की, ज्या अर्थी मोघ्यांच्या हार्टडिप्रीजचं ज्ञान आपणाला होतं व गांधींना नव्हतं, त्या अर्थी गांधींच्यापेक्षा आपणालाच सायबॉलॅजिबल जास्त ज्ञान आहे; ज्या अर्थी गांधी गाटन व आपण रावबहादुर म्हणजे शहाणेसुखे आहात; व ज्या अर्थी आपणास साठ हजार रुपये, मुजाला सहजासहजी जन्म दिल्याची घरबसल्या किंमत मिळणार होती. आणि महात्माजींना विकत धाद येत्याचा उलटाच मोबदला मिळणार होता त्याअर्थी, मोघ्यांच्या मृत्यूची, पुनाची म्हणण्याचं काम माझे नाहीं, पण मृत्यूची तरी जबाबदारी आपणावरच आहे ”

“ माय गोंड ! ” रावबहादुर मटवन् खाली बसले !

“ मि क्षेमकल्याणी ! असं घाबरूं नका ! आम्हाला आपल्या या साक्षीशी तूर्त फारसं कर्तव्य नाहीं. जनरल मोघे हे कसे मेले, आपोआप मेले की त्यांना कोणी मारलं एवढंच आम्हाला ठरवायचं आहे. ”

“ मग मी सांगतो की, ते आपोआपच मेले ! त्यांना कोणीही मारलं नाहीं. ” रावबहादुरांनी बसल्या बसल्याच घाम निवळीत म्हटलं.

“ ठीक आहे ! आतां असं सांगा—खरंच सांगा अं—की मोघ्यांनी प्रवासात दारू पेतली होती का ? ”

“ हो ! ब्रिस्कीची सर्वंध वाटली ! ”

लघुमंडपांतून मृत्यूच्या दरबारांत !

“ धावहो ! ” हों. संजाना यानीं विचारिलें; “ मोठ्यांना फेफटें वगैरेची संवय होती का ? ”

“ मला माहीत नाही. ”

“ ठीक आहे. जा. ”

रावबहादुर क्षेमकल्याणी गेल्यावर मणिला व नंतर मणिलेचा भाऊ यांची त्या दोघा डॉक्टरांना सास एकदमच घेतली.

त्या दोघाचाही वडिलांच्या मृत्युमुळे रागानें भडका झाला होता; व ते वारंवार गाधी व मृगेन्द्र आणि कस्तुरी यांच्यावर सूड उगवण्याच्या गोष्टी काढीत परंतु त्यांना पदोपदीं सुधावर आणून दोन्ही डॉक्टरांनीं एवढी जादा माहिती मिळविली कीं, “ पत्नीच्या मृत्यूपासून जनरल्लाहेव फार दारुपान करीत असत. रागाचे झटके त्यांना वारंवार येत, रागाच्या झटक्यात त्यांना मूर्च्छाही येत. त्यानीं कैक वेळा अधिकाराचा अतिक्रम केला होता. स्वतःच्या चाकरानाही बुडानें लाथाडिलें होतें. त्यापैकीं एकांनें त्याच्यावर सूड उगवण्याचा निश्चय केला होता. तो देखणा होता. त्याच्यावर मणिलेचें थोडेंसें प्रेमही होतें; वगैरे. ”

नंतर दोन्ही डॉक्टरांनीं प्रेताचे पोस्ट फाइन स्थीत तपासून पाहिलें, त्याचप्रमाणें यवती फोहून मेढूही तपासून पाहिला, व आपल्या पोस्टमॉर्टमचा निराल लिहून योग्य अधिकाऱ्याकडे पाठवून दिला. त्याचा इत्यर्थ झतकाच कीं, “ जनरल मोघे हार्ट फेल होऊन मेले. हार्टफेब्रुअरचें ताचडतीच कारण म्हणजे मनः-संतापामुळे मेढूची नस तुटून अँक्यूट पॅरॅलिसिसचे स्ट्रोकस वसले. शिवाय मयताला हार्टडीसीस होताच. मयत सुखासुखीमुद्दा एका आठवड्यात मरतां, चालू प्रकरणात जबाबदारी अशी कोणावरच दिसत नाही. मयताच्या व्यमनाचाच तो परिणाम होय. ”

§ ३ जनरल मोघे याच्या प्रेताला अभिंमंस्कार देण्याची रीतसर परवानगी मिळाली. पण आपण त्यांना मुंश्दत अभिंमंस्कार करणार, अशी त्यांच्या मुलांनीं पिनंति बेव्यायरून तशी परवानगीही देण्यात आली. म्हणून मणिला व तिचा भाऊ यांनीं तें प्रेत घेऊन मुंश्दचा रस्ता सुधारला.

§ ४ रावबहादुर क्षेमकल्याणी नांना आपल्या मुलाच्या विवाहाची वारिक-

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

सारिक हर्काकत कळली, तेव्हा त्यांना फार राग आला. त्यांनी भर मंडळीत महात्माजींचा “ सैतान ” म्हणून उपमर्द केला; व आपण आपल्या मुलांला एवढी पै देखील देणार नाही; अशा भीषण प्रतिज्ञा केली. तेव्हा मृगेन्द्र म्हणाला,

“ दादा ! आम्हाला आईकडून पैसे मिळतील ते मुद्दां सुरेद्राला द्या. त्यातला माझा वाटा मी बाबूला मोक्या खुशीने देतो ”

“ दादासाहेब ! ” दुराणार्हत भाई म्हणाले, “ परमेश्वराच्या अवकृपेने तुमचा मृगेन्द्र माझा जांबई जरी झाला नाही तरी माझ्या इस्टेटचा मुख्य मुनीम मी त्याला नेमलेच आहे. त्याला दीड हजार रुपये दरमहा मिळणार आहेत. ”

“ भाईसाहेब ! मी आपला आभारी आहे. ” मृगेन्द्र म्हणाला. “ पण मला अजीबात वेगळाच मार्ग घ्यावयाचा आहे. तेव्हा मला आपली इस्टेट पाहता येत नाही. ”

“ शाबास ” गांधी म्हणाले. तेव्हा रावबहादुर ओरडून म्हणाले,

“ गांधी ! तुम्ही महात्मा खरे ! पण सैतान की साधु ? ”

पुस्तक पहिलें

महात्मा !

भाग ६ वा

मृगेंद्राचें स्वतंत्र कार्य

"My aims and proposals go so much further, than any of my hostile critics are yet capable of conceiving, that I am only too thankful to be mistaken for a mere harmless Utopian, instead of being hanged without a benefit of clergy. When the spirit drives me to tell the truth, and the flesh reminds me of the police, and of the fate of those who have yielded to that temptation in the past, I screw my courage up, by reflecting on the extreme improbability of anybody seeing anything in my treatise but a paradoxical joke."

—*G. B. Shaw*

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

§ १ डॉक्टरांनी, जनरल मोघे यांचे प्रेन, अभिमंस्कारार्थ आश्रमातून हल-विष्याची परवानगी दिल्यानंतर, त्याच्या निकालाकडे पाहून “ मोघे प्रकरण ” पुढे चिघळू शकले नाही. तथापि महात्माजी मात्र बाडोलीच्या आश्रमात, त्यानंतर चार दिवस, तेवढ्याकासा राहिले होते. मात्र अगोदर ठरल्याप्रमाणे, कस्तुरी व तिचे वडील यांना दुसऱ्या दिवशी सावरमतीच्या गांधी-आश्रमात खाना करण्यात आले. तेथे पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे भाईंनी स्तुताकरिता एक पर्णकुटी, आश्रमापासून दोन मैलावर बाधली; आणि कस्तुरी जरी सावरमतीच्या गांधी-आश्रमातच एका स्वतंत्र पर्णकुटीत राहिली, तरी ती एकदोन दिवसाआड आपल्या पित्याकडे जाऊन येत असे. मृगेन्द्र व गुलाबदेवी यांना मात्र गांधीजींनी तूर्त बाडोलीतच ठेवून घेतले. मृगेन्द्राचा स्वतंत्र कार्यक्रम कोणता, हे जाणण्याची त्याची इच्छा होती. तथापि त्या नूतन विवाहित जोडप्याला त्यांनी तीन दिवस मुळीच त्रास दिला नाही; व ते जोडपेही मोठे सुखी दिसले. चवथ्या दिवशी सायंकाळी मात्र गांधीजींकडून मृगेन्द्राकडे एक कार आली व काही विशेष कामाकरिता आपणास ताबडतोब भेटावे, आपण तुम्हाला फार वेळ ठेवून घेणार नाही, असा मृगेन्द्राला, महात्माजींकडून निरोपहि आला. आपल्या प्रियपत्नीचे प्रेमाने चुंबन घेऊन मृगेन्द्र गांधीकडे गेला.

मृगेन्द्र येताच महात्माजींनी त्याला प्रेमाने कुरवाळून आपल्या चटईवर बसवून घेतले. चरक्याचा सुस्वर आवाज चालला होताच. ते मृगेन्द्राला म्हणाले,

“ आनंद आहे ना ? ”

“ आनंद आहे. ” मृगेन्द्राने म्हटले, “ मला कोणत्या कामाकरिता बोलावले ? ”

“ काम तातडीचे नाही. आपणाला सवड असल्यास बोलू. ”

“ मला आता पूर्ण सवड आहे. वडलांनी मला पूर्ण मोकळे करून सोडले आहे. आता माझ्या संसाराची तेवढीच काय ती काळजी. ”

“ का बरं ? ” गांधी शातपणे म्हणाले. “ वडिलांनी आपणास इस्टेटचा वाटा दिला नाही म्हणूनच का आपले पुनर्कर्तव्यही संपले ? ”

“ महात्माजी ! मी मन मोकळे करून बोलू का ? ”

“ नेहमीच मन मोकळे ठेवा; आताच तसे बोलून पुढे मनात कुडन बसू नका. ”

“ मनात कुढणारा मी नव्हेच, परंतु मनात असेल तें सगळंच, स्थलकाल न पाहता एकदम ओकून टाकणंही, मला थ्रेश्वर वाटत नाहीं. मला मोलें साहेबाचें एक वाक्य अतिशय आवडले. ते म्हणतात कीं, मनुष्याच्या हृदयात प्रथम वासनाच्या द्वारे विचार उत्पन्न होतात; आणि त्याची गति ताबडतोब सुरू होते. जो मनुष्य त्या गतीला एकदम तोंडातून मार्ग देतो, तो सामान्य समजावा; किंबहुना रानटी माणसाचा तोच दुर्गुण होय. पण त्या विचारगतीला जो, मानेच्या द्वारे चढवून मेंदूतून फिरवून नंतर योग्य दिमन्यास वाचेंतून मार्ग देतो, तोच शहाणा होय, किंबहुना सुसंस्कृत माणसाचें तेंच उत्तम लक्षण होय. ”

“ अगदीं खरं आहे. पण या उपदेशावरता मोलेंसाहेबाकडेच धाव घेण्याचें कारण नाहीं. आपले हिंदी कवि व साधुसंत अनादिकालापासून तेंच सांगत आले आहेत. समर्थ रामदास दासबोधात तर सावधानतेचीच अनेक ठिकाणीं ग्वाही देतात. बरं तें असो; आपणाला काय ? सद्बचन कोण बोलतो हें किरकोळ आहे. सद्बचनाशीं आपण एकदम गाठ घेतली कीं झालं तेव्हा आपण आता मनमोकळेपणानं बोलणार याचा अर्थच असा कीं, आपण शहाणपणाचंच बोलणार. मनुष्य मनात येईल तें तसंच्या तसें बोलूं लागला तर त्याच एकही वाक्य पुरें होणार नाहीं. तो ज्यावेळीं सुसंगतीनं बोलतो तेव्हा, विचार करूनच बोलतो, नव्हे का ? ”

“ मला तसें वाटत नाहीं. सुसंगति म्हणजे जबाबदारीचें भाषण, हा नियम सर्वांनाच लागू पडत नाही. शेकडो नव्याण्णव माणसं पोपटसारखे तासोन्तास प्लॅटफॉर्मस्पीकिंग करतात, म्हणूनच त्यांच्यावर जबाबदारीचा आळ घेणं योग्य नव्हे. आपल्या ‘यंग इंडिया’तले लेख पाठ करून आज किती लोक डेप्युटी महात्मा होण्याची हाव धरितात बरं ? ”

“ मृगेन्द्रनाथ ! तुमच्या भाषणाची खोंच मला मजबली, आणि तशी स्थिति आहे याचें मला अतोनात दुःख होतं परंतु चळवळीकरता अमेच वक्ते लागतात. अहो ! पार कशाला ? मला देखील एका दिवसात अनेक व्याख्यानं देण्याचें कारण पडलं तर माझें मीच अनुकरण करतो मॅडस्टन्चा इलेक्शन कॅम्पेन्सची भाषणं आपण ऐकलीं, नव्हे, वाचिलीं अमृतीलच. आहेत ना एक्कारखी ? हवीं सोशलिस्टांचीं भाषणंही अशीं एकाच ठशार्ची अमृतात. प्रोपेगंडा करवयाचा, म्हणजे अमं चात्रायचच. सरकारमुद्धा जे टिकाटिकाणाच्या सवन्याना पडतें तें

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

त्याच्या वक्तृत्वावरता नसून, त्यानील चळवळीच्या उष्णतेच्या अंसाच्या मापान ते त्या वक्तृत्वाची जबाबदारी ओळखतात, तेव्हा सुमंगति ही देखील स्थलहालावर अवलंबून आहे! हें मी कबूल करतो. पण विचाराचं जिनकं आकलन होईल, तितकी त्याच्या आविष्करणात स्पष्टता उमटेल, नाही का ? ”

“ स्पष्टता म्हणजे वाक्याची पूर्णता की काय ? मला तर असं दिसून आलं आहे की, विचाराचं संपूर्ण आकलन होऊनही जर ती गति भयंकर तीव्र अगती, तर मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांच्या भाषेन तुटकपणाच उत्पन्न होतो. उदाहरणार्थ कार्लोईल, इमर्सन, ब्रौनिंग. त्यांच्या भाषेन स्पष्टतेऐवजी सूचकता हाच मोठा गुण अगती. ”

“ तरी त्या तिघांनीही खूप लिहून ठेवलं आहे. तथापि आपलं म्हणणं चालेल, ” गांधी हसून म्हणाले, “ आपण सूचक वाक्यात मजबूत बोलका तरी चालेल. ”

“ अगं नव्हे ” मृगेन्द्र खजील होऊन म्हणाला. “ माझे म्हणणं सूचकही होईल व स्पष्टही होईल. स्पष्टतेचा अमोलिक गुण मी कधीच नाकारणार नाही. कार्लोईल, ब्रौनिंग, इमर्सन वगैरेना स्पष्टता साधली नाही याचं कारण की, त्यांचा विचारगतीवर ताबा नव्हता लिहिता लिहिता त्यांच्या मनात विचार-व्हादी उठत, पण त्यातही चालू विचारांशी समसत्ता त्यांच्याकडून उत्पन्न होईना. उल्टा. स्वामी विवेकानंद, आपण स्वतः, लोकमान्य टिळक, अरविंदभाबू, वगैरेच्या लेखनांत विचारांचा आणि भाषांचा कांय एकरूपी झालेले असतात. तथापि तुम्ही समकं थोडून दाखता. वाचकांमलां तुम्ही समकं असं शिजून व अगदी चटखनू मिळता येईल असा त्यांचा घांग तयार करून तुम्ही वाचकांना फक्त मिळण्याचेंच काम ठेवता. यामुळे तुमचे ते तयार झालेले घांग घरात भरभर कोंबून, त्यांचे मुळीच रक्षाभवन होऊं न देता, शेफर्डो डेपुटि लोकमान्य व डेपुटि महात्मे तयार होतात. सूचकता हा गुण आपला ठावी मग आढळून येत नाही. ”

“ कबूल ! ” गांधी शुद्ध हास्य करून म्हणाले. “ आता आरंभ तर चांगलाच केला आहे. तेव्हा आता आपण स्पष्ट व सूचक असा दुरेण पद्धतीनें गांधी की, आपण पुनर्जात संसारे असे आपणांचे कां वाटा ? ”

मृगेंद्राचें स्वतंत्र कार्य

“ कारण एक मुकाम संपला कीं दुसऱ्या मुकामाच्या रस्त्याला लागेल म्हणजे घरापासून किन्चन आरंभ करण्याची जरूर नसते म्हणून, दादानांनीं मला स्वखर्चानें शिक्षण दिलें, त्याचा मोवदला ते मागत नाहींत. ”

“ ते मागणारही नाहींत. पण आपण मात्र त्याचे ऋणको खर्चित आहात. ”

“ ऋणको हा शब्द मला मान्य नाहीं, दादानांनीं जें मानवजातीकरता कार्य केलें, त्याच्यापुढें जाऊन मी मानवजातीची सेवा केली कीं, दादाच्या शिक्षण-दानाचें, त्यांना फळ मिळालें, अशी माझी ठाम समजूत आहे. पण पुढें मी जातांना, दादानां जर माझे पाय धरून ठेवले तर—तर—तर— ” तो स्तब्ध राहिला. त्याचें अधोवदन झालें.

“ मृगेंद्रनाथजी ! तुमचें तेज मी ओळखून आहे. तुम्ही कराल तें चागलेंच कराल अशी माझी खात्री आहे. पण आपण अगदीं वेगळेंच असं काहीं तरी कार्य करणार असल्याचें परवा भाईंना सांगितलें होतें ना ? तें कोणतें कार्य, हें मला आपणास सांगता येईल का ? ”

चटकन् मृगेंद्राची मान बसली झाली तो म्हणाला.

“ हो हो. मला तें आपणाला एकदा सांगायचेंच होतें. आपण १९२० सालीं जेव्हां अमृतकरिता पुकारली होतों तेव्हा मी सोळा वर्षांचा होतों; व नुष्ताच इलंडमध्यें शिक्षण घेण्याकरतां जाणार होतों. आपल्या व्याख्यानांती मला, परदेशीं जाऊ नये, अगें वाटलें व मी तसा दादाच्या जवळ हट्ट धरला होता. पण त्यावेळीं भाईंच्या व दादाच्या भाषणाचा माझ्यावर एक प्रभार जुलूम झाला; व मी मग सात वर्षे युरोपांत शिकलों व हिंडलोही; पण आपल्या स्वराज्यप्राप्तीच्या अचाट प्रयत्नांचाही मी वगून अभ्यास करण्यासाठीं बरेच उन्मत्तप्रांण टाकले. मी मद्रासस्थीय अगत्यामुक्त, व त्यानंतर त्यांत नाशिकचा राहणारा असल्यामुक्त माझ्या मद्रासस्थीय संस्थेतीचा पिंड माझ्या ठायीं फोंफान होता हें मी अश्रुदा वधूल करतो अशा रीतीनं ‘टोसास ठोसा’ या संस्थेतीचा हा पिंड, “टोसा अगोदर टोसा” या संस्थेतीच्या सुषेप व अमेरिका या राष्ट्रांत याज्ञ अग्न्यांना, “टोसाताही या यज्ञा !” करणाऱ्या मद्रासा गांधींच्या तत्व-ज्ञानाचा व आचारशास्त्राचा बारकाईनं अभ्यास करित होत, तसा त्यानंबेग व टाकण्या मराठी आचारान वगैरेर असा निश्चय करून, हिंदुत्वान व देशेक, भाईंना द्वारे

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

मजवर भयंकर वावटळ आली; घ मी दिव्गूड होऊन गेलों. परंतु मला कल्पनाही नव्हती की, प्रत्यक्ष महात्मा गांधीच मला त्या वावटळांतून शिरसलामत काढतील, पण दैवयोगानं तसं होऊन मी आज प्रत्यक्ष आपणाजवळच आहे. आपणाजवळ येऊनही, वावटळांतून निघूनही, माझी दिव्गूडता नष्ट झाली नाही; उल्ट ती वाढलीच असती. कारण सूर्यावरचे डाग जोडों मैल अंतरावरून टेलिस्कोपच्या द्वारे दिसतात; प्रत्यक्ष त्या खड्यात जाऊन ते कदापि दिसणार नाहीत. परंतु आपली मी तोंडदेखलां पूजा करीत नाहीं; परंतु आपण खरोखरीच महात्मा आहात, मला आपण माझ्या पत्नीममवेत तीन सुखाचे दिवस घालूं दिले; त्यामुळे मी सुख-शायेवर सुद्धा माझ्या बुद्धीला पूर्ण वाव मिळून, मी सूर्याच्या खड्यात नसून, चंद्र-म्याच्या न्हालकॅनिक सरपेसवर आहे, असा मला अनुभव आला आहे. आता मला त्या याजूचा आभ्यास तेथेच राहून करता येईल अशी उमेद आहे. चंद्रम्याची एकच याजू आमच्या पृथ्वीकडे असते तशी आपली एकच बाजू आज जगापुढे आहे. त्यामुळे आपण अनेकांना साधु भासता, पण काहींना आपणावरच्या डागाचं ग्यातथ्य ज्ञान नसल्यामुळे, आपण सैतानच वाटता. मला आतापर्यंत त्या हुसत्या बाजूचं जें ज्ञान झालं आहे त्यावरून आपण सर्व बाजूंनी माधूच आहात असं पटत चाललं आहे. आपणाम सैतान समजणाऱ्या माझ्या दादाच्या विरुद्धही माझी आत्मप्रचिती आहे. त्याचं आज्ञान आहे; माझा विश्वास आहे. विश्वासानं अज्ञा-नाला, तें जुनं व वृद्ध म्हणून मान देऊन, जगाचं नुकसान होऊं देऊन खरं पुत्र-कर्तव्य होत नाही. तनापि आपल्या साधुत्वाचीही आपत्वाशी चर्चा करून मला मानवजात्युत्कर्ष करावयाचा आहे. म्हणून मी माझा स्वतंत्र मार्ग कोणता, हें आप-णाशीं-मनमोकळं करून बोललों.

“Bravo !” गांधी उद्गारले “आपण माझे चित्त ओढून घेतलं. आपण मजवर बेलाशक टीका कराल अशी माझी खात्री आहे. महाराष्ट्राबद्दल मला एवढ्याचकरता आत्मादर वाटतो. Fire up !

“मी माझा स्वतंत्र मार्गच आपणास आतां एकदम सांगलों. ” सृष्टेच पाणी पिऊन बोलू लागला. “मी, हिंदुस्तानच्या कल्याणाचा विचार, जागतिक कल्याणाच्या दृष्टीने बेल; व त्या दृष्टीनं ताबडतोब काय करायला हवं, हेंही

पाहिलें तेव्हा मला असें दिमून आलें की, हिंदुस्थानचें यापुढलें कर्तव्य साम्राज्य-सत्ता परत मिळवण्याचें नाहीं. No Indian Empire for the Indians at all ! ”

“ मग काय ? For the English people perpetually ? ”

“ नाहीं. कोणाकरिताच नाहीं. हिंदुस्थानचें साम्राज्य ही संज्ञाच जगातून नष्ट झाली पाहिजे. ”

“ मग कोणती झाली पाहिजे. ”

“ हिंदु संस्कृति. संस्कृति साम्राज्य ही मंडा व तिचा आचार हेच जगाच्या चव्हाणाळा पोषक होईल. साम्राज्य म्हणजे राजकीय हक्क व जबाबदाऱ्या अशी कल्पना, राष्ट्रीय कल्पना, अन्वयेत प्राचीन कालापासून जगात एकेच्या हिंदुस्थाना-नेच उत्पन्न वरून पोमली. अगदी १८६० च्या जर्मन साम्राज्यापर्यंत अथवा १९०५ च्या जपानीज साम्राज्यापर्यंत जो साम्राज्यें झाला अथवा आज आहेत, तीं सारी हिंदुसाम्राज्याच्या नकला आहेत. राजकीय सत्ता वाटायच्याची, परकी राज्यें जिहावयाची, स्पर्धा लोकांना आपणांशीं गमरग करण्याकरता, आपल्या राज्यपद्धतीला मंमृति हें नांव द्यावयाचें, व तिचा प्रसार, शिक्षण, आरोग्य, धेनकी, वाहनं, कलावाद्यय यगैरेच्या दारानीं करावयाच्या, ही जुन्या धडपाची जुनीच उजळणी

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

soul हा महामंत्र नष्ट होला. आस्तें आस्तें हिंदूंच्या साम्राज्याला त्या Prestige नच मारल. त्याच जादुटोण्यामुळं सगळीं साम्राज्यें मेलीं, व आजवीं ब्रिटिश साम्राज्यासह सगळीं साम्राज्यें तशींच ठार मरणार, मेलींच पाहिजेत. मारण्याचं पवित्र कार्य हिंदुस्थानचंच आहे, कारण त्यालाच तितकी ताकद आहे. आत्मस्वातंत्र्याचं रोमरोमातून रक्षाभिसरण जगतीतलावर एकट्या हिंदूंच्याच शरीरात होत आहे. सबब त्यानंच राजकीय साम्राज्याच्या राष्ट्रीय कल्पनेला आता स्वताच्या हातानं जाळावं. ”

“ कोणत्या उपायानीं ? ” गांधीनीं विचारिल्लें.

“ मुख्यत तुमच्याच उपायानीं मानवजातीवर अविकृत प्रेम करून. पण हें तत्त्व जर लवकर उदयाम आणण्याचें असेल तर या तत्त्वाला विरोध आण-
णाऱ्यांना बठणींवर आणण्याकरिता त्यांचेच भीषण उपाय, प्रमंग पडत्यास अमलात आणलेच पाहिजेत. देवगण जसा राक्षसगणाला बळग लावून देवगणात सामील करून घेतो, पण तें बळग लावताना त्यालाही राक्षसगणाचीच भीषण कृति करारी लागते, त्याप्रमाणंच हिंदुस्थाननंही आज, संहारक शक्तीत धेष्टता मिळविली पाहिजे. ”

“ म्हणजे राजकीय सत्ता मिळविली पाहिजे. ”

“ का ? ”

“ तिच्याशिवाय संहारक शास्त्रीय शोध लागणार कसे ? ”

“ मूळात संहारकांचीच माझी कल्पना अशी आहे की, भयंकर संहार तोच की, ज्याच्या ठायीं कमालीची जीवनशक्ति अमने. उदाहरणार्थ, उन्हाळ्यांत वणरा पेटून डोंगरचें डोंगर जडून पाळोठिखर पडतात. परंतु एक आपाटमाहिना सपनांच त्याच काळ्या पत्तरावसुद्धां हिरग्या चार पुरणाचीं गर्दीं उडून त्यात अमंल्य जीवांचें जीवन चालतं, तें जीवन जमं पूर्ण-संहाराला मारतं, तशीच माझी संहारसंहारी शक्ति आहे. नाही तरी मला आतां अमं सांगा कीं, पाश्चात्यांचीं संहारक अन्नं तरी आतां त्याच मार्गांला लागलीं नाहीं का ? परंतु जें जीवनशास्त्र Empirical sciences मधून उत्पन्न होणें शक्यच नाही, उलट ज्याचा उदय मानवशरीर व मानव-हृदय यांसारकें उपन होतो, त्याचा परिपोष या भौतिक शास्त्रेत्त्वाना करू शकत नाहीं. ”

“म्हणजे तुमचें म्हणणं असं आहे की काय, का, प्राणायामादि योगसाधनांनीं जीवनशास्त्राची प्रगति करून मानवजात स्वतंत्र करण्याची हिंदुस्थानला धमक आहे.”

“अर्थात् ! त्याशिवाय आता तरणोपायच नाही. जिथून हिंदुस्थानने चूक केली व त्या चुकीचा विस्तार पाश्चात्यांनीं केलेला आहे, तिथून आरंभ केल्या- शिवाय आता प्रगतीची आशाच नाही.”

“पण प्राणायामान काय होणार ?”

“माझी बोलण्यात चूक होत आहे, असं दिसतं भौतिकशास्त्रज्ञाचा उदय शोधून पाहता मानवी शरीरापासूनच पाश्चात्य संशोधक दृश्य सृष्टीकडे वळले, व त्याची विचिविक्ता करतांना सुद्धा शास्त्रज्ञांची एकाग्रताच त्याच्या कामी मुख्यत पडली आहे शेवटीं दृश्यसृष्टीतून अनेक मूलभूत तत्व त्यांनीं ओळखून, त्यांत विलक्षण तेज व शक्ति आहे असें दिसताच त्यांनीं ती निर्जीव पदार्थांना लाविली आहे, व ते आजून लावीत आहेत. परंतु त्यांना आता वळून चुकलं आहे कीं, एकीकडलं तेज दुसरीकडे लावल्यान तेजात भर न पडता, त्याचं मूळ प्रमाण चुकून, सृष्टिरचनाच बदलते. अजून सृष्टि पार मोठी व शोध अल्प शक्तीचेच आहेत, त्यामुळें सृष्टिरचना बदलण्याचा भयकर धोका, त्यांना दिसत नाही मधून मधून जलप्रलयाच्या थपडा वसतात, पण त्या डोळे फाडून टाकण्याइतक्या ज्वलज्ज्वाल अन् न झाल्या नाहीत तथापि त्या पापाचं प्रायश्चित मानवी शरीराला द्यावं लागत, त्यामुळ, मानवी मेंदूची विकृति घडते, व त्यामुळं समाजरचना विघटन सोर्षोल्लिखित, कॉम्युनॅलिझम, अनाकिझम, वगैरे रोग मानवी समाजाला लागतात ” “पण मानवीसमाजमुद्धा बदललेच पाहिजेत बदलल्या- शिवाय प्रगति कशी होणार ? ”

“बदलणं वेगळं, व बदलवणं वेगळं, मी सृष्टीची रचना व समाजाची रचना मारे बदलतून टाकीन, अशा अहंकारी वृत्तीच्या माणसाला आपण सैतान समजतो ना ? परमेश्वराच सर्व शक्तिच एक तर मान्य करा, नाही तर तें समजत नाही म्हणून स्वस्थ बसा, पण मिस्टर परमेश्वर मेला, व मि लॉर्ड कर्शन काय तो मोठा, अशा अहंकारानं काय होतं हें दिसतंच आहे ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“अहो ! संजीवनीचा शोध प्रत्यक्ष जडमृष्टांत आणण्यापर्यंत त्यावेळीं आर्यांची भौतिक शास्त्रप्रगति झाली होती.”

“मग तेच करण्याचा उपक्रम आपण करणार कीं काय ?”

“नाही ! कधीही नाही ! चुटून नाही ! अहो ! पाश्चात्य ह्याच मार्गानें चालले आहेत आणि शुक्राचार्यांनीं निंदान एकाच व्यक्तीत ती शक्ति सांठवली होती, पण हे पाश्चात्य तर त्या मृष्टिशक्तींना बाजारसन्ना करीत आहेत, शुद्ध बाजार-वसत्या ! धर्मस्वातंत्र्याचे गोळे गाणारे ते, खान्नेची किंतां विटवना करतात हें आपण तर पाहतांच आहोंत पण ते तरी का होत ? कारण त्यांच्या मुक्ताशा ही बाजारी कल्पनाच आहे ! प्रोटोपासून अगदी वर्गकर्मर्येनचे सारे संशोधक पहा ! वसे एवूणएक क्षीदेहविटंबक ! रस्तोनें तर प्रत्यक्ष अक्रदानुमीतींच व्यवहार ठेविल होता, कारण तिनेच त्याला ते शिकवले ! अंगावर शहारे उत्पन्न होतात ! ५५ याच्याबद्द दोष नाही. आम्हा इंडोआर्यांच्या पडत्या काळातलीच ही आत्मिक-पार्षी पाश्चात्य पोर आहेत ! अर्थात् पापशालन आमचं आम्हीच केलं पाहिजे ज्या अमोघ शक्तींच्या बलानं महेशाला स्वर्गा राजकीय साम्राज्य मिळालं, त्या अमोघ शक्तींना, राजकीय साम्राज्याच्या कल्पनेला मानून, योग्य वळण लावू आम्हांच मानवसंस्कृतिसाम्राज्य तयार केलं पाहिजे.”

“आपण कृपा करून संस्कृतिसाम्राज्याच्या पायऱ्या सांगाल काय ?”

“हो ! अत्यन्तदार्ढ्य ! प्रत्येक मानवी देह हा चिदंश आहे त्यात परमात्म्याचे सर्व गुण अमतात. परंतु एका विशिष्ट गुणाला त्याच्याकडून महत्त्व मिळावं अशी परमेश्वराची इच्छा असते, व ती त्या मनुष्याच्या स्वभावातून चमकते. त्या विशिष्ट गुणाचा, तो सद्गुण असल्यास, पूर्ण विकास होऊं देण्याकरिता, त्यास भर-पूर वाव असावी दुर्गुण असल्यास, तो त्याच्या भोवतालच्या माणसात जिरला जावा.”

“हें सद्गुणदुर्गुणत्व कोणी ठरवायचं ?”

“त्याच्या आर्शवापानी व मित्रांनी व तेही नसल्यास शेजाऱ्यापाजान्यांनी.”

“म्हणजे कुटुंबपद्धति आलीच ?”

“एकदम उत्तर देता येणार नाही. सृष्टीत हवापाण्याचे फक्त अमतात. त्या त्या मानाने कुटुंबादि मंथना लवचीक असल्यात. मूळत हवींच्या मुख्य रोगार

मृगेंद्राचें स्वतंत्र कार्य

औषध घेतलं म्हणजे भयभळ्या अडचणी उत्पन्न होणार नाहींत. आजचा रोग विषम अन्नकरणीचा आहे. तेव्हा पुष्कळ अन्न उत्पन्न करणं हा पहिला शास्त्रीय प्रयत्न. शरीराच्या ठायीं आळस उत्पन्न होऊन काम वाढणार नाहीं, अशा बेतानं अन्न मिळणं व ग्रहण करणं हा दुसरा दैक्षणिक प्रयत्न, आणि ही विभागणी करण्याकरिता योग्य योजना करणं हा तिसरा राजकीय प्रयत्न, व सर्वांना विश्रुताचं ज्येष्ठ मात दाखवून उन्मत्तमत्तपावन वर देऊन सात्त्विक व सत्तेज कस ठावूं हें

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

प्रच्य करणार, अशी महात्माजींना भीति वाटली. कोणताही प्रयत्न घ्या; त्यांना लोकमान्याची पदोपदा आठवण व्हावी तार्झमहाराज प्रकरण जसे त्यांना जन्मभर पुरले, तसे हें मुद्देगुल्लार प्रकरण आपणास प्राप्त देणार काय ? असे त्यांना होऊन गेले. तथापि लोकमान्याप्रमाणे तेही स्थितप्रज्ञच आहेत त्यांनी त्या जोडप्याला अमेरिकेत पाठवून स्वतः साबरमतीचा आश्रम गाठला. बाडोलीत सरदार वल्लभभाईंचे राज्य होतें. गांधी तेथें पुढें क्वचितच जात होतें. तथापि त्यांनी गुजरातच्या आईचा शोध लावून तिला आश्रमात आणविण्याचेंही एक कार्य सरदारना सांगून ठेविलें होतें. परंतु मुद्दे आपल्या वायकोला घेऊन अमेरिकेत गेला हें कळताच कें माधनराव मोघे उद्वारले, “ गांधी महात्मा खरें ! पण सैतान की साधु ? ”

पुस्तक पहिलें समाप्त

पुस्तक दुसरें

सैतान !

भाग पहिला

मवाळांची खरी मनोरचना !

“ जहाल व मवाळ हे नवीन राजकीय पक्षवाचक शब्द निघाले आहेत ते सापेक्ष समजावे. कारण प्रगतीचा असा नियमच आहे की, आजचा तुमचा हा जहाल उद्यांचा मवाळ ठरणार ”—व्याख्यान
“ नवा पक्ष व त्याचे मार्ग ” या विषयावर कलकत्ता येथील.
लो. बाळ गंगाधर टिळक

मवाळांची खरी मनोरचना !

§ १ “ That's right ! ” दादासाहेब क्षेमकल्याणी आपल्या आराम खुर्चीवरून चटकन् उठून उद्गारले. “ मी गव्हर्नर असतो तर अगदी असंच केलं अमत्त ! ”

“ कसं ? ” राधाबाईंनी तेथें येऊन विचारिलें.

“ अग ! तुला कळलं का ? सरकारनं बाडोलींत लष्कर नेऊन ठेवलं आहे. आजच्या वर्तमानपत्रात मुख्य बातमी तीच आहे. ”

“ एवढंच नाही, ” कॅप्टन माधवराव मोघे तेथें येऊन म्हणाले. त्याचा क्षेमकल्याणीशीं विशेष घरोबा होता. तरीपण राधाबाईंना तेथें पाहताच ते थोडे चपापले व म्हणाले, “ नमस्कार वहिनीसाहेब ! ”

“ तुम्ही आज पार्टीला येणार हें मला कळलं होतं, ” राधाबाईंनीं नमस्कार घेऊन म्हटलें, “ पण मुंबईहून सुरतेला केव्हा आला, हें कळलं नव्हतं. ”

“ पण तुम्ही काही सांगणार होता ना ? ” दादासाहेबांनीं माधवरावांना आठवण करून दिली.

“ हो; मी सांगणार होतो की, बाडोलीचं पथक माझंच आहे. मी आजच दुपारीं तिथें जाणार ! ”

“ Good ! ” दादासाहेबांनीं त्याच्याशीं हस्तादोलन करून त्याचें अभि-
नंदन केलें. त्यांना खरोखरच आनंद झाला होता.

“ बरं झालं वाई ! ” राधाबाईंनींदेखील आपली पसंती दाखविली. “ पण माझ्या मृगेंद्राला जपा हो. ”

“ मृगेंद्र मेला ! ” दादासाहेब ओरडून म्हणाले, त्यावेळीं त्याच्या कपाळावर आळ्याचें नुसतें जाळें होतें, ते बायकोला रागानें म्हणाले, “ तुला सांगितलं ना की, त्या कार्टथाचं नाव कोणीही काढता कामा नये म्हणून ! असलीं कार्टीं जन्माला येताच, त्याच्या नरडीला नख—

“ पुरे ! पुरे ! ” राधाबाईंना पतीचे ते विखारी शब्द सडून होईनात. “ अहो ! पापाचीं पोरं मुद्धा अलीकडल्या चवचाल पोरनींना माखत नाहीत, तर माझे पति-
अनेचं तें पहिलेंच बाळ, पहिलाच सोनुच्या—

म्हातारांच्या डोळ्यांना टचवून पाणी आलें. निला आपल्या पतीचा स्मरण

मवाळांची खरी मनोरचना !

“ माधवराव ! ” राधाबाई आवेशाने बोलल्या. “ तुम्ही सगळे जरी त्याच्या-
विरुद्ध उठला, तरी मी खरं तेंच सांगते की, माझ्या बाळाकडून तसं कधी कधी
घडायचंच नाही. ”

“ घडायचं नाही कदाचित् ? पण एकदा घडून गेलं खरं ! ”

“ साफ खोट ! माझ्या बाळावर नसती तोहमत तुम्ही सर्वांनीं आणली आहे ? ”
पुढे तिला काय वाटलं कोणास माहीत; पण ती वाघिणीच्या आवेशाने म्हणाली

“ माधवराव ! मीसुद्धा तुमच्या अगोदर बाईलींत जाणार, व माझ्या बाळापुढं
उभी राहून तुमच्या गोळीबारापासून त्याचं संरक्षण करणार ! ”

Madness ! sheer madness ! दादासाहेब उद्गारले, व आपल्या
आरामखुर्चावर पुन्हा बसले.

“ बहिनीसाहेब ! ” माधवराव म्हणाले, “ तूर्त त्याची काही गरज नाही.
मृगेंद्र आपल्या मुलज्मान बायरोसह अमेरिकेला गेला आहे. ”

“ खरंच की काय ? ” राधाबाईंना अत्यानंद झाला. “ देव पावला ! (पत्ता-
बडे पाहून) हें नाही मला कळवलं ? ”

“ साठीबुद्धी नाठी झालेल्या बायरोला सगळं सांगण्याचं कारण काय ? ”

“ नका सांगू ! माझा बाळकृष्ण तर सांगेलच किर्न ! ”

“ जा आता खाली जा ! आणखी आता मंडळी येतिली, त्याच्यापुढं तरी हें
घरगुती नाटक करूं नकोस ! ”

“ आपण काही वेडं वागडं बोलू नका, म्हणजे मीही बोलणार नाही. ” असे
म्हणून राधाबाई, पार्टीचा व्यवस्था करण्यास गेल्या

§ २ राधाबाई निघून गेल्यावर माधवराव आणि दादामाहेब हे दोघेही काही
वेळ स्वस्थ बसले होते. माधवरावांनी एक बेलफ्ट् चिस्ट पेटविला, आणि दादा-
साहेबांनी एक, आर्मा नेव्ही कट्ची सिगरेट् चेतविली; आणि दोघेही स्मोक्क्या
सुंदर देखाव्यावडे पाहूं लागले. दादामाहेबांची लायनरी आणि दिवाणघाना यांच्या
पुढे एक सुंदरशी व रंद अशी गेल्ली होती. ते आराम घुर्च्यावर बसले होते. रंद-
रीच्या पुढच्या बाजूवर ड्रेलिंग बर्बची रोगंडी जाळी होती, परंतु रंद आल्या
अशा तीन चार सिटिंग्गमेरीज घाईचा जाळीचा तेंवटा झाला माग

‘महात्मा गांधी-सैतान की साधु !

ग्रामिण आयन्हीने भरून गेला होता. आणि आयन्हांमधून एका विलूत-स्सुदवेलाची रंद पाने व घंटेच्या आकाराची, पोटी निळी पण अंगी पादरी अशी फुले खिडक्यातून, वाऱ्याच्या मुळकीनीं हलत होती. त्या फुलवर सुंगे बसत तेव्हा, त्याच्या त्या फुलावरचा झोला त्यांना सुखावड होत होता व पाहणाऱ्याची वित्तगुति शांत असली तर, त्यांनाही आनंद देत होता. खिडक्यात उभे राहून खाली डोकावले तर, तापीचा उतार सहजगत्या दिसे, आणि जरा लाववर नजर फेकिली तर, आगगाडीचा रम्य पूल एकंदर देखाव्यात किती सुख भर घालीत होता, याची साक्ष पटे. तसेंच दुर्धिर्णातून समुद्राकडे नजर फेकिली तर, समुद्राचा मनोल्हादक देखावा संतप्त जीवालाही सुखवी. पण तो समुद्रच दादासाहेबाना नको होता. त्याच्याकडे पहाताच त्यांना मृगेंद्रनाथाची आठवण होई आणि ते त्या वाचतात घरीदारी, व विशेषतः वायकोपाशी कितीही बठोर रहात असत, तरी त्याच्या नेत्रात पुत्रविरहाने पाणी चमकें. सगळी गोष्ट अशी होती की, दादासाहेब स्वतः अत्यंत बुद्धिमान् होते, व आपणापेक्षाही आपले दोन्ही मुल्ये जास्त बुद्धिमान् निघाले याचा त्यांना मनापासून आनंद होत असे. नाशिकला त्याची जी जहागिरी होती ती त्याच्या वडिलांनी रागळी गहाण टाकून जरूरतवर गमाऊन टाकली होती; परंतु दादासाहेबांनी स्वस्थाने ती सारी तर सोडविली होतीच पण मुसलेलाच सर्व तादर्थ्य गेल्यामुळे तेथेही त्यांनी जमीननुमत्य मिळवून विद्वान् लोकांकडून आणि सरकारदखारांतून पदव्या व मानमाग्यता मिळविली होती, आणि त्याचा स्वभाव जात्याच रंगेल नव्हे, उच्चोत्तल नमता तर त्यांनी आपल्या मागे नाव ठेवण्यासारखी प्रयत्निपत्तीही करून ठेवली अवती. आपल्या मुलांनी ते करावे; द्रव्य व मान यांत आपल्या डोळ्यादेखून, भर टाकावी अशी त्यांची जरूरत इच्छा होती. त्याकडून त्यांनी पैसाही रूप राब केला होता; आणि जेव्हा नरोत्तनमार्गारख्या फोटोपाधीशाशी सोयीस ठरविली तेव्हा, त्यांना धन्यधन्य झाले होते. धाकटा मुंदराव आम्. सी. एम्. होऊन अमदावादेम असिस्टंट फोलेक्टर म्हणून तीन महिन्यांपासून लागला होता आणि त्याने यांना न विचारांच एक्किक्कूटिच्छ लाडू सोडून शुद्धिदिवस लाडू जरी पक्कली होती, तरी तो आरंभांच व अमदावादिलाच ऑडिशनल् मेसन्जरन् अमत्यावारणाने त्यांना उलट आनंदच वाटत असे. जनरल मोथे यांच्या मजिभा

मवाळांची खरी मनोरचना !

त्याचें लग्न व्हावें अशी दोघाचीही इच्छा होती; व त्याप्रमाणें परस्पराची मैत्री करून विवाहबंधन त्यांना कितपत पचेल, हें तीं दोघेही पाहत होती. इतक्यात मणिलेजें तें कर्म सुंदराच्या आडवें आलें, व मृगेंद्रावरच तो आळ आल्याकारणानें सुंदराला मणिलेविषयीं तिडकारा आला होता. दादासाहेबानां त्यातल्या त्यात मोघ्या-कडून साठ हजाराचा हुंडा हवकून स्थिरस्थावर करण्याचा प्रयत्न केला, कारण भाईच्या अवलपित रोगामुळें त्याच्या घशातला कोटीचा नल्ल्यातमणि उमळून बाहेर पडला होता. तेव्हा राहो कोटी, राहो लक्ष, निदान अर्ध लक्ष तर खरे, असा भोंडेस्ट भाव, त्या मवाळी मनोरचनेच्या विद्वानानें केला होता. पण चाडोळीत तो भल-ताच प्रकार झाला. अर्थात् वृद्धपणीं आपल्या पूर्वजाप्रमाणें आपल्याही मागें साडेसाती लागली अशी त्याची खात्री होऊन चुकली. त्यात सरोजिनी व मृणालिनी यांनाही वैधव्य प्राप्त झालें होतें, त्यामुळें तो म्हातारा कावून गेला होता. अशा मनःस्थितीत, नुकत्याच पत्नीशीं झालेल्या भाडणामुळें ते उद्विग्न चित्तानें आपल्या सिगारेटच्या धुराकडे पहात बसले होते. त्याची दृष्टि मधून मधून समोरच्या सुंदर देखाव्याकडेही जाई कारण त्या स्थळीं त्याचे किती तरी “रोमान्सेस” झाले होते,

परंतु दादासाहेब सगळ्याच दुखाची जाणीव माधवरावाना नम्रती; त्यातून तो लव्वरी बाण्याच्या म्हणजे अडमुठा, अल्पशिक्षित मनुष्य होता. तो म्हणाला,

“What a fine day ! नुकताच पाऊस पडून गेल्यामुळें वेलीवरचे छिपके कसे गळतात पहा. दादासाहेब ! You have a very charming house of your own.”

“हो ! आहे खरं ! ” दादासाहेबानां भानावर येऊन म्हटलें.

“दादासाहेब ! ” माधवराव थोडा वेळ जाऊं देऊन म्हणाले. “मणिले-विषयीं मी एक तोड सुचवूं का ? आता मंडळी येतील, व मग आपणाला एकान मिठावयाचा नाही; आणि मलाही आज दुपारीच “ट्यूटी” वर निघालें पाहिजे. ” “सुचवा कीं,” दादासाहेब खोल आवाजात म्हणाले, त्यांना भीति वाटली कीं, हा मणिलेला आपल्या घरीं ठेवण्याची गोष्ट काळिों कीं बाय हारि जाणें. “मला अनें वाळतं कीं,” माधवराव एक एक शब्द मोकळा मोरळा करून म्हणूं लागले, “एकंदर गोष्ट ख्यात घेऊन, सुंदरानेंच आपला मास्तर

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

बहिणीशीं लग्न लावावं. त्यात आमच्या घराण्याची अव्रू तर वाचेलच; पण मुद्राचीही शिड्दली दिसेल. ” नंतर तो फारच सावधानतेने म्हणाला. “ वाडिलाच्या साठ हजार रुपयात मी माझी नगरची चाळीस हजाराची शेतीही तिला बंधन म्हणून देईन.

या सूचनेने दादासाहेबास कोणत्याच प्रकारे धक्का बसला नाही. कारण ही सूचना येणार अशी त्याची अपेक्षा होतीच, परंतु मुलाच्या बाबतीत ते आता फारच हवालदील झाले होते. गांधींनी सगळी तरुण पिढी बिघडवून टाकिली अशी त्याची त्या महात्म्यावर आजपर्यंत नुसती शाद्विक टीकाच होती. पण त्यांनी आपला एक निदान तरी गोळा राबून टाकिला अशा दुःखोद्वेगाने ते अंतर्धर्माची चड-फडून होते. ते माधवरावाना म्हणाले,

“ माधवराव ! तुमची ही सूचना मी आपण होऊन करणार होतोच. हुंड्याच व देण्याचेप्याचं समजलं. आपणासारख्यांना लाख दोन लाखाच्या माया बोलयला काहीच हरकत नसण्यामुळे, तो प्रश्न आपणाला तरी दुय्यम अगतो. प्रश्न काय तो मुद्राचा आहे मणिलेच्या हर्षाच्या स्थितीत.

“ हर्षाच मी म्हणत नाही, ” माधवरावांनी त्यांना मध्येच अडविले, “ तिच्या बाळंतपणानंतर. तिच्या बाळंतपणाची मी सोय केली आहे. प्रसंग येऊ नये, आला बहिणीला मारता तर येत नाही. ”

“ अंनतरागनी जर इतरी शातता ठेविली असता, ” दादासाहेबांनीही आता माधवरावाना अडविले, “ तर इतका गाजा बाजा झाला नसता; आणि आता झालं आहे, तितक्या गुंतागुंतीचं हें प्रकरण झालंही नसतं. परंतु “स्वभावो दुरतिक्रम” हेंच खरं. ”

“ झालं ते होऊन गेलं आता काय त्याचं ? ” माधवराव म्हणाले. “ आता त्या आई-वड्यांच्या मुलीचं मला शक्य तितकं हित केलंच पाहिजेना ? आपणच आता आम्हाला बडलाच्या ठिनाणीं आहात. आपणाशिवाय आम्हाला आता कोण मुक्त करणार ? ” त्याचा घमा स्वभावविस्मयच भोगरा झाला, “ आपण मनात पाणाल तर बाबू काही आपल्या शब्दाबाहेर जाणार नाही, असें मला वाटतं. ”

“ बाडो-गंढून येईपर्यंत मला असें वाटत होतं. परंतु तेव्हापासून मला जग बुडत असल्यासारखं वाटतं आहे. वास्तवीक समाजसुधारणेची शक्ती

मवाळांची खरी मनोरचना !

उत्कृष्ट संधी मला स्वतःला आली असती तर, मी ती कधीही सोडली नव्हती. मी रानटे, आगरकर वगैरेना 'बोल्के सुधारक' म्हणून नाव ठेवण्यास मुळाव बर्मी केलं नाही. मला स्वतःला करता आली तितरी मी गमाजसुधारणा केली. आता माझ्या दोन्ही विधवा मुलींचे पुनर्विवाह मी लावून द्यायच्या पाहिजेत खरे, परंतु त्या वेडुच्यापुढे इत्यजच चालत नाही; त्याला मी तरी नाव करूं ? ती म्हणते की, तसं केलं तर मी जीव देईन, आणि ती गरोरासच जीव देईन युवा ! माधनराव, आपला विशेष घोवा आहे म्हणून बोलतो हो, पण मणिलेच उदाहरण देऊन मी गेल्या आठवड्यात निव्यासीं फिरून युक्ताद केला, पण फुट्ट ! पालव्या घागरीवर पाणी ! ती म्हणते की, माझ्या मुर्तारून तमं जन्मान घडणार नाही. मूर्तेशची गोष्ट काढताच, ती माफ नाकारते. आपण मृत्युच ते इतक्यात पाटिलं ना ! माधनराव तुम्हा माझ्यापेक्षा फुट्ट लहान असणेत तरी आता पोचून आहोत. तुम्हाला ज्ञान गोळात दिवून मागायला दवरत नाही. आमच्या क्षेत्रकल्याणाच्या घराण्याला Masochism नावाचा एक रोग आहे. तुम्हाला तो माहीत नसेल. पण मोठा मजेदार रोग आहे तो. तो विरोध करून ते सैरांग आणि फिरून पंचवीस ते चाव्हांग या वर्षांचे जडतो. त्याला शंभर्जित

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

अडल्या नारायणाला काय कळणार. तो मुकाट्याने ऐकू लागला. दादासाहेब त्याला सांगू लागले, “ आता तुम्ही म्हणाल की, हा रोग फक्त पाश्चात्य युद्ध-मतानाच होतो तर तसेही नाही. आपणाकडे अत्यंत प्राचीन काळापासून ऋषि, मुनि, तपस्वी, कवि, तत्त्ववेत्ते यांना झाला होता, व अजूनही आमच्या महाराष्ट्रात विनायक कवि, गोविंदाग्रज वगैरेंची उदाहरणं ताजी आहेत. त्यांना स्वतःला रोगनिदान ओळखता आले नसेल, व हयातापैकीही तीं युद्धाचे हिंदू व मुसलमान कवि ती गोष्ट कबूल करणार नाहीत. पण अचाट युद्धांमार्गे तो रोग हटवून ठरलेला असतो. प्रत्यक्ष गांधींचे सत्यप्रयोग तरी हेच शास्त्रीय करतात सागामचं इतकंच की, माझ्या पोरना जरी तो लागला तरी मला चिंता नाही, पण मणिलेस्तारखा—

“ क्षमा करा ! मला सरळ उत्तर देण्याऐवजी माझ्या दुःखावर वागण्या देऊ नका. वाटल्यास खुद्द गांधीशीच हा वादविवादाचा कापूस पिंजा, पण मला आपला एक सरळ जबाब द्या. ”

“ आपण सुत्रांचे मन बळबलं तर माझी ना नाही. ”

“ आणि वाहिनीचं मन ? ”

“ तेंही तुम्हांचे पहा—

“ भवानी शंकर तेरसां एम्. एल्. सी. शेट जयशंकर दिवाडिया, आणि रा. द्वारकानाथ सहस्रबुद्धे आले आहेत ” चाकराने पुकारिले.

“ येऊं दे त्यांना इथे ” दादासाहेबांनी हुकूम केला, व माधनरावांना म्हणत की, “ आज आपण एवढ्या प्रतिष्ठित मंडळीशी ओळख करून ठेवावी. आपले बाईलेखितले काम फार नाजुक आहे. पुढं मार्ग या मंडळींची ओळख आपल्या कामी येईल. ”

“ Thank you very much. ”

§ ३ पाचसहा मिनिटांतच सगळी मंडळी जमेली. त्यात तीन एम्. एल्. सी होते, तीन सर्व व्हादुर होते, चार रावसाहेब होते, गुजराती दोन चार, व महाराष्ट्रीय दोन चार प्रपंकार होते, कॉलेजचे प्रिन्सिपल व एक प्रोफेसर होता, आणि चार पाच मुगलमान व्यापारी होते, गुजराती व्यापाऱ्यांपैकी पारब धोडे होते, पण होते त्यांनीही संबंध रावसाहेबांच्या पोपास येऊ होता, आणि गांधी बरे

मवाळांची खरी मनोरचना !

घातली होती. सर्वांच्या शेवटी डॉ. एस्. पी. मि. एग्रहॅम पिग्हेड हे आले. ते युरेशियन होते.

सर्वांची कॅ. माधवरावांशी ओळख करून देणे झाल्यावर, शेट शिवशंकर धरमसी म्हणाले,

“ आपला मोठा मुलगा, पत्नीसह अमेरिकेला गेला म्हणूनच ना ही आजची पार्टी ? पण ही जरा अगोदरच थायची होती. आम्हाला आपली सून दिसली असती. ”

“ मि. धरमसी ! ” अडमुठे मोघे म्हणाले, “ तो विषय या घरात वज्य आहे. ”

“ का रे बुवा ? ” धरमसीनां आश्चर्य दाखविलें. “ त्यात वार्ड असें काय आहे ? ”

“ आपणाला तें प्रकरण कळलं नाहीं का ” मोघे म्हणाले.

“ कळलं, पण त्यांत आपणाला वार्ड काय दिसलं ? ”

“ मि. धरमसी ! Let us drop it altogether ” दादासाहेबानां सांगितलें. आजची पार्टी कॅप्टन मोघे याचा सन्मान करण्याकरिता आहे. बाडोलीप्रकरणात तरी ते मुंबईहुन इथं येऊं शकले. ”

“ काय म्हणता ? ” सगळे गुजराथी व्यापारी एकदम ओरडले, “ मोघ्याचीच का तुकडी बाडोलीत आली आहे ? तर मग स्वदेशाच्या इश्टीच्या दृष्टीनं आम्हाला आजच्या पार्टीत भाग घेता येत नाहीं. दादासाहेब, क्षमा करा ? ”

“ दादासाहेब ! आम्हाला पण क्षमा करा ! ” एकजति मुसलमान व्यापारी म्हणाले, “ आम्ही कॅप्टन मोघे याचा इन्कार करतो. ” असें म्हणून ते जाऊ लागले, त्यांच्या मागोमाग गुजराथी व्यापारीही जाण्यास तयार झाले. त्यामुळे चिडून मि. पिग्हेड उठारले.

“ काय हो एम्. एल्. सीज ! हांचे का आपली व्यापाऱ्यावर हुकमत ? धड रोऊमत पाठीशी नाहीं, कीं धड व्यापाऱ्यावर वजन नाहीं, अन् म्हणें, आम्ही लोकप्रतिनिधि आहोंत. ”

“ दादासाहेब ! ” भवानी शंकर तेरसी एम्. एल्. सी. म्हणाले, “ हा आमचा अपमान करण्याकरताच का आपण आम्हाला आज बोलावले ? यापुढें

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

मि. पिग्ग्रेड यांना आमत्रण दिलें तर, आम्हाला देऊं नका अं ! मि पिग्ग्रेड, 'We don't condescend to quarrel with pigs' ! (आम्ही डुकरांशी भाडत वसत नाहीं.) असें म्हणून सगळे एम्. एल्. सीज सुद्धा निघून गेले राहता राहिले प्रिंसिपॉल्, प्रोफेसर, कवि, प्रथकार, रावसाहेब व रावबहादुर एवढेच. पैकी कवि व प्रथकाराही निघून गेले. त्यांनीं तर स्पष्टच सांगितलें का, आपणास पाटींचें कारण अगोदर समजतं तर आपण तेथपर्यंत येण्याची तसदीसुद्धा घेतली नसती. ते जात असताना रा. महाशब्दे नांवाच्या कर्बाना दादासाहेब म्हणाले,

“ मनोहरपंत, तुम्हातिरी जाऊं नका माझ्या या गुजरायच्या चाळीस वर्षांच्या वस्तींत, माझ्या घरात मायबोलीची तेवती ज्योत आपणच कायम ठेविली, आणि आता आमच्यावर प्रसंग येताच आपणही निघून जाता, हें ठीक नव्हे. निदान तुम्हातिरी राजकारणापासून मगठी वाक्याय दूर ठेवलें आहे. ”

“ पण म्हणून माझी लेखणी मी राष्ट्रहितार्थून विवकीर्ही नाहीं. आणि प्रसंग पडला म्हणून, दादासाहेब स्पष्ट बोलावं लागतं की, आपल्यासाठी टिळकाच्या अमदानीतला मनुष्य, आपल्या सर्व्वाला सरकारच्या पायीं शतकं ठेविल की, राष्ट्रावर तोफा डागणाऱ्या राष्ट्रद्रोही माणसाला, त्याच उलट्या काळजाच्या पराक्रमाबद्दल अगाऊ ही पाटी देईल. ही कल्पनासुद्धा मला सहन होत नाही. मी तुम्हाला आजपर्यंत तुमच्या राजकीय मताबद्दल अगर पक्षाविषयीं एका अवा अक्षरानेंसुद्धा दोष दिला नाहीं की, तुमची स्तुति केली नाहीं. तुमच्या अलौकिक बुद्धिमत्तेला, तुमच्या रसिकतेला आणि तुमच्या मायनापाभिमानाला मी निरपेक्ष बुद्धीनें शिरसावंचच लेखलें आहे. पण आज—

“ मनोहरपंत ! ” दादासाहेबाची बुद्धिमत्ता चमकूं लागली, “ क्षमा करा ! परंतु मला खरोखरच अजून वाटतं की, इंग्रजांशिवाय आम्हां हिंदूवासांदावं जगात चालायचेंच नाहीं. मला टिळकाची तशीच गांधींचीही सगळीं मर्त मान्य नाहीत, त्याला माझा उपाय नाही. मी माझी बुद्धि गांधींच्या लंगोटीला टांग पाऊ तयार नाहीं. ”

“ पण गांधी तरी तुमच्यापाशीं तुमची बुद्धि मागण्यावरता कधीं थाले होते ? ” जडाशंकर कदिराजांनीं दादासाहेबाना विचारिलें.

मवाळांची खरी मनोरचना !

“ आणि दादासाहेब, ” महाशब्दे म्हणाले, “ इंग्रज नव्हते तेव्हा, आम्ही जसे काहीं भुकेन मरत होतो; आम्हाला पाघरायला मरपूर वस्त्र नव्हती कां आमच्या डोक्यावर छपरंदेखाल नव्हती ! ”

“ होतं; तें सार होतं. ” दादासाहेब म्हणाले, “ पेशवाईत सुरक्षितता काहीं तरी उरली होती का, “ इंग्रजांनीं बाजीरावापासून गादी घेताच हिंदुस्थानभर सगळ्या रयतेनं स्थाना दुबाच दिला ना ? ”

“ ती राष्ट्राची नवज्वरानंतरची, पहिल्या उसाशानंतरची भाषा होती. त्यावेळीं डॉक्टर कोणीही व कसाही असो; तो परमेश्वरतुल्यच वाटतो. परंतु खडराडीत ताजेतवानें होऊन राष्ट्राच्या रिंगणात उतरण्याची तयारी होऊन मुद्दा हा डॉक्टर जर आमचें घरच सोडीत नाही तर कोणत्या रोग्याला आपले प्रथमचे धन्योद्गार बाधक आहेत असं वाटे ? ”

“ तुम्ही असं धरून चालता, मनोहरपत, कीं, आज हिंदी राष्ट्र जागृत झालं आहे. अहाहा ! तो सुदीन येईल का ? हिंदुस्थानला सर्व राष्ट्रपरिपेक्षे त स्वतंत्र राष्ट्राचें मन मिळेल का ? बंधूंनी ! तुम्ही मला मवाळ म्हणा कीं, काय वाटेळ म्हणा, पण तसा दिवस खाचित खचित उगवणार, मात्र गार्धाच्या उपा-यानीं खास नव्हे, तर अत्यंत सुसंस्कृत व स्वतंत्रतेचं माहेरघर अशा इंग्लंडच्या दोस्तीनिंच मिळणार ! ”

“ पठाणानीं बाडोलीत ब्रिगादर हात टाकले ! ते ब्रिगापुढें नागरे उभे राहिले ! ” वर्तमानपत्रें विकणारीं पोरें खालीं ओरडूं लागलीं.

“ बघा ! दादासाहेब बघा ! ” महाशब्दे गर्जना करून ओरडले, “ ज्या दोस्ताकडून प्रत्यक्ष गृहलक्ष्मीची अन्न भर चव्हाठपावर घेण्यात येते, त्या दोस्ता-कडून आम्हाला स्वराज्य मिळणार तर नाहीच, पण मिळालं तरी ते पातकी स्वराज्यमुद्दां आम्हाला नको; कारण तेंही आमचा घात करण्याकरताच देण्यात येईल. ”

“ मि. पिग्मिड ! ” दादासाहेबाचा आवाज एकदम म्हाली पडला, “ ही चातमी काय म्हणते ? ”

“ काहीं तरी तुमच्याच लोकांची कारवाई असेल. पठाणाना नागव्यानं स्नान करण्याची संवय असते. त्यामुळे काहीं तरी गैरसमज होऊन, गार्धीनीं—

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ गांधींचे नाव वाढूं नका ! ” दादासाहेब आबेशानें म्हणाले “तो महात्मा कधीसुद्धा खोटे बोलणार नाही, ”

“ तो नाही, त्याचे सार्थीदार ! ते काहीं, नाही; कॅप्टनसाहेब, “ Now it is you who are to save our Nation from anarchy. ”

“ Of course ! ” माधवरावनिही हुजोरा दिला. “ दादासाहेब ! तुम्ही मवाळसुद्धा ब्रिटिश साम्राज्याचे प्रद्वन्न शत्रूच आहात ! ” असें ओरडून ते आणि छी. एस्. पी. निघून गेले.

“ ध्या हें बक्षोस ! दादासाहेब ! ” जटाशंकर म्हणाले व गेले.

“ अहो ! अजून तरी रावबहादुरी सोडा ! ” उमथ्या भाटे म्हणाले, व जटाशंकरच्या भागें गेले. कवीपैकीं महाशब्दे मात्र एकटे राहिले. त्यांना राव-बहादुर क्षेमकल्याणी म्हणाले;

“ गांधी महात्मा खरे ! पण सैतान की साधु ? ”

पुस्तक दुसरें

सैतान !

भाग २ रा

इतिहास कां अहिंसा ?

आणि जगाचिया सुखोद्देशें ।
शरीर वाचा मानसें ॥
राहाटणें तें अहिंसे ।
रूप जाण ॥ १६-११४ ॥

श्रीज्ञानेश्वर

इतिहास का अहिंसा ?

§ १ ज्या वॅप्टन माधवराव मोघे याकरिताच दादासाहेबानीं पार्टी दिली होती, ते मोघेच निघून गेल्यावर पार्टीचा बेरंग झाला हें सांगणें नल्गे. नंतर याकींच्या रावबहादुर रावसाहेब प्रोफेसरानींही आल्यासारखें चहापान वगैरे करून यजमानाचा निरोप घेतला. जातेवेळीं एका रावसाहेबानीं मात्र हळहळ दाखविण्यास कमी केलें नाहीं ते म्हणाले,

“ दादासाहेब ! तुमच्या या राजकारणाच्या उठाळेवीनं आमची आज शॅम्पेन बुडाली युवा ! ”

“ मला हेंच समजत नाहीं; ” एक रावबहादुर उद्गारले; “ को आम्हां हिंदूंना राजकारण हवें तरी कशाला ? खावं, प्यावं, चैन करावी हें आपलं काम. मग राज्यकर्ते कोणी का असतनात; इंग्रज असोत कीं, फ्रेंच असोत.

पण दादासाहेबानीं त्याच्या त्या मदिराप्रियतेकडे व जिमल्या चाटीकडे लक्षच दिलें नाहीं. पाहुणेमंडळी परत गेली तरी त्यानीं आपल्या लायनरीत दडी मारिली; ते चागले दोन तास बाहेर आले नाहींत ‘ आपली जगात आता नाचडी होऊं लागली आहे ‘ मार्केटहॅल्यू ” मथ्यें रावबहादुरांची, युद्ध प्रसंगातल्या जर्मनमार्क इतकी किंमत उतरत चालली आहे; हें पाहून त्यांना फार दुःख झालें. ज्या पदवीला, खरेंच सांगावयाचें म्हणजे, त्यानीं धर्मपत्नीपेशांही जिवापालिकडे जपून ठेविलें होते. ती पदवी १९२१ च्या असहकारितेच्या वेळेपासूनच निवळल्या नाण्याची होती चालली होती; परंतु त्यावेळीं त्यांना तें खरें वाटलें नव्हतें. नंतर १९२२ चा बाडोलीचा वार फुमका होऊन, वेळकरजयकरादिकांच्या “ स्वराज्यपक्षांमुळे म्हणा कीं, आणखी काहीं अवातर कारणांमुळे म्हणा, महात्माजींच्या कीर्तिसागराला ओहोटी लागलेली पाहून, क्षेमकल्याणींना तर आपल्या पदवीचा “ सॉव्हरिन् ” दुर्मिळ वाटूं लागला होता. आणि फिह्रन १९२८ च्या त्याच बाडोलीनें चागलीच उसळी जरी मारिली होती, तरी आपल्या दोन्ही मुलगांच्या अलौकिक बुद्धितेजान, त्यांच्या मार्फत येणाऱ्या अलोट संपत्तीमुळे व सरकारदरबारांच्या अधिकारोत्पन्न मानमान्यतेमुळे त्यांना आपल्या पदवीची थ्येयप्राप्ती हातीं पडल्यासारखें झालें होतें. फार झालें तर गांधीजींची चळवळ यशस्वी होऊन, सरकार पै दोन पयानीं बाडोलीचा शेतसारा कमी करील; पण त्यामुळे आपल्या पदवीला आणि धनसमृद्धीला यांकिंचित् सुद्धा

महात्मा गांधी-सैतान कीं साधु ?

खार बसणार नाही; असा त्याचा, चालू चळवळीविषयी दृष्टिकोन होता. परंतु देवगति पहा, कशी विलक्षण फिरं लागली. ज्या कोटनारायणाची कोटीची जिंदगी आपल्या घरात येऊन आपला तेजस्वी मृगेंद्र “मानधनप्रभु” होणार अशी त्याची सात्री होती, (कारण तें जाभूळ अगदीं त्याच्या ओठावर येऊन पडले होतें, आता तें साऊन गिळण्याचाच काय तो अवकाश होता,) नेमक्या त्याच कोटनारायणामार्फत महात्माजी त्याच्या प्रत्यक्ष घरात घुसले, व ते जाभूळ सर्वस्वी त्याच्या हातून महात्मार्जीनींच हिसकावून घेतले अशी त्याची तगमग होऊन राहिली होती. कोटनारयण कोटीसह व बन्धेसह त्यांच्या आश्रमात तर जाऊन राहिलाच, पण प्रत्यक्ष आपला स्वतःचा पोटचा गोळादेखील त्या सैतानानें आपल्या घरातून कायमचा काढून आपल्या सावरमतीच्या Hell—

ही हेलची कल्पना अतिशय भयंकर होती. ती त्याच्या त्या बुद्धिप्रस्त पाठव्या केशाच्या डोक्यात येताच, त्याचें त्यांनाच भयानें पछाडिलें गांधीना सैतान व त्याच्या आश्रमाला Hell म्हणणारे आपण तरी काय किंमतीचे आहोंत अशी त्याची आत्मपरीक्षा सुरू झाली. दादासाहेब क्षेमकल्याणी कितीही मठाळ मताचा मनुष्य असो, त्याची सामाजिक मते कितीही जहाल असोत, व त्याची इंग्रजाबद्दल कितीही प्रामाणिकपणाचा आपूलकी असो, ते बुद्धिमान् होते यात शंकाच नाही, आणि जेथें अलौकिक बुद्धिमत्ता आहे, तेथें निदान एकातात तरी आत्मपरीक्षा होतेच होते बुद्धिमत्ता जर खरोखरच तेजस्वी असली, तर ती अहंकारानें दूषित होऊनही, प्रतिरोधाच्या घपक्यामुळे मधून मधून तरी अंतर्मुखी होतेच होते. त्याप्रमाणें महात्माजी व आपण स्वतः याची तुलना दादासाहेबाच्या बुद्धिचक्रात सुरू झाली.

त्या तुलनेंत कोणते विचार त्यांना सुचले कोणास माहीत, पण त्यांना थोडेंसे समाधान वाटल्यासारखें दिसलें खरें, आणि पुढें पुढें तर त्याचा काही तरी निश्चय झाला असला असेही भासलें त्यांनीं आणखी पाचसात मिनिटें विचार केला, व नंतर चटकन् ते आपल्या टेबलापाशीं गेले व एक तारेचा फॉर्म काढून लिहू लागले,

Want a most private interview immediately provided Mrigendra is not even hinted at.

Kshemakalani.

इतिहास का अहिंसा ?

ही तार त्यानीं तावडतोब सावरमती आश्रमाला गाधीकडे करविली, आणि ते प्रवासाची तयारी करूं लागले घरची “ मोरिस ” कार तयार होतीच अर्थात्च आपण कुठें जाणार आहोंत हें त्यानीं कोणालाही कळ दिलें नाहीं.

§ २ दादासाहेबाच्या अपेक्षेप्रमाणें महात्माजीकडून श्कार आला, व दादासाहेबही तावडतोब दुपारीच निघाले बाहेर आजिरात ऊनच होतें असें नाहीं; आकाशात मधून मधून ढगदेखील येत. परंतु उष्मा फार होई. अर्थात्च मोटारमध्यें बारा येई परंतु दादासाहेबाना तो बाहेरचा बारा, बघोमानानुसार सोसवेना; म्हणून त्यानीं मोटारचे पडदे सोडवून खिडक्या बंद करवल्या होत्या, आणि आतला ‘ इलेक्ट्रिक फॅन ’ सुरू केला होता. अशा रीतीनें, Upton Sinclair ची Love's Pilgrimage ही कादंबरी वाचीत वाचीत, दादासाहेब सायंकाळीं आमदावादेजवळ जाऊन पोंचले इतक्यात पाऊस पडण्यास मुह्यात होऊन दहा मिनिटात जिकडे तिकडे जलमय होऊन गेलें. पुढें पुढें तर पावसाचा झका जोर झाला कीं, दादासाहेबाचीं “ मोरिस ” देखील एका वडासालीं थांबवावी लागली ती थांबून एक मिनिट होत नाहीं तोंच एक गरीब बाई शोंफरला, आपणास मोटारींत घेण्याची विनवणी करूं लागली त्यानें तिला अर्थात्च धुडकावून दिले. परंतु प्राणरक्षणाकरता त्या बाईला त्याची पायधरणीही करण्याशिवाय अन्य उपायच नव्हता. कारण आता बारक्या बारक्या गाराही पडण्यास आरम झाला होता, मागच्या बरमातीतला जलप्रलय थोमंत लोकसुद्धा विसरले नव्हते, तर गरिबाची गोष्ट कशाला ? म्हणून त्या बाईनें झाडाच्या आश्रयानें उभ्या असलेल्या त्या मोटारच्या शोंफरला काकुळतीनें आपणास आत घेण्याच्या जवळजवळ तगादाच चालविला. ती तिच्याकडे पाहून हसून “ चल जाव ” म्हणे, व ही “ ल्योजी ” या शब्दाची माळ ओढी. शेवटीं प्रकरण इतकें निवरावर आलें कीं, एवातेजीं आपण जर मरणारच तर, काकडून मरण्यापेक्षा मोटारखालीं बेंगहनच मरू अशी तिनें धमकीच दाखविली. त्या धमकीला दाद देणारा शोंफर तर चव्हताच. परंतु दादासाहेब सुद्धा नव्हते, परंतु दादासाहेबाना, त्या वादळांतून, तिची ती धमकीच प्रथम तिला ऐकूं गेली, व आपण येथूनच गाधीच्या भागी सन्यासप्राप्त शिरलों आहोंत, अशी एक उपरोधिक कल्पना त्यांना सुचली. समे ते हसले, व पडदा दूर करून सिडकीच्या

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

तावदानातून त्यानी त्या बाईंभडे पाहिले. बाई तरुण, गोरी पण दाखिआमुळें सुखुतलेली होती. तरी पण दादासाहेबाना masochism चा तिसरा, उतार-वयातला दृष्टका आला. त्याना मृच्छमट्टिमातल्या “ अंगें भिजलीं जलधारानीं ” ची आठवण झाली. बाईच्या पोपाखावरून ती गुजराची नसून देसणी-देखणी तर होतीच होती-दिसत होती. तेव्हा तिला आश्रय देण्यात आपण प्रान्तामिमान ही दाखवीत आहोंत असें त्याना वाटलें. त्यानी तिला आपल्याच बाजूच्या गादी-वर बसण्यास सांगितलें. तिनें तें नाकारिलें. तरी ती शोंफरजवळ बसण्यासही नाखूप होती. म्हणून ती दादासाहेबाच्या पायाचीच पण विशद बाजूच्या दारा-जवळ खाली बसली. दादासाहेबानी शोंफरच्या मागला पडदाही खाली टाकला, व नंतर अमदाबादेस जाईपर्यंत दादासाहेबाचा वृद्धापकाळचा “ रोमान्स ” झाला. त्यात एक खरें की, त्या बाईनेंही त्याना गोड बोलूनच थेटपर्यंत चाळविलें, आणि शेवटी ती जशी उतरून निघून गेली, तशी “ द्राक्षं आवट ” म्हणण्यासारखी या महाताच्या जडुकाची गत झाली ! मात्र “ मी आपणास खबरच भेटेन अ ! अशी तिनें उतस्ताना खात्रीची वाणी काढिली होती, त्यामुळें द्राक्षं लयकर पिकून, आपल्या ओठावर आपण होऊन येण्याची त्या कोळ्याला थोडीतरी आशाही होतीच. काहीं असो, डोंगरादऱ्यादिना अशा त्या लोण्यासारख्या मृदु प्रातान, आजचा प्रवास अगदींच काहीं निरम झाला नाहीं, याचें दादामाहेबाना बरें वाटलें !

§ ३ अमदाबादेला मुल्यकडे जेवणखाण करून, शेट गोवर्धनदास सुकड याज-कडे, एका विशेष कामाला जात आहोंत, विशेष उशीर झाला तर कदाचित् तिकटेच निज्जूही, अशी बतायणी करून, दादासाहेब प्रथम खरोखरच त्याच्याभडे गेले, व त्याच्याशी नुमते नमस्कार चमत्कार करून, ते तेथून थेट साबरमतीच्या गांधी-आश्रमात गेले, त्यावेळीं रात्रीचे दहा वाजून गेले होते. आश्रमान बहुतेक ठिकाणां निजानाज झाली होती. सार्यंमाळचा पाऊस तेथेही पडत गेला होता. तरी आश्रमात, शहराप्रमाणे, मुळींच घाण नव्हती. रस्ते अगदीं, मुंईच्या बीन्स रोडप्रमाणें तक्रनर्मात नव्हते, मित्रा त्याप्रमाणें येथल्या रस्त्यावर दिव्याचा लखल-खाटही नव्हता. परंतु वाटसरूंचा पाय रड्ड्यांत पडत दुरतवणार नाहीं, दिवा त्याला दोन पादत्राणें घातल्याचा चिखलामुळें अनुभवही येणार नाहीं. असा नीट-

इतिहास का अहिंसा ?

नेटवेपणा, त्या आधुनिक लहानशा जांबाली-आश्रमात दादासाहेबांच्या प्रत्ययाला आला. त्या आश्रमात दादासाहेबांचे पाऊल आज प्रथमच पडत होते, आणि ते इतरत्र कितीही वाकडे पडून मुरगळले असले, तरी येथे त्यांची ती नेहमीची संवयसुद्धा ते विसरून गेली; फार कशाला, त्यांच्या सायंकाळच्या " रोमान्सची " सुद्धा त्यांना आठवण नव्हती. ते गाधींच्या पर्णफुटीत गेले त्यावेळी गाधी त्यांचीच वाढ पाहत होते. दादासाहेब आत शिरताच—त्यांना गाधींची पर्णफुटी एका पोक्त गुजरायी बाईने दाखविली होती; ती गाधींच्याच पत्नी असेल असे दादासाहेबांना वाटले—गाधींनी उठून त्यांना नमस्कार केला; व आपल्या समोरच्या एका चौपायीवरील चटईवर बसविले चटईवर एका अत्यंत स्वच्छ असा सुंदर खादीचा पलंगपोस अंधारला होता. गाधी स्वतः खालीच एक चटईवर बसले होते. त्यांच्या पुढे एक लाकडी उतरते मेज होती; व त्यावर सर्वप्रसारचे लेखनसाहित्य होते, पर्णफुटी कोठेही गळत नव्हती.

“ मी शेगडा पेटवू काय ? ” गाधींनी विचारिले.

“ आपणच पेटवणार काय ? ”

“ हो. ” असे म्हणून महात्माजींनी लगेच तसे केले व दादासाहेबांना विचारिले; “ आपण आमच्या आश्रमात प्रथमच आला आहात; नाही ? ” असे विचारता विचारता त्यांनी एका पितळी ताटलीत थोडीशी चिकूची व अंजिराची फळे दादासाहेबांना दिली; आणि गाईचे दूध शेगडीवर ऊन करण्यास ठेविले. दादासाहेब त्यांना म्हणाले.

“ आपण कशाला भ्रम घेता ? मी अमदाबादेतून जेऊनच निघालो आहे. आता एकादं फळ घेतो; व मी हा यरमोसमथे चहा आणला आहे, तोच अमळ-क्षानं घेईन म्हणजे झालं. मला दूध अलीगडे पचत नाही. (हंसून) मी आपणापेक्षा सदासात वर्षांनी मोठा आहे. ”

“ जुगलं वयानेंच का ? मानानं, बुद्धिनिं व तपश्चर्येनेही आपण माझ्यापेक्षा मोठे आहात, आपण आलात; मला मोठा आनंद झाला. ”

नंतर थोडा वेळ दोघेही स्तब्ध बसले. मग दादासाहेबांनी मेजाकडे बोट वळून म्हटले, “ काही लिहिता होता वाटतं ? ‘यंग इंडिया’चं आर्टिकल ? ”

“ नाहा. ‘रत्याचे प्रयोग’ लिहिता होतो. तें काम मी पाहण्यावेळी करतो. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ आपण त्या पुस्तकात फार लिहिता युवा. टीका करू ना ? ”

“ काय हरकत आहे ? ”

“ एक तर आपण अतिशय लिहिता, आणि सागूं नये तें सांगता. Sense of Proportion आणि Sense of Decency हीं दोन्ही आपल्या आत्मचरित्रात सापडत नाहीत. आमच्या नरसोपंत केळकरांनी टिळकाचं चरित्र असंच भासूढानं भरल आहे. त्यापेक्षा मला दादासाहेब पाण्याचं टिळकाविषयाचं Appreciation आवडलं. पुस्तक कसं आटोपशीर व मुद्देसूद असावं. ”

“ मला आपलं म्हणणं मान्य आहे. ”

“ मग तस करीत का नाही ? गांधी, मला तुमचो या दामिक-क्षमा करा अं ”

“ क्षमा कसली ? बोला की, दादासाहेब, आपण अगदीं मन मोकळं करून बोला. ”

“ मला आपलीही चूक कबूल करूनही ती सुधारण्याची कृति दामिक-पणाची वाटते, हें पुस्तकाचं सोडून द्या, एक्वार. पण Practical Politics मध्ये सुद्धा आपण तसच वागता, हें काही चांगल नाही. आपणास जर खरोखरच आत्मचरित्राविषयी, आपण चुकतो, असं वाटत असेल, तर ती चूक सुधारणं हें आपलं कर्तव्य नाही काय ? ”

“ अलव्रत आहे पण “ सत्याचे प्रयोग ” हे अगोदर सत्याचे प्रयोग आहेत, व नंतर आत्मकथन आहे. आपण Confessions of Rousseau हें पुस्तक वाचल असेलच. ”

काय असेल तें असो, दादासाहेब घोटाळलें खरे. त्यांना प्रश्न विचारणारा मनुष्य, महात्माजी खेरीज दुसरा कोणी जरी असता, तरी त्यांनीं चापून “ हो वाचलं ” हेंच उत्तर ठोकून दिलें असतें पण तें पुस्तक त्यांनीं पाहिलें सुद्धा नव्हतें, आणि गांधीपुढें खोटें बोलताही येईना. एक तर नक्कीच की, त्या महाम्यापुढें असत्य कथन करण्यास ते घाबरलेच, पण त्यांना तेथें तसें करताही आलें नसतें. कारण महात्माजींनीं त्यास, दोन चार प्रश्नांतच खोट्याचें माप दिलें असतें. इतराशीं बोलताना ते अशा कैचीत सापडत नाहीत, पण इतरांच्या मर्ताचीही

इतिहास का अहिंसा ?

दादासाहेबाना पत्रा नव्हती; पण येथे ती लपट चालेला. तेव्हा त्यानीं महात्मा-
जींचाच, ल्हानपणा पदरीं घेण्याचा आव आणून म्हळें,

“ नाही. मी तें पुस्तक वाचलें नाही. ”

“ मग तें अवश्य वाचा, अशी मी आपणास शिफारस करतो. मी टिळकाचीं
काही इंग्रजी चरित्रें वाचलों; व केळकराच्या चास्त्रिाचाही दिवेकरानीं भाषांतर
केलेला भाग वाचिला; व इतर भागही मराठींतून वाचला. मला मराठीं फारसं
कळत नाही, पण मला वाटतं कीं, मराठी वाढ्म्यात केळकराच्या टिळकचरि-
त्राला फार मोठें स्थान असेल. इंग्रजींतल्या मोर्लेच्या ग्लॅडस्टन चरित्राची आठवण
होते. खरं म्हणाल तर टिळक व केळकर, विशेषतः त्याचा बेसरी याची मराठी
भाषा इतकी जोरदार व सुंदर आहे कीं, तितकी जर आमची गुजराची भाषा
जोरकस होईल तर आम्हाला अत्यानंद होईल.”

“ दादासाहेब, आपण दोन्ही भाषा उत्तम जाणता, मग आपणच का तें काम
करात नाही ? ”

“ आता माझे वय गेलें, बरें ते असो. मी ज्या कामाकरिता आज मुद्दाम
आलों त्याविषयीं बोलूं या. पण इथं अगदीं एकात आहे ना ? आपली पत्नीमुद्दाम
नको. ”

“ ती इथं नाहीच. आजच ती बार्डोलीत गेली आहे. ”

“ क्रिश्चनीं सत्याग्रहात जोराने भाग घ्यावा एवढ्यावरता का ? ” दादा-
साहेबानीं नापसंती दाखवण्याच्या आज्ञाजानें म्हडलें.

“ हो. ”

“ त्याविषयीं मी आजच्या या मुद्राखतीत बोलणार आहेच. पण आपल्या
शोपडीत, बाहेर पोक्तरी बाई कोण आहे ? ”

“ तो वस्तुरीची मोलकारीण आहे. ”

“ वस्तुरीची शोपडी नजिकच आहे का ? ”

“ आपलें भाषण कोणालाही ऐकूं जाणार नाही. तुम्ही विनधास्तरणें बोलवें. ”

“ त्याचप्रमाणे आपल्या आजच्या मुद्राखतीविषयीं एकाशब्दांनीं आपण कोणा-
जवळ बोलें नये, अगर त्याविषयीं कोठें लिहूंही पण नये. ”

महात्मा गांधी-सैतान कीं साधु ?

“ देशहितविघातक असं जर काहों त्यात असेल, तर मी तसं वचन आपणास देजं शकत नाही. ”

“ कबूल. पुच्छलं खासगीच आहे पण त्याला आपणच सार्वजनिक रूप देऊन टाकलं आहे, पण तें असो. प्रथम मला असं सांगा कीं, आपणाला खरोखरच असं वाटतं का, कीं रणसंप्रामाशियाय, त्रिटिशाना येथून हकलून देण्याचा अन्य उपाय आहे ? ”

“ दादासाहेब ! प्रथम हें दूध घ्या कीं, मग आपण शातपणं बोलूं. ”

“ मला नको. मी चहाच घेतों, आपण दूध घ्या कीं. ”

“ ठीक आहे. ” गांधींनी मग दूध गाळून घेत घेत म्हटले, “ मला, त्रिटिशाना हकलून देण्याची बुद्धि कधीच सुचली नाही. त्यांनी, परबड्यास येथें नोकर म्हणून रहाव कीं. ”

“ पण सार्वभौमसत्ता गाजविणारे सत्ताधीश, नोकर म्हणून कसे राहतील ? ”

“ काय झालं न राहला ? मराठी साम्राज्याचे, तुम्ही क्षेमकल्याणी जहागिरदार, सुखेला वीस वर्षे कॉलेजात नोकरच होता ना ? आणखी मी तुम्हाला सांगता कीं, तुम्ही आज पूर्व वैभवानं मनातल्या मनात चडफडता तरी, पण उर्चा प्रसंग पडला तर हे आजचे ईंग्रजी अधिकारी, याच सुखेला, फिरून वचारी घालून थोडा विफायतशीर व्यापार करण्यांतही आनंद मानतील. ”

“ शक्य नाही. जिथं साम्राज्य गाजवलं तिथं तें विसरून जाणं सोय नाही. ”

“ कोणाला, ईंग्रजाना नव्हे. अमेरिका हातची गेली. काय त्यांना वाईट वाटतं, सांगा बघू ? ”

“ पण त्याचवेळीं त्रिटिशाना हिंदुस्थानचं राज्य मिळालं होत. ”

“ खोटी गोष्ट ! १७८२ सालीं अमेरिकेचं स्वातंत्र्य जगानं कबूल केलं, आणि त्याच सालीं, इकडे बॉरन् हेस्टिंगच्या अनन्वित जुलुमामुळे बंगालची जहागिरी ही हातची जाते कीं काय अशी त्यांना भीति होती, शिवाय १७८२ सालींच तुमच्या महादजी शिंद्यानं रजपुतांचा घुराडा उडवून, मराठेचं सान्या हिंदुस्थानचे सम्राट् होणार अमं सान्या जगाला वाटाघेवताला टाकलं होतं. दादासाहेब, एक गोष्ट मी तरी कालत्रयीं विमरणार नाही, ती ही कीं, १८ व्या शतकात मराठ्यांचा दरारा नसता, तर, बंगालला, कायमचा शेतमारा तर नमताच मिळाला, पण आजिल हिंदुस्थानमध्ये जी सहासातशें स्थानमोटी हिंदी संस्थानं

इतिहास का अहिंसा ?

आज दिसतात, तीही दिसती ना. एवढंच नव्हे, तर अजून सुद्धा जी धाकधुक त्रिटिशांना वाटते ती त्या वेळच्या मराठ्यांच्या दराच्यामुळेच होय. ”

“ आपण महाराष्ट्राला हा जो मान देता त्यामुळं मला आनंद होणं स्वाभाविक आहे; पण त्याबरोबर आता तो अभिमान निव्वळ निराधार म्हणजे पोकळ आहे, अशी माझी खात्री आहे. अहो फार लाव कशाला जा; खुद्द आपणदेखील बार्डोलीत महाराष्ट्रीय स्वयंमेवकाना घेत नाही. जे थोडेसे दिसतात ते गुजराथेतलेच माझ्या सारखे; मराठी गुजराथीच आहेत. खरं ना ? ”

“ याचं कारण पण वेगळं आहे. एक तर, हिंदुस्थानच्या आजपर्यंतच्या अनेक स्वातंत्र्ययुद्धात गुजराथेनं कधीच स्वतंत्ररीत्या नाव मिळविलं नाही; तें त्यास मिळावं, ही इच्छा; पण तीही इच्छा का ? तर चालूं स्वातंत्र्ययुद्धात जी अनत्याचारीपणाची संवय, ती बार्डोलीतल्या गुजराथ्यांना, मजबरोबर दक्षिण आफ्रिकेत लागली आहे. इतर कोणत्याही प्राण्याला ती अजून लागली नाही. मग त्यांना जें तूर्त करता येणार नाही तें त्यांना कसं सांगावं ? त्यानं कार्यही सिद्धीस जाणार नाही. १९२२ सालीं खुद्द बार्डोलीचीही माझी खात्री नव्हती. ”

“ आता आपण सऱ्या मुद्यावर आलों. ” दादासाहेब, म्हणून, सर्व जगात माझी छी थू होणार, हें माहांत असूनही, मी माधार घेतलीच ना ? पण इतकं करूनही मी इतिहासाचे धडे विसरायला मात्र तयार नाही ” जरा आसन सावरून व थोडेसे पुढें सरकून म्हणाले, “ गांधी ! अनत्याचार व अहिंसा याचा आपली मीमांसा, सगळींची सगळी, लक्षात घेऊनही, मी आपणास असं विचारतो की, स्वराज्यप्राप्तीला तें साधन म्हणून उपयोगी पडेल ? कीं राष्ट्रातलं अमूल्य रक्त त्या पार्शी व्यर्थ साडलं जाऊन, आमच्या राष्ट्राला कायमचं सत्त्वी करपाकडे त्या एकाडी तत्त्वाचा उपयोग होणार ! मला माझा आपणाविषयीची अती तिडकदार दाखवून एकदा तरी, आपणाजवळ अगदीं एकांतांत हेंच आज मुख्यतः सांगायचं होतं कीं, गौतमबुद्धानं जें तेज सत्त्वून ठार मारण्याचं राष्ट्रविभ्रंमक कार्य दोन अडीच हजार वर्षांपूर्वी हिंदुस्थानात केलं तेंच आपण आता, स्वामी विवेकानंदामारण्या, लोन्मान्य टिळकामारण्या, अहो फार काय ? पण आमच्या सामरसरयूंसारख्या ज्वाला-ग्राही नरपुंसगानीं उन्मन्न केलेल्या धुगधुगीलही फिम्न, भलत्याच धागेरच्या

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

तत्त्वानें जागच्या जागां, ठार मारण्याचं दुष्ट कृत्य, आपण करीत आहांत ! आपणांकडून तें चुकून होत आहे, अशी मी परवा परवापर्यंत माझ्या मनाची वशी वशी समजूत करून घेत होतो. परंतु जेव्हा प्रत्यक्ष माझ्याच बहुमोल हिऱ्याला, माझ्या मृगेंद्राला—

दादासाहेबांच्या नेत्राला स्वाभाविकपणेंच पाणी आलें; तें त्यांनीं चट्पटून स्मालानें पुसून टाकलें, व पुढें गद्गदित कंठानें म्हटलें;

“ गांधीजी ? मृगेंद्राविषयीं एक अवासरही बोलावयाचें नाहीं, अशी मीच आपणास अट घालून मीच ती मोडीत आहे हें मी जाणून आहे; पण माझा आता उपाय चालेना. पितृहृदय; पितृहृदय. पण माझ्या मृगेंद्रापेक्षा अधिक उत्तम उदाहरणही मला, अहिसेचा बळी, म्हणून देण्यास सांपडेना, हेंही तितकंच रस आहे. ”

दादासाहेब थोडा वेळ थांबले; पण एखाद्या स्फूर्तिमग्न कवीप्रमाणें त्यांची स्थिति झाली होती. त्याचें सर्वांग लटलट कापायला लागलें. तसेंच आवेशानें उठलें, व खड्ग सुरांत म्हणाले,

“ गांधीजी ! आपण महात्मे आहांत हें मीसुद्धां कबूल करतो परंतु सर्व देवदूतांत सैतानांचीच थोरवी मोठी असते हें देखील मी आपणांस कळवकून सांगतो. माझा एकच मुलगा कदाला, दोन्ही मुलगे नव्हे, मो स्वतांही, माझ्या सर्वस्वांसह या राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याकरिता बळी जाऊन जर पामेथर आम्हांस राष्ट्रस्वातंत्र्य देत असेल तर या क्षणां, प्रत्यक्ष हालहाल होऊनही मरण्यास तयार आहे; तर मग चुटकीसरसा भरण्यास कां बरें तयार होणार. नाहीं ? पण गांधी, ज्या तत्त्वाच्या एकाडेपणानें मी प्रत्यक्ष माझ्या पोर्चातारच्या शंगला पोर्चावी अंटेखची—या प्राण्य शब्दाची माफी करा. पण त्यापेक्षा अन्य शब्दच जोरदार नाहीं—बेल्ली नशी स्थिति शेंकडों तणांची तुम्ही आज करता; आणि पुढें जर कां प्रत्यक्ष रणसंप्रामाचा प्रसंग आला; आणि तो येणारच येणार, ते अंटेख पोडे खायला काळ व भुईला भारच होणार ना ? तुम्ही आम्ही मरून जाऊं. तुमचा आमचा संसार होऊन गेला व उरलेल्याबेही आपण म्हानारे आपल्या परीनें गुजराण करतोच आहोंत. मी पेन्शन खातो; तुम्ही मेक्मिनर कंपनीला पुन्हा विस्त देऊन देम मिळविता ! माझ्या वृद्धापमाळीही अनेक गरजा आहेत, आणि गरजांची संख्या कमी बेली आहे. परंतु तो प्रश्न आर्थिक गरजांचा आहे; आणि

त्याविप्रयीं मलां आज साल सोलाव्याची नाही, व आपणही त्या कापसाची पिंजगी करू नये. माझी आपणास, निवळ तात्त्विक अहंकार सोडून, हा तरुणांचा माजोरीपणा एकदम थांबविण्याची, राष्ट्रहित व व्यक्तिवाचक हित अशी दुहेरी विनंती आहे. ”

दादासाहेबाना बोलण्याच्या श्रमाने दरदरून घाम आला. हे पाहून गांधींनी उठून आपल्या उपबन्धाने त्यांचा घाम पुसून टाकिला; त्यास नीट खाटेवर बसविले; त्यांना स्वच्छ व गरम असे पाणी पिण्यास दिले, व स्वता ताडाच्या पंख्याने त्यांना थारा घालून बोलण्यास आरंभ केला;

“ दादासाहेब, आपणास सिगरेट् ओढण्याची संवय आहे हे मला माहीत आहे व आपण बेलाशक ओढा, माझ्या आश्रमाचा तो कडक नियम मी आपणाकरता तूर्त मोडण्यास तयार आहे. ”

“ Thank you ! ” दादासाहेबांनी उत्तर दिले. “ पण मलाही आपणास दाखवायचं आहे की, हृदयाच्या जळजळीपुढे व्यसनाची मातबरी नसते. मी व्यसनाचेही व्यसन आहे. व्यसनं माझी आहेत. मी व्यसनाचा नाही. ” “ आनंद ! आनंद ” गांधी हात जोडून म्हणाले. “ दादासाहेब ! आपल्या या हृदयाच्या जळजळीत निघालेल्या वचनाच्या श्रवणानं कोणता अधम पुनीत होणार नाही ! मला लोक महात्मा म्हणतात, व आपणास मवाळाप्रणि ही निंदावाचक संज्ञा देतात; पण या संज्ञा फोल होत. खरं तेज हृदयाच्या जळजळीतच असतं. ज्या स्वार्थत्यागाच्या दैवी गुणानं मराठ्यांनी, राष्ट्राच्या कमालीच्या औदासिन्यातही प्रत्यक्ष साम्राज्यसूर्याची किरणं लंडन शहरापर्यंत विकसन टाकिली, त्याच स्वार्थत्यागाच्या ठिणव्या, तुमच्यासारख्या गुजराथेतल्या मराठी रक्तातून अजूनही बाहेर पडताना, याचा कोणत्या राष्ट्रभक्तास आनंद वाटणार नाही ? दादासाहेब, आमच्या आजकालच्या राष्ट्रस्वातंत्र्याच्या धक्काधक्कांच्या माम्यात रणसंग्रामाचा घनघोर प्रसंग येणार नाहीच, असं मी चुकूनही म्हटलं नाही. एवढंच नव्हे, तर ऐतिहासिक प्रसंग पाहिले तर “ रणाविण स्वातंत्र्य ” कोणालाही अजून मिळालं नाही असंच दिसतं. पारतंत्र्यशृंगला ज्यानं उकत्याच तोडल्या, अशा इटलीलाही रणसंग्रामच करावे लागले आहेत हे मी देखील कबूल करतो; आणि तसाच जर का हिंदुस्थानावर प्रसंग आला तर, एका “ हरहर महादेव !

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

या रणगर्जननेचा काय तो अवकाश, ती करणारा देवपि शिवाजी महाराज महाराष्ट्रातच निघेल, व सर्व जगभर विखुरलेले मराठे जर्मनानाही थरक करून सोडणार, फडेकोट शिस्तीचं आणि अलौकिक पराक्रमाचं तरी यशस्वी रणबंदन करतील अशी माझी बालंबाल खात्री आहे. मध्यंतरी मां म्हणत होती की, माझी महाराष्ट्रावर सारी भिस्त आहे, तें याच जाणीवेत, व ती जाणीव माझ्या हृदयातून अमृत तितक्याच तेजस्विनेनं तळपत आहे.

“ तरीसुद्धा मला असे विचार सुचतात की, जें साम्राज्याचे धडे आम्ही सर-
राज्या व अठराव्या शतकात गिरविले व एकोणिसाव्या शतकात जे आम्हाग
उपयोगी पडले नाहीत, बिंबहुना, जे गिरवून, अंती आम्ही हिंदु व मुसलमान
असे दोघेही पडतो तोच स्वतः पडण्याचे व शत्रूसोही पाडण्याचे धडेच गोर-
विण्याचें हिंदूचें शतमानुशतकें कार्य आहे काय ? गुगानुगुणापयैत स्वतंत्रता व पर-
वशता याच रहाटगाड्यात हिंदुस्थानानेही भाग घ्यावा का ? आणि समरा,
घेतला तरी जें गाळतांना हिंदुस्थानातील यच्चयावत् जीवाला त्यांत भाग घेता
येत नाही, म्हणून जें गाळल्यावर, मिळालेल्या स्वातंत्र्यप्राप्तीच्या विभागांवरती
फिराफिरून यादवी माजते, तें स्वातंत्र्य गाळतांनाच, तेंच पूर्वीचें रहाटगाडयें चाळ
वायचें हें पाथात्यानीं कमालीनं घालविलेलं आमुरी वन आम्ही देतील करावंचेच
की काय ? वास्तविक जें देशस्वातंत्र्य आमच्या अत्यंत पुरातन असा सोमसूर्यवंत व
पूर्वजानीं मानवकल्याणाकरितां वृद्धिंगत केले, त्याचच विवेचन ही पाथात्य राष्ट्रं गेल्या
हजार वर्षांपासून परीत आहेत त्या विषवनाचीच ही ओडण्याचें अगवित्र काम
आम्ही करावयाचें की काय ? देशभक्ति, राष्ट्रभक्ति हा एक अभोलिखित गुण राहा,
परंतु तो गुणमुखां परदास्यावर अवलंबूनच असतो ना ? परवर्षांपासून आपणें रागावर,
एवढपाकरतां परपयानाच अगोदर आपणांत निगडून घ्या कसे, जणूं दोन रोंद
म्हणचे रसोरसरच दोन घातूंचे पत्रे आहेत, असा आदर्शवाक्स्वनीति व मोर्बिधेव्दीशी
नांनि, ही माणुसकीच्या प्रगाला आतां अचन लुनीपुलांनी अगार निरामो हाती
आहे. टोडास टोडा, अथवा Burn Carthage हें माझी मनाचें अपना रोमन
रसाचें तत्व मंत्रं. जीव मानून मरण नाही, जडून जडून नाही हें शक्य गुगजन
गनात्मन तत्त्व रां आहे. ते आम्ही हिंदूंचे विगतो होतो, मुसलमानांना ते मर्दोत
नसतं, पाथात्यांना तर ते वज्रगुळा नाही. अदिगा म्हणजे दिगा घडाय म्ही हें

इतिहास का अहिंसा ?

मार्हात असून मुद्धा, केवळ अज्ञानानं दुसऱ्याच्या विस्वाचा व प्राणाचा अपहार करावयाचा, ही चूक आहे, हें ज्ञान व त्याप्रमाणं वागणं होय. हें तत्व गौतम-बुद्धाचं आहे, अथवा जीजस् खाड्मचं आहे, असं म्हणणं चुकीचं होईल. तें सनातन आहे; मानवी हृदयाश्तकं तें पुरातन आहे. तुमचं जोराचं सागणं असं आहे की, तें तत्त्वच काहीं एकटं नाही; नव्हे तें अत्यंत विस्कोळ तत्त्व आहे. इतर तत्त्वाच्या सापेक्षेनं त्याचा आचार करावयाचा असतो. आपलं म्हणणं बगदीं अक्षरशः खरं आहे. मी तरी तेंच सागत आलों आहे. कोणत्याही एका सद्गुणाचा-अतिरेक करूं नये, असाच माझा आग्रह आहे. सर्वाभूतीं परमेश्वराचं चैतन्य ओळखणं व त्यावर अंत करणापासून प्रेम करणं, ह्यातच सर्व सद्गुणाचा मिलाफ होतो. आपल्या प्रेमपात्राचे दोष आपण जसे सहज पचवतो, व त्याच्या गुणाकडेच दृष्टि देऊन, त्याच्या मुखाकरता झटतो, त्याप्रमाणेंच इतर सर्व प्राण्यावर आपण प्रेमच ठेवलं पाहिजे. या प्रेमाकरता, या भक्तीकरताच इतर गुणाची धोरवी आपण गातो; पण त्यापैकीं एकाच गुणाला आपण डोक्यावर घेऊन नाचलों, तर लवकरच तो गुणही आपल्या डोक्यावर नाचून, आपणास भक्तिपासून दूर नेतो. त्यावेळींच तो सद्गुण दुर्गुणात रूपांतर पावतो. गौतमबुद्धाची अहिंसा, हा दुर्गुण नव्हता, त्या तत्त्वाचा अतिरेक झाला तेव्हा राष्ट्र दुर्बल झालें, जैनानीं मुसलमानांना किट्याच्या जामदारखान्याच्या व कोर्टाच्या किट्या देऊन प्रचंड हिंसेला मदतच केली हें मला माहीत आहे. पण त्याचा दोष गौतमबुद्धाच्या माथी लावूं नका. पेशव्याच्या जुलमानं जसे आजचे ब्राह्मण दोषास्पद ठरत नाही, किंवा मनुस्मृति जाळून जशी अस्पृश्यता जावयाची नाही, त्याप्रमाणेंच गौतमबुद्धाच्या पंचविसाव्या पिढीच्या अतिरेकाचा दोष गौतमबुद्धाच्या माथी लावता येणार नाही आणि त्याचीं पुस्तकं बहिष्कृत करून अहिंसा मरणार नाही. मी देखील अहिंसा ही केवळ शरीराचीच आहे असं म्हणत नाही, एका प्राण्याला आपल्या शरीराचं, मनाचं, व हृदयाचं पावित्र्य राखावयाचं अमेऊ, तर त्यानं पावित्र्याच्या आड येणाऱ्या असह्यअज्ञानी पण सत्ताधारी जीवाना, प्रसर्गी निष्ठुरतेनं दूर सारलं, तरी ती अहिंसाच होय. मात्र सुखामिलापेनं ती श्रिया झाली तर ती भयंकर हिंसा होय ज्या अहिंसेमुळं आपली निष्कलंक प्रेमज्योति कमी होणार नाही, तांच अहिंसा खरी असं माझ म्हणणं आहे, या अहिंसेनं प्रेरित होऊन,

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

हिंदुस्थानानं जर जगाला धडा दिला तरच तें दोनचार हजार वर्षांचं रहाटगाडगं थायेल. जगाचं तें फुटकं नुटकं रहाटगाडगं थाबावं, अशी माझी तर अत कसणापासून इच्छा आहे. वरून दिसावयाला मी कातिमारक आहे. परंतु मी राज्यकाति-मारक आहे हें क्वूल कसूनही सांगतों कीं, मी तत्त्वदृष्ट्या उत्क्रान्तिमारकच आहे. जगाची अज्ञानीपणाची धागडधिंग्याची कान्ति मला मान्य नाही. पाश्चात्त्याना राज्यकर्तींचं भस्मासुरी वेड लागलं आहे. उत्क्रान्तीसारख्या उत्कृष्ट तत्त्वातही ते Survival of the fittest असं रत्तबंवाळी, तरीसुद्धा अशास्त्रीय राज्य-क्रान्तीचंच तत्त्व घुमडतात. Everything Survives, nothing dies हें उत्क्रान्तीचं सात्त्विक तत्त्व जगाला प्राचीन आर्यश्रुतींनी सांगून ठेवलं आहे, पण तें आपण पहात नाही. आपण नकळत पाश्चात्याच्या वळणाचे चळवळीचेही मार्ग घेतों. ही चूक माझीसुद्धा होते; पण मी वेळींच सावध होऊन माझ्या चुक्या सुधारतों—

“ दादासाहेब, तुमचं पितृहृदय, मी पूर्णपणें ओळखलं. माझ्या चुक्यापायी शेंस्टों, नव्वें हजारों, तरुणांचा चक्काचूर उडतो, त्याची आयुष्यें पुढें मार्तामोल होतात, नव्हे, माझ म्हणणं नकळून म्हणा, किंवा अवातर कारणांमुळं, त्याच्या हातून पितृ-आज्ञा-भंग, मातृहृदयभंग, वगैरे मोठे, व थोडासा दामिक्पणा, स्वार्थसाधूपणा वगैरे ल्हानमे प्रमादही घडतात, हें मी दामिक्पणा, स्वार्थसाधूपणा वगैरे ल्हानमे प्रमादही घडतात, हें मी पाहून आहे. तरुणास भडकवून देणारा त्यांना वेगळ्याच मार्गांला लावणारा, असा सैक्रेटीसावरचा आरोप मजवर कोणी केला; व त्याबद्दल जर मला कोणी, शक्य असल्यास, हें प्लान्स प्यायास दिलं. तर मी त्या दंडाला जगताच्या भ्रामक दृष्टीनं सरोवरच पाव आहे, एवढंच नव्हे, तर गांधी सैतान कीं साधु ? या अंतरंग भावनेला, गांधी सैतान, असं जरी कोणी उत्तर दिलं तरी तो आपल्या दृष्टीनं चुकला असं मला म्हणतां येणार नाही. तथापि मी असं विचारतों कीं, आज आमच्या तरुणाना तरी, पोटापाण्याचे मार्ग किती व कोठें मोकळे आहेत ? तुमच्या सुंदर-सुंदरासारख्यानासुद्धा हजार दोन हजार रुपये दरमहा मिळाले, किंवा आमच्या नेहरू पितापुत्राना दरमहाची प्राप्ती पन्नासमाठ हजारची झाली, तरी ती इतर

इतिहास का अहिंसा ?

हजारोंच्या तोंडचे अन्न काढूनच ना ? व तों तोंडही आमचेंच ना ? आपण सांगितलं होतं कीं, आर्थिक प्रभावा कापूस मी पिंजूनये; पण मीं चरील उदा-हरणं तरुणांच्या स्वतंत्र मार्गशोधनार्थ उल्लेखीत आहे. मग जर तरुणांची आताच मातीमोल स्थिति आहे, तर त्या स्वताचा मी अहिंसेच्या रोषाकडे का उपयोग करून घेऊं नये ?

“ दादासाहेब ! आपण आपल्या , निदान वडील चिरंजिवशां तरी-त्याचा उद्देश करण्याची मला क्षमा करा-जसा आपला तो मुलगा आहे, तसाच माझा तो जावईही आहे. चागलं झालं म्हणा कीं वाईट घडलं म्हणा, त्यानं गुलाबशीं लग्न केलं, व गुलाबवर माझं पोटच्या गोळ्यापेक्षाही जास्त प्रेम आहे. उद्या माझा रामदास तुरुंगात गेला, अगर गोळीबारात गारद झाला, तर मला वाईट वाटणारच, परंतु माझ्या गुलाबचं जर काहीं वाईट झालं तर, या हृदयाला-असो. मला सागायचं इतकंच होतं कीं, आपला मृगेंद्र खरोखरच अत्यंत तेजस्वी आहे. तो माझ्या तनानं चालण्यास मुर्झीच कबूल नाही, व मी देखील त्याला चुकून आग्रह केला नाही त्याचा मार्ग एकदम वेगळा आहे, व तेवढ्याकरता तो अमेरिकेंत गेला आहे—

“ त्याला द्रव्यसहाय्य कोणाचं ? ”

“ माझं मी मॅकमिलन् कंपनीला एवढ्याचरता माझीं पुस्तकं विकत असतो. पाश्चात्यापासून शक्य तितका पैसा आम्ही मिळविला पाहिजे. “ एकॉनमिक्स बॅलन्स ” त्यानीं पार बिघडवून टाकल आहे; तें परत स्थिर बिंदूवर आम्ही देखील आणलं पाहिजे ”

“ पण मी आपलं कर्ज फेडण्यास बाधलेला नाहीं, हें आपण ध्यानात धरालच ? ” दादासाहेब गार्धीना म्हणाले

“ त्यांना नाहीं, पण मला तर बाधलेले आढात ना ? ” तीं पोक्त बाई एकदम आत येऊन म्हणाली तीं येताच व तिला निरखून पाहनाच दादासाहेब एकदम ओरडून म्हणाले,

“ तूं स्वयं कशी ? मोटारीत तूंचना मला भेटली होनांस ? ”

“ मोटारीत ? अहो ! आपणाला वीस वर्षांपूर्वी पुण्याच्या एका गटाराकून

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

ज्या कुमारिबेन काठून आपल्या घरी नेलं, त्या या भागीला आपण विसरलात वाटलं, दादासाहेब, घंडगार्डनमधल्या—”

“ गांधी ! रात्रीच्या जाग्रणानं माझं डोकं दुखायला लागलं आहे. येतो आता. Good night ! ”

“ मी बरी जाऊं देईन ! ” भागीनें त्याचा कोट धरून ठेवला. “ बापूजी ” या महाताऱ्यानं माझं जन्माचं नुस्मान केलं. माझ्या पोरिला—”

“ भागुताई ! ” महात्माजी अंतर्दामीं चरकून म्हणाले, “ सोडा त्याना ! आपलं सगळं नुस्तान मी भरून देईन, त्याना जाऊं या. ”

“ तुम्हाला नुस्मान कसं भरून देता येईल ? दादासाहेबाची मी खेळी आहे. माझ्यापासून— ”

“ भागुताई ! ” गांधी अगदीं काबुस्तीनें म्हणाले, वारण हीच गुल्लारची आई असावी अशी त्यानाही भीति वाढू लागली; “ मी सगळी व्यवस्था करीन, सोडा त्याना ! ”

“ पहा बरं ! आपण थोर आहात ! आपल्या वचनावर मी विसंबूं ? ”

“ बेलाशक ! ”

“ दादासाहेब ! जा ! पण बाबा ! मोटारोंत असना आजच मला आपला हा ल्हानसा फोटो सापडला तो मान मी ठेवणार ! ”

तो फोटो तिचा व दादासाहेबांचा मुंबईस पंधरा वर्षांपूर्वीचा होता.

“ काय वाटेल तें कर. पण मला सोड ! ”

“ या जन्मीं तरी नाही पण कायहो ! तुम्हाला बायलांच्या सत्याग्रहाविषयी बोलायचं होतं ना ? पण तूर्त जा ! बापूजी, आपण, महात्मा खरे ! ”

पण तितक्यातल्या तितक्यात, जाता जाताही दादासाहेब ओरडले,

“ सैतान की साधु ? ”

पुस्तक दुसरें

सेतान !

भाग ३ रा

हिंदुस्थानांतील सोशेलिझम

“ Good sentiments, ill directed, frequently lead children into vice ” —confessions.

Rousseau

हिंदुस्थानांतील सोशेलिझम

ग्रंथकर्त्याची विनंती — या भागात भागांची गोष्ट येणार आहे. या ग्रंथात महात्मा गांधींच्या चळवळीचें व्यापक स्वरूप व त्याचें दृष्टान्ति परिणाम वेगवेगळ्या व्यक्तींकडून कादंबरीरूपानें सांगवें, एवढाच मुख्य हेतु आहे. चारिक, मारिक गोष्टींचे उद्देश वरून, त्यांना मुख्य तेवढ्या मुद्यात गोठून घावयाचें ठरविलें होतें. असें करण्याचें मुख्य कारण स्थळमर्यादेशिवाय अन्य नाही. तरीमुद्दां भागांच्या द्वारे आमच्या, नुसत्या अन्वृत्त्येचाच वेगळ नव्हे, तर गेल्या घांमिनीम वर्षांतील आमच्या सोशेलिझमचा एक लहानसा आस्मा निर्माण करतां येण्यामाखला असल्या कारणानें, भागांची गोष्ट, विषयातराची जाणीव अमूनही, या कादंबरीत मुद्दाम घातली आहे. शिवाय मूळ कथानकाला ह्या गोष्ट सारासारां रूपानें तरी आवश्यक होतीच; कारण, महात्माजींचें महात्म्य, पार मोठ्या प्रसरणी व पार मोठ्या व्यक्तींकडूनच जरी कबूल करण्यात येतें तरी त्यात त्या मोठ्या व्यक्तींकडूनच अजून साक्षीकृति आहे. परंतु लहानसहान दानि गरिबांना महात्माजी माधूच आहेत, असें का वाटतें हें व अशा कोनाकोपल्यानच्या गोष्टींवरूनच दिमून येईल. इतिहासाच्या महानदीच्या महापुरान खोळेकोठे प्रसंग भयभर पाहत राहतात, परंतु गेल्यापाष्यातले किरकोळ प्रसंग त्या नदीच्या गाळात रुतून बसतात. तथापि एकदां महा पूर उठून गेल्या, म्हणजे त्या गाळातूनच इतिहासाची असाधित मिळानरुनें सापडण्याचा घराच उभय असतो. स्तुतिपाठक स्तोत्रे गाऊन जाणात, निंदानोर निंदाही प्रथित वरून ठेवितात. परंतु माधु व कर्मयोगी यांची कामगिरी त्यांच्या या खालच्या घरातील स्वभावछटा घनदिप्यातच दिग्ने. हिंदिनाच्यांची शार्द उडते; घोलजाच्यांची जांमही धरते, परंतु पिढ्यान्पिढ्याचें रण मात्र आपणें पिढ्यान्पिढ्याकडून अग्रंठपण मूळमापेनं दामवीन असतें. तेथ्हां एका तरी प्रहरणांत मां घावकांना धंदा म्हात्माच्या घरांत नेऊन. तेथ्हां या विगाच्या शक्तीतले परिणाम दाखविणे तर ते मजबर कष्ट होणार नाहीत असो मग असा आहे.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

म्हणजे सगळी सापडलेच असा भवंसा नव्हता. आणि एरुदा का तें प्रकरण भिजत पडलें तर त्यातून किती दुर्गंध सुटतील याचाही नियम नव्हता. रात्र बरीच झाली होती. मग आणखी तास दोन तास जाग्रण करायलाही गांधींना हरकत वाटली नाहीं. तथापि, काय ही महाराष्ट्रीयीची नीतिभ्रष्टता पहा ! असा एक विचार त्याच्या मनात चमकून गेलेला असावा. तथापि आपल्या गुजराथ्याच्या मानानें पुष्कळच बरी आहे. अशी तुलनाही त्यांना सुचली असेल, कारण त्यांनीं लगेच कस्तुरीच्या बडिलांच्या झोंपडीच्या दिशेनें आपली नजर फिरवली. तें काहीं असो; त्यांनीं भागीला हाक मारून बोलावले सचित. तीं देखील तयार होताच. तीं म्हणाली,

“ काय बापूजी ! ”

“ तूं मला विचारल्याशिवाय एकदम का आली होतीस ? हें चागलें का ? ”

“ मला क्षमा करा, मजकूरून रहावेना. त्या दाभिसाची लबाडी मजकूरून ऐकवेना. ”

“ पण तूं आमचें भावण तरी का ऐकलें ? ”

“ आज संध्याकाळींच मी अमदावादेच्या रस्त्यात येत असताना, गाराचा पाऊस पडला तेव्हा, मी काका बाबा करून, त्याच्या मोटारीत बसलें. पण तिथें खुद्दा त्या म्हातान्यानें माझ्याशीं पाजपिणा केलाच. मला हा फोटो अगोदरच सापडला होता, तसें मी त्या राजश्रीना ताबडतोब ओळखलें, आणि जरासें गोड बोलून ते कुठें जातात, बैंगरे सगळें त्याच्याकडून काढून घेतलें, अन् मग त्याच्या तोंडाला चागलीं पानें पुसलीं; व इथें त्याचीही अशी खेडी उडवायचें ठरवलें होतें. ”

“ पाहूं तो फोटो ”

भागीनं तो गांधींना दिला. त्याजकडे थोडा वेळ पाहून ते तिला म्हणाले, “ तुला व दादासाहेबाचा संबंध कसा जमला ? त्याच्यापासून तुला— ”
“ पण लगेच त्यांनीं आवरतें घेतलें, कारण गुन्नारची तीच आई आहे, हें फोटोवरून थोडथोडें दिसतच होतें. म्हणून ती हृदयभेदी वार्ता एकदम

हिंदुस्थानांतील सौशिलिझम

ऐकण्याची त्यांचीही छाती होईना ज्या पापाला आपण भीत होतो, तें पाप खरे ठरतें आहे, आपण नकळत बहिष्भावाचेंच लग्न लावून दिले, व तेंही भलत्याच तातडीने, हें कठोर सत्य, त्या सत्यप्रिय महात्मालाही भेडसावून देऊ लागले. जगातील कोणत्याही पापाला न उगमगणारा प्राणी आता अतर्यामी चरकून गेला। परमेश्वरा ! आता माझी लाज तुलाच आहे ! मला साभाळ ! अशी दांनवाणीची हाक गाधींनीं मनतिल्या मनात हृदयस्थ परमेश्वराला केली बरें झाले का ते दिवस भयंकर उष्याचे होते, नाहीं तर गांधाच्या कपाळावर धर्मविदूषें खरें कारण भागीनें सुद्धा ओळखिलें असतें गांधींनीं हृदयावर बोटाच देवळाचें शिखर कहन ठेंऊन भागीला निचारले,

“ भागी, तुझी गोष्ट प्रथमपासूनच मला सांगतेस का ? अगदीं सगळी सांग ! ”

ठाक आहे ! ” भागीनें आपली गोष्ट सांगण्यास सुरुवात केली “ बापूजी ! नाहीं तरी आपणाला मी माझी गोष्ट एकदा सांगणार होतेंच पण आपणाला वेळ सापडेना, व मलाही आपणासारख्या थोर माणसाशीं कस बोलव, असा सकाचे होत असे. परंतु परमेश्वर सगळ्यांचा वाली असतो तो आपणासारखे साधुमन गरिबाकस्ताच या भूमीवर पाठवून देतो. आपणासारखेच थोर मुख्य ठिकीर होते, त्यांच्या उपदेशानं—

“ काय ? तुला ठिकीरनाही उपदेश केला होता ? ”

“ हो. ” भागीनें उत्तुष्ट होऊन म्हटलें “ अहो, थोर ते साऱ्या बाजूनें थोरच असतात ठिकीरसारख्या साधु तमाम दुनियेंत सापडणार नाहीं. त्यांनीं एकदा आमच्या घराचा सत्यनारायणाचा प्रसाद खाण होता पण अम कशाळा ? आपण माझी सगळी गोष्ट ऐकता ना ? त्यात ठिकीरची गोष्ट येईलच एका.

“ मी जातीची महारीण खानदेशात जळगावजवळच्या एका खेड्यात मी, माझी बहीण व माझा बाप असे तिघे, एका मज्यांत झोपडो करून रहात होतो (यावेळीं गांधींच्या हृदयाचा नकाशा काढता आला अम्ला तर त्यात हृदयाच्या गळतीचें रक्तच पुऱ्ख दाखवणें लागें अमलें.) माझा बाप शेताचा स्वतालदार असे तो अतिशय दार पात असे. त्यामुळे रत्नागरीचें नाम बहुतेक आमच्यावरच

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

येऊन पडे, अशा रीतीनें रात्री भटकण्याची आम्हाला संन्यस लागली होती. माझी बहीण माझ्यापेक्षा चारपाच वर्षांनी मोठी आहे. मी आठएक वर्षांची असतानाच तिची कृत्य मला राजरोस पहावयास मिळत. आमच्या मालकाच्या मुल्यशीच तिची संगत झाली होती. तो तिला नाटक पाहण्यालाही घेऊन जाई. म्हणजे त्या दिवशीं मी एकटी पडे. मला मग फार भीति वाटे. एका चादण्या रात्री माझी बहीण नाटकाला गेली असता मला फारच भय वाटलं. कारण त्या दिवशीं बाजाखी दाह खूप पिऊन नाजा बाप खूप ओरडत होता. मग मी पळून नात्यात जाऊन बसलं. थोड्या वेळानं एक चवदा पंधरा वर्षांचा ब्राह्मणाचा मुलगा, छोटी घेऊन नात्यांत आला. त्याचं काम आटोपल्यावर तो जाऊ लागला तसं मी त्याला काडुळतीनं ठेवून घेतलं आणि त्याला मी बहिणीचं कृत्य शिखलं. त्या दिवसापासून आमची खूप गरी जमली. त्याचा मला आमच्या शेजारीच होता एक दिवस आम्हाला माझ्या बहिणीने पकडलं, व तिच्या त्या पोरानं, माझ्या पोराच्या बापाला सांगितलं त्याला तर घरी मार बसवाच, पण मग मी देखील माझ्या मालकाला सांगून, बहिणीच्या पोराला खूप मार बसवला. पण त्याचा परिणाम वेगळ्याच झाला. माझ्या बहिणीकडे आमचे मालक स्वताच येऊं लागले मला पुढें समजलं की, त्या अटीवरच माझ्या बापाची नोकरी टिकली पण पुढें लवकरच माझ्या बापानं मलाही मालकाकडे जाण्यास सांगितलं मी तें साफ नाकारलं. कारण माझा तो पोरा बापाचा डोळा चुस्वून माझ्याकडे येत असे. आमचं एकमेकांवर खरोखरच प्रेम होतं. मी मालकाकडे जाण्याचं नाकारलं तसं मला बापानं घरातून हाकलून दिलं. मी दुसऱ्या खेड्यात राहावं, व रात्री माझ्या पोराकडे जावं, पण पुढें तो पोरा कॉलेज्यानं झेला आणि मला माझ्या बापानं घरात घेतलं नाही. म्हणून मी खानदेश सोडून भटकून भटकून नगराला गेलं मध्यंतरी मला कळलं की माझ्या बहिणीला एक पोरागी झाली. —

“पोरागी !” गांधीचें सर्वांग थरारलं.

“पण ती लवकरच मेली असंही मला समजलं, (गांधीच्या जिवात जीव आला) माझ्या मनात तिला लुगडंचोळी घरायवाची होती.”

“ काय करायचं होतं ? ” गावीनीं उसासा टाकून, काहों तरी बोलायचें म्हणून विचारिलें झाले.

“आम्हीं त्याला बाळंतविडा म्हणतो. ”

“ अस्सं ! आणि पैसे कुठून आणले असते तुझ्याजवळ ? बापाचं घर सोडते-वेळीं काहों पुंजी असेलच म्हणा. ”

“ मुळीच नव्हती. आपणाला खरं वाटणार नाहों; पण पैसे मिळविण्याची कल्पना मला फार उर्शारा आली. खरं म्हणाल, त्या थेरज्यानंच मला पैशाची पहिली चटक लावली. माझ्या पहिल्या मुलानं मला कधीं पैसे दिलेही नाहांत; अन् पैसे कशाला लागतात हे मला माहीत नसल्यानं मी त्याजवळ कधीं मागितलेही नाहांत. मी देवाची शपथ घेऊन सांगते कीं ही पैशाची कल्पनाच नसण्याची संवय मला अजून देखील आवडतें. तिच्यामुळं मी मोठमोठ्या संकटाकून अचानक बाचले आहे. पुढें बापाचं घर सोडून मी बाहेर पडलें तरी मी मजुरी करूनच, चागली घाटापर्यंत हिंडले ”

“ कोणता घाट ? ”

“ मालकम घाट ! तिथूनच वेळूला जाण्याची सडक आहे. मला दोन्ही वेळा खायला मिळावं, व रात्रीं एकाद्या पडक्या देवळात अगर धर्मशाळेत निर-
ण्यासाठीं एक कामळं अथरायला व एक पाघरायला मला मिळाल होत. नेसायला श्रीमंताच्या बायकाचीं फाटकीं तुटकीं लुगडीं मिळायचीं, व कुठून तरी सुईदोरा घेऊन मी तीं शिवून काटी. अशा रीतीन मा एक चागलंसं लुगड अन् चागली चोळी तयार करून बहिणीला पाठविणार होतें, पण तिची पोरणीच आटोपली; तसा मांही माझा विचार सोडून दिला. ”

“ बरं; भटण्यात तुला कोणी त्रास दिला नाहीं कां ? ”

“ रगड. पण मी महावस्ताद, मी स्वताला सांभाळून असे. गवडा, सुतार, मुकदम वगैरे लोक भारीं बानट; त्यांना वाटतं कीं, महाराच्या सुंदर पोरी म्हणजे बाजारची भाजीच जशी, पण मी त्यांना असं चापीत असे कीं विचारूं नका. त्यामुळंच तर मजवर एकदा चागलाच प्रसंग घडरला होता. एकदा मला कामा-
वरून गावाच्या बाहेर जायला झाला उशीर, मी एका चुन्याच्या भट्टीजवळून जात होतें. झुक्यात आमचाच कुभार मजमुढें आडवा झाला, तमा मी त्याला

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

असा एक फटकारा मारला की, तो कोलमइन भट्टीच्या तोंडाशीच पडला. मणि ताबडतोब त्याला ओढलं म्हणून वरं झालं, नाहीतर राजश्री आपल्याच भट्टीत गारद झाले असते. पण पुन्हा कामावर जाण्याची सोय नव्हती. कारण मला अनुभव आहे की, पुरुषजात म्हणजे शुद्ध नाग ! दस ध्वज ठार मारल्याशिवाय कधीही रहाणार नाही. ”

“ भागी ! तू तर आमच्या शेक्सपियरवरही ताण केलीस ग ! ! ” “ खीजात तितकी अविश्वासू ” असं त्यान लिहून ठेवले आहे, आणि आता तू म्हणतेस की “ पुरुषजात म्हणजे शुद्ध नाग ! ”

“ आपणासारखे पुरुष थोडेच सापडतील. पण बाकीचे पुरुष शुद्ध कुत्रे ! भिन— ”

“ पुढं काय झालं ? ” गार्धीनी तिला विचारिले.

“ मग मी नगरला आगगाडीनच नेलं. मला एका गुजराथ्यानं नेलं. ”

“ गुजराथ्यानं ? ”

“ हो. गुजराथी तुम्ही कमी समजूं नका आपण गुजराथी आहात म्हणून मी तें गुजराथ्याचं प्रकरण सोडून देतं. ”

“ नको, नको. सांगच तें आमचे हिंदु एकजात कसे बिडले आहेत, हें तरी मला तुजपासून कळं दे. ”

“ हिंदूताच बशाला नावं ठेवता ! मुसलमान, पाद्रि, गोरे, पाद्रिसुद्धा, भाटे, बंगाली, मद्रासी, सिंधी, कच्छी सारे एका माळेचे मणि. सगळे ना की, पुरुषजातच अत्यंत पागल म्हणून ! ”

“ पण तू इतक्या जातींचा अनुभव घेतलास तरी कोठ कोठे ? ”

“ माझं फक्त विलायतेंत जाणं राहलं आहे. पण मोठ्या लढाईत मी एवढी अप्रिक्त अन् एवढा बसण्यापर्यंत जाऊन आले आहे. बसत्याला जातींना मात्र माझी स्थिति भयंकर झाली होती. मी आपणांला विकूनच घेतलं होतं. त्यालाहि कारण तोच मेला थोरडा ! त्यानंच मला रोग जडवला, अन् टाकून दिलं होतं. सुरतेहून मी मुंबईच्या साऱ्या गऱ्या हिंडले, अन् बाळ्या पलटणीकस्तां म्हणून राहिलं होतं. त्यामुळेच मला पठाणाबरोबर अप्रिक्त जाता आलं, पण तो तिथं ल्टाईत मेला,

हिंदुस्थानांतील सोशॅलिझम

तशी मी एका ब्राह्मण काखुनावरोवर परत मुंबईला आले, व फिल्लन सुस्त गाठून दादासाहेबापाशीं काहीं महिने होतें, पण रोग जडल्यावर—

“ भागी ! तूं आमच्या समाजाचीं भेसूर चित्रंच मला दाखवते आहेस, तुला चागलं असं कोणचि कां वागवलं नाहीं ? ”

“ वागवलं तर ? नाहीं कसं ? मला खरोखरीच पहिला देवमाणूस म्हणजे दादासाहेबच भेटले होते. त्याची व माझी गांठ प्रथम नगराला झाली. ज्या गुजराठ्याकडे मी वागेची रखवाल्दारीण म्हणून होतें, त्याच्या बैठकीतलें दादासाहेबही होते. त्यावेळीं ते तिथें इंग्रजी शाळेचे हेडमास्तर होते. मगेंद्र त्यावेळीं ताऱ्हा होता. ”

“ तूं त्याला आता ओळखशील ? ” गांधींनी जीव मुठीत धरून विचारिलें.

“ ओळखशील ? अहो ओळखला मुद्धा ! परवा त्याचं लग्न झालं त्याचवेळीं वाटलं की, त्याला वडकडून भेटावं ! पण म्हटलं की, आपण महार लोक, आपणाला काय म्हणतील ? शिवाय मी दादासाहेबाना घाबरलें, त्याचे मजवर एका दृष्टीनें अनंत उपकार आहेत त्यानीं मला लिह्याला, वाचायला शिकवलं, तें इतकं की, मी वसऱ्याहून आल्यावर इस्पितळात असताना एका भडमेशीं इंग्रजी बोलत असते; धेडगुजरी इंग्रजीच तें. पण त्यामुळ मी इस्पितळातून सुटतांच, एका मिशनरी मुलीच्या शाळेंत मास्तराणें म्हणून राहिलें होतें. ”

“ कुठं ? ”

“ नागपूर, विलासपूर व सरकपूर या तीन ठिकाणी. सरकपूरलाच मला बंगाली तरणाचा अनुमन आला. ”

“ आता ते अनुभव तुझें राहूदे एका बाजूला, मी ते वेव्हा तरी ऐकेन. मला तुझ्या बहिणीचं काय झालं तें साग. ”

“ मी सरकपूरला असताना मला दादासाहेबाचं पत्र आलं कीं, माझ्या बहिणीवर आपली पोर निबडुंगात टावून देण्याची तोहमत आली आहे. ”

“ कुठल्या निबडुंगात ? ” गांधींनीं अर्धीरतेनें विचारिलें.

“ सान्देशच्याच. ” गांधींचा चेहरा एकदम गोरामोरा झाला. तथापि तें घेऊनचं दीप पिण्याचे टाळण्यावरतां त्यांनीं तिला विचारिलें

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ भागी ! इनका अवधौत तुला लग्न करता आले नसन का ? ”

“ हो. पण दादासाहेबांच्या पासून मला ही पोर शाली असताना, मला स्वतालाच तिला टाकून लग्न करावंसं वाटलं नाही. ”

“ तुझी ती पोर हत्ती कोठें आहे ? ” अखेरचा प्रश्न गांधींनी टाकलाच.

“ तेंच तर मला कळत नाही. एवढंच नाही तर तो मुलगा का मुलगी होती तेंही मला पाहूं दिलं नाही. दादासाहेबावर तेवढ्याकरताच तर माझा खरा राग आहे ”

“ गांधींच्याभोंवतीं सारी पर्णकुटी फिरावयाला आरंभ झाला. तेचटक्कन् उठले, व खाल्वर येझाच्या घालूं लागले. फिरून त्यांना भागीच्या इतर गोष्टी ऐकून उसत घेण्याची इच्छा झाली. त्यांनी तिला विचारिलें,

“ तुला दादासाहेबापासून कोणकोणते फायदे झाले. ”

“ पहिला फायदा शिक्षणाचा, दुसरा फायदा प्रवासाचा, तिसरा फायदा मातृपदाचा, चवथा फायदा देशसेवेचा.

“ देशसेवेचा ! तो कसा काय झुवा ? ”

“ त्यांनी मला राज्यकर्त्यांविषयी थोडथोडी माहिती करून दिली होती. व्यापार वसा चालतो हें सांगितलें होते, बंगालची फाळणी रद्द कां झाली व त्याचे परिणाम कोणते झाले हें सांगितलें होते, पुढें टिळकाविषयीही ओपाओपानें माहिती करून दिली होती;—”

“ हो खरंच. टिळक तुमच्याकडे सत्यनारायणाला एकदां आले होते, त्याविषयी तूं काहीं सांगणार होतीसना ? ”

“ हो. बरी अगळण वेलीत. मी पुण्याला असताना—”

“ तूं पुण्याला कां गेलीस ? ”

“ मला दादासाहेबांनीं नगरहून नेलं होतं—”

“ पण तूं तर इतक्यांत रागाच्या भरांत त्यांना म्हटलं होतं कीं, ते पुण्याला गटारीत दाहं पिऊन पडले असतां तूंच त्यांना काढलंस. अन् त्यावेळीं तूं आपणाला कुमारीका म्हणून घेतलं होतंस ? तुला तर कौमार्याची करुना येगाच्या बगो-दरच तूं बाई झाली होतीस. ”

हिंदुस्थानांतील सोशॅलिझम

“ कोण म्हणतो ? माझं तर अजून लग्न झालं नाही. तेव्हा मी वाई कशी ? मी अजून कुमारीकाच आहे. ”

हॅ ऐकून गांधी थक्कच झाले ! अमेरिकेंतल्या कुमारिका माता आणि या हिंदुस्थानातल्या महारणी कुमारिका माता यात फरक तो काय ? शिक्षणाचा व गोऱ्या चामडीचा आणि धनसमृद्धीचा ? पण त्या तिन्ही गुणसमुच्चयाचा परिणाम एकच ना ? ही तुलना गांधींच्या मनात उभी राहिली. त्यांनी भार्याला विचारलं, “ तुझी तर दादासाहेबांशी प्रथम पुण्यालाच भेट झाली ना ? ”

“ भेट, म्हणजे खरी भेट. नगरला त्याचे फक्त प्रयत्न होते. पण नगरला अस-
तानाछुदा मी माझ्या पहिल्या पोराला विसरलं नव्हतं ”

“ मग तू नगर सोडून दादासाहेबाबरोबर पुण्याला कशी गेलीस ? ”

“ कारण मला त्या गुजराथ्यानं भारी त्रास दिला. त्यानं एक दिवस माझ्या-
वर चोरीचा आळ घेतला होता. त्या दिवशीं भर कोर्टांत मी त्याच्या मुक्कटात
मारिली होती. कारण पैसा म्हणजे दोषेबाचिं साधन हें मला माहितमुद्धा नसताना
मी त्याच्या तिजोरीतल्या नोटा चोरानि तरी कशा ? ”

“ तुला कैद झाली अथेलच. ”

“ कैदेत कैद झाली. चोरीचा आळ तर दावांत झाला नाही, पण मालकाला
भर कोर्टांत मारल्याबद्दल पाच महिन्याची सजा झाली. ”

“ महिन्याची ? ”

“ आणि सक्तमजुरीची. पुढें मला दादासाहेबांनांच सांगितलं की तें अयोग्य
होतं. पण मला काय कळत होतं ? मी आपली तुरुंगात गेलं, तिथंही जेलरनं मज-
वर प्रसंग आणलाच होता, पण त्यालाही जेव्हा मुक्कटात बसल्या, तेव्हा अच्यच्या
धाक्यानं त्यानं, मला फक्त तीन दिवस अंधार कोठडीत ठेवलं, पण पुन्हां मला
तोड म्हणून दाखवलं नाही. ”

“ तुझं हें मुक्कटांत मारणं मला मोठं आवडलं. ” गांधींनी हसून म्हळें.

“ मी लोकांना सांगतो की तुम्ही अनत्याचारी भया, दांडूबाबुदा प्रेम
करा, पण तुम्ही गोष्ट ऐकली की पाटनं की, धामच्या शिनानी असंच
पाणीदार रीतीनं रडावं. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ पण मी तो संवय इथं आल्यापासून सोडली आहेना ? ” भागी विरमून म्हणाली. “ आजच संध्याकाळी मोटारेंत दादासाहेबानासुद्धा मला मारतां आलें असतं पण आतां मला नकीं पटलं आहे कीं छायांना अन्नूचं रक्षण करण्याकरतां शात्रूंनाही मारायलाच नको काही, आमचीं रहाणांच अशां अमावीं कीं, पशूसुद्धां आमच्या अंगावर धावून येण्याला धजणार नाही. ”

“ शाबास ! मुलें शाबास ! मला तुझ्यासारख्या शंभर मुलें मिळाल्या तर मी जगातल्या ब्रिशाची नातिमत्ता खचित सुधारूं शकेन. ”

“ आपण मला भक्ताच मान देता. आपल्याच पुण्याईनें तें काम होईल, पण माझ्यामारखांच्या भक्तीनें जग भ्रष्ट मात्र होईल ! तिचा कंठ गद्गदित झाला. तसें गांधींनींच विषयातर वेलें.

“ भागी ! तुझ्या गोष्टी ऐकून मला आमच्या हर्षाच्या खऱ्या समाजाची चांगलीच परीक्षा करतां येते. मुली घ्या, मुलें घ्या, लहानपणीं तीं काही बार्ड नसतात. परंतु त्यांच्या कोंबळ्या बुद्धीला धावतें बळण भिळतें हेंच खरें. पण काय न भागी ! तुला जसा पैशाचा लोभ नाही, तसाच पहिल्यापासून पुरुषसंगतीचा तिढकारा कां नाही हें तुला सांगता येईल का ? ”

“ खरें सांगूं का ? मला पुरुषसंगतीचा तिढकाराच आहे तसा नसता तर, मी त्या पोरामार्ग पाच वर्षे तशीं काटलींच नसतीं, आणि पुढें सुद्धा माझ्यावर दादासाहेबानीं जुलूम केला नसता, तर फिक्तन पुढ्याला हात लावला नसता. ”

“ दादासाहेबांनीं जुलूम का केला ? ”

“ त्यांनीं मला कैदेतून सुटताच पुण्याला नेलें, कारण त्यावेळीं ते पुण्याला प्रोफेसर होते. त्याच्या मनांतून मी त्याच्या पैशावर रहावं. पण मी त्या गोष्टीला कबूल झालें नाहीं. त्यांनीं मला शिक्षण देण्याचें कबूल वेल म्हणून मी नगर सोडून, मजुरी करूनच पुण्याला रहात होतें. गवताच्या वखारावर मी रसवालादारी करी. दादासाहेबांनीं कबूल केल्याप्रमाणें मला शिकवायला आरंभ केला, पण त्यांनीं साक्षा पिच्छाई प्रसवला. पण मी त्यांना दाद दिली नाहीं. एक दिवस माझ्या शोपडीपुढें अपराधीचे दादासाहेब, दारु पिऊन गटारात सोळत असताना मला आढळलें. मला बार्ड वाटलें मी त्यांना शोपडींत घेतलें. त्यांना

हिंदुस्थानांतील सोशेलिझम

नोट धुतलं, व खाटेवर निजवून मी खालीं निजलें. पहाटेन त्यानीं मजवर मी झोपेत असताना अत्याचार केला. तेव्हापासून मी त्याच्याजवळ राहूं लागले.

“ तें असो, टिळकांची गोष्ट तशीच राहिली. ”

“ मी वसऱ्याहुन येऊन, इस्पितळातून नागपूरला, मास्त्रीण म्हणून जाणार होतें. पण मी त्याच्या अगोदर रिस्ती व्हावें, असा त्या मडमेचा आग्रह होता. तें मला आवडले नाही. परंतु त्यानें मला पैशाच्या जीवनाची विम्वारी खोड माझ्या अंगां मुरली होती. लहानपणाचा पाकुळीचा स्वच्छंदपिणा नष्ट झाला होता. प्रवास म्हणजे पायीच, आणि जगात जणो पैसा नाहींच ही खनेत्र वृत्ति नष्ट होऊन, पैसा नाहीं म्हणजे मरणच ओढवलं, आणि स्टेशनवर जायचं तरी तागा पाहिजेच ही परावळीची वृत्ति आली होती. मला माझ्या मुलीकरता तरी जिवंत रहायच होतंच. तरीही मी माझा धर्म सोडायला तयार नव्हतें. शेवटीं अशा स्थितींत काय करावं हें टिळकानाच विचारावं, म्हणून मी पुण्याला गेलें. भावाला भेटून येवें, अशी याप मारून मी त्या मडमेजवळून अगाऊच पैसे घेतले. पैसा वाटेला तें खोटें कर्म करवतो; असो. पुण्याला गेलें तरी, पण टिळक मला कसे भेटणार ? टिळक म्हणजे काही दादासाहेब नव्हत की, त्यांना मोहनी घालून भेटता येईल अशा स्थितींत दोन दिवस गेले. मला मुंबईला दुसऱ्या दिवशींच परत जायचाच होत. पण मी दोन दिवस जास्त राहिलें. शेवटीं हताश झालें व निराशेचा भरात रात्रीच रस्त्यावरून हिंङ लागलें. त्यानें एका वाड्यात सत्यनारायणाची पूजा चालली असून तिथें टिळक असलेलें मी पाहिलें. मी एकदम वाड्यात शिरून एका कोपऱ्यांत लपून बसलें. थोड्या वेळानं मंडळी प्रमाद घेऊं लागली, तशी मीही गेलें. त्यावेळीं आपण केवढा मूर्खपणा करतो आहोंत, याचं मला भानच नव्हतं. मला महारणीला तिथें कोण जाऊं देणार ! मला धक्के मारून घालण्यासाठीं वाड्याचे शिपायी आले. तसे टिळक म्हणालें, तिला का मारता ? प्रमाद था. ” टिळकापुढें कोणाचं काय चालणार, मला प्रमाद मिळाला; पण मला प्रमाद नसो होता. मी टिळकाना हात जोडून म्हटलें कीं, माझ्या घरां आपण सत्यनारायणाला उद्यां यावं अशी माझी इच्छा आहे. त्यानीं कसूल केलें, व पत्ता विचारून ठेऊन, ते घरावर त्याचवेळीं आले. ”

“ आणखी कोणी होते का त्यांच्याबरोबर ? ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ होते. पण ते कोण होते हें मला माझांत नाही. मी टिळकांना प्रपाद दिला तो त्यांनीं साक्षा; व मग मी त्यांना माझी अडचण सांगितली, तशी त्यांनीं त्याच मडमेला एक चिट्ठी लिहिली. त्यामुळं मला धर्मांतरन करतोही नोकरी मिळाली.”

“ टिळकांनीं चिट्ठीत काय लिहिलं होतं ? ”

“ त्यांनीं लिहिलं होतं की, स्वधुर्धनं दिनं धर्मांतरं केलं तरच तें सारं होईल, हें तुमच्यासारख्यांना कशाला सांगावं ? तुम्हांला धर्मांतरं केल्याशिवाय जर आम्हां कोलेजांत प्रोफेसरसिवा वरतमानपत्रांचे एडिटरी नेमनी तर, तुम्ही तसे काय करू नये ? तथापि आपणांस या मुळाच्या बाबतीत तप करतं येत नसेल तर फक्त कळवावं; मी तिला दुसरीकडे नेमीन. ”

“ वाहवा ! वाहवा ! लोकमान्य ते लोकमान्यच खरे ! ” गांधी उद्गारले, “ पण, तूं त्यांना तुझी कहाणी सांगितली का ? ”

“ का सांगणार नाही ! देवाजन्म नाही तर कोणाजन्म ! भक्तां आपणं गांध्यां सांगावं ! ”

“ मग टिळकांनीं तुला काय उपदेश केला ? ”

“ त्यांनीं मला सांगितलं की, माणुषं शिक्षणाचंय पवित्रं कर्म्य तूं कर. आपले वाईट अनुभव लक्षात घेऊन, तसे अनुभव आपल्यासारख्या अनाथ मुलांना देऊ नयेत अशी खबरदारी घेऊन, परमेश्वराला निगून यागत जा. महात्माजी ! असा उपदेश करूनच ते पांचले नाहीत, तर मला त्यांनीं सगळं बजावतं की, जेव्हा जेव्हा तुला कर्मतोही व कुठेही अडचण पडेल तर मला लिही; पण कधीही मलाच सारांश असं श्रुत्य करूं नकोस. यान्याही पत्नीकडे ते गेले होते. त्यांनीं मला इशारा देऊन टोविला की, तुलांय अजून कोवळं आहे; तेव्हा तुला जर त्या बरग्याची जर भावले तर माझ ताबडतोब माग, मी असा म्बित्रीकही तुला स्पष्ट पाहून देईन. परंतु पापनामना घुलूनगुलून मनांत आणूं नकोस असा उपदेश करून, मिलांस्त त्यांनीं दोन्ही दयावींही एक करुन नोट काढून अशोभकपणाच्या प्रसंगी मग सारं करणारा दिली; तेव्हा मी ती न घेता त्यांना म्हणलं, “ महाराज, आता माझे प्रयत्न देव आहे. मला आपण पूर्वीच म्बांभय मिळतून दिवं आहे. पैसाची भूत तुम्ही माझ्या सोळांवरून काढून टाकली आहे; आणि माझा म्बाय व्हीला तुम्ही शिक्षणागाराचं पवित्र देवमंदिराचं दाल्जय उपहून दिवं आहे.

हिंदुस्थानांतील सोशेलिझम

मला वाटत नाही की, मला यापुढे लग्नाची जहरी भासेल या शरीराच्या भोगवामना किडून यापूर्वीच मेल्या आहेत तत्रापि देवान्या करणीने जर मला नवचैतन्य आले तर, मी आपणास विचारल्याशिवाय या शरीराला कोणालाही स्पर्श करू देणार नाही. मला आशीर्वाद द्यावा." मग मग त्यांनी आशीर्वाद दिला. नंतर मी १९२१ सालापर्यंत शास्त्रामास्तरीण होतं, पुढे टिळकाचा अवतार संपून आपला झाला आणि शास्त्राव्यतिरीक होतं. पुढे गेल्या तीन वर्षांत जी माझ्या नासात बसली

आम्हास कळत नाही नागी. ३. थं आध्रमात मोल्यरणीचं काम कां करतेम ? शिक्षिणीच का करीत नाहीस ?

“ कारण शिक्षिणीला अवश्य असणारं पवित्र मन माझं नाही म्हणून गेणेन्याही लहान मुलीकडे पाहिले म्हणजे मला, माझ्या लहानपणची आठवण होते. आणि मग माझ्या डोळ्यात तेंच पापी पाणी चमकतं त्यामुळे मी किती जरी उत्कृष्ट धडे शिकविले, तरी मुलांवर माझ्या धड्यापेक्षा माझे डोळेच जास्त परिणाम करितात. एकदां एका मोठ्या मुलीने, आपल्या बरोवरीच्या मैत्रिणीला म्हटलेलं मी ऐकलं की, मास्तरांनाई कशा पढतात पढा ! जसा काही त्याचा नवराच त्यांना बोलवायला आला आहे. हे शब्द कानी पडताच मला रागतर आलाच, पण आनंदही वाटला. कारण माझा तो पहिला पोरगा वारून आज बावीन वर्षे होऊन गेलोत, तरी तो मला रात्रीचा जणू अजून बोलवतोच आहे

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

अंग वाटतं सरं, महात्माजी ! प्रेम हें उभ्या आयुष्यांत एकदांच येतं नाहो ? ”

“ भागो ! तुम्हा प्रश्न असा आहे की, ” गांधींनीं उत्तर दिलें, “ त्याचें उत्तर देण्याला मी त्या प्रकारच्या अनुभवापासून हल्लीं फार दूर आहे. हल्लीं मला असं वाटतं कीं प्रेमाची ज्योत वेढ्यां जरी पेटली तरी ती अगंड चालते. देवानं त्याविलेला दिवा कधींच विझत नाहीं. त्या दिव्याच्या उजेडात कदाहि कोणाचं भय उरत नाहीं. जीवमात्रावर प्रेम बरावंसं वाटतं; कारण जीवमात्राच्या ठायीं त्या दिव्याचा उजेड दिसतो ! ” बोलता बोलतां गांधी स्वस्थ पडले, थोड्या वेळानें त्याच्या तोंडातून नरसीमेहेत्याचें पद पडूं लागलें. गांधीबरोबर भागीनेंही तें पद म्हटलें.

§ ३ गीत म्हणण्याच्या भरांत गांधी भागीला मुख्य प्रश्न विचारण्याला अजिरात विसरून गेले. का त्यांना समाधीतच उत्तर मिळून, त्याच्या जिवाला स्वस्थता वाटली ! पण ते भागीला म्हणाले “ आमचें या जन्माचें काम दिसायला फार कठीण आहे; पण मला त्याचा शेवट धाताच दिसतो आहे. काहीं काळ खूपच धुमश्चाक्री माजेल, दिशा धुळ्यानं धुंद होतील, सर्व प्रकारच्या, जुलमाखालीं दडपलेल्या वृत्ति, त्वेषानं क्वचित् द्वेषानही उसळ्या मारतील, काहीं ठिकाणीं रक्तपातही होतिल. पण ध्यानात धर कीं, दास्याचे दिवस संपले, अन्यायाचें तेज पळालें, उर्मटपणा विलयास गेला; मूर्खपणाच्या मर्यादा मोडल्या, देवाचा दीप लागला; त्याचा लख्ख उजेड पडला आहे; तेव्हा लवकरच दिव्युत्थानचा सत्प्रेमाचा महामंत्र जगभर दुमदुमलाच आहे असं तूंहि पाहशील !

§ ४ “ बापूजी ! ही तार आली आहे. ” एक स्वयंसेवक आत येऊन म्हणाला. गांधीजींनीं हात जोडून परमेश्वराची प्रार्थना केली, व तार वाचिली,

Complete success in Chicago. Americans do like my idea a club of senators, editors and scientists is formed to preach breaking of all Empires and substituting a world Empire with Benares as the Capital. Gulab turns up a good poetess and musician.
Mrigendra.

हिंदुस्थानांतील सोशलिझम

महात्माजींनी भागीला तार वाचायला दिली; व आपल्या “ यंग इंडिया ” वही छापण्याकरता स्वयंसेवकाकडून पाठविली; नंतर ते भागीला म्हणाले; “ कशी पोरं निघाली पहा ! ”

“ फारच सुरेख ! गुलाबचे आर्झबाप कोणी तरी थोर असलेच पाहिजेत. ”

“ शंकाच नाही, मला तर वाटते की तूंच तिची आई असावीस. ”

“ इस्स ! अन् दादासाहेब तिचे पिताजी ! झालं ! ”

“ वडावहन नसतील ! ”

“ खात्रीनंच नाहीत. कारण गुलाबची आई मला माहीत आहे. ”

“ कोण ! कोठें ? ”

“ कोठे आहे हें मला माहीत नाही. पण ती एका तपास्विनीची मुलगी आहे खरी. ”

“ सारंच विलक्षण ! तपास्विनी खरी; पण ती जात कोणती ? तिनं आपल्या मुलीला खानदेशात निवडुंगात का टाकलं ? ”

“ निवडुंगात ? अस्स ! आता आलं लक्षात ! माझ्या बहिणीवर तोहमत आली होती म्हणून मी मध्ये सांगितलं होतं ना ? तें हेंच प्रकरण असेल बरं का ? हें पहा, माझ्या बहिणीला मग ब्यर्थ कैद झाली म्हणावयाची. गुलाब ही काहीं तिची मुलगी नव्हे; व माझीही पण नाही. त्या तपास्विनीनं आपली पोर माझ्या बहिणीजवळ दिली असेल. तिनं विश्वासघातानं तिला टाकून दिलं असेल, व ती हजारो दिवाला सापडली असेल पण मलाही यापेशा जास्त काहीं माहीत नाही. ती तपास्विनी आपल्या आश्रमात कधी तरी आल्याशिवाय राहाणार नाही. आपण तिच्या शोधात असूं या. बाकीं बापूजी, एक नक्की की, गुलाब काहीं सामान्याची पोर नव्हे. ”

“ पाहूं या. बरं आता मी निजतों. तुंडी नीज जा. ”

§ ५ “ मिळून काय ? ” गांधी निजल्या निजल्या विचार करीत होते. “ गुलनारच्या जन्माविषयीं निश्चित असं काहीच नाही. ती मृगेंद्राची बहिण नाहीच असंही म्हणता येत नाही, कीं अस्पृश्याची मुलगी असंही नक्की नाही. नक्की एवच की, ती या भागीची किंवा भागीच्या बहिणीची मुलगी नाही; असो. चूर्त एक संकट टळलं —

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

इतक्यांत त्यांच्या पर्णपुटीचें दार एकदम उघडलें व आंत एक मुलगी एकदम आली; व गांधींना हात जोडून म्हणाली, “ मला वांचवा हो पाचवा । धाईईई ती मद्रकन् खाली बसली; व महात्माजी दिवा मोठा करून पाहतात तों, मणिला बाळंत होऊन तिला मुलगा झाला !!! त्यानीं ताबडतोब भागीला बोलावून आणिले व तिच्याकरवी चार पोंके बाया गोळा केल्या, पण त्या येईपर्यंत स्वतः त्यानींच त्या मुलाचें नालच्छेदनादि व मणिलेचीही योग्य सज्जजि केली, बाया येताच काहीं जणींनीं मणिलेला खाटेवर निजविलें; व काहीं जणींनीं मुलाला न्हाऊं घाटून गांधीजवळ दिलें, गांधी पाहतात तों मुलगा हुबेहुब रुक्म मृगेंद्र !!! आणि तो मुलगा जणों गांधींना म्हणत होता

गांधी महात्मा खरे ! पण सैतान की साधु ?

पुस्तक दुसरें

सेतान !

भाग चौथा

श्रीधोंचा पहिला विजय

“—There are thousands of tall Rajputs who would like nothing better than to take up sword and buckler in defence of their patron divinity if exposed to insult, or of any other sacred institution. The prophets and inspired teachers of purified Brahmanism are very numerous. The saints and semi-divine personages still appear, so that, although orthodox Brahmanism may not deserve credit for all these movements, yet any one who surveys India, must acknowledge that Brahmanism, tried by this criterion is decidedly alive.”—Asiatic Studies

Sir Alfred cheyall

गांधींचा पहिला विजय

५१ मणिलेच्या बाळाला आज तिसरा दिवस होता. आणखी दोन दिवसांनी त्याची पाचवी पुजावयाची होती. त्याच्या पांचवीला कोण काय पुजणार होता. हें एक फक्त हरीलाच माहीत होतें. परंतु आज, तिसऱ्या दिवशीच गांधींच्या जिवाचें नुसतें रान झालें होतें. मणिलेच्या बाळंतपणाची खर तिच्या मावाला कळविणें प्राप्त होतें; आणि तो तर आपलें सैन्य बाडोलीच्या खयंसेवकावर रोखून बसला होता ! तरी देखील महात्मजींनी त्याला जी तार पाठविली ती वाचनीय होती. ती अशी:—

Dear Captain

Dear Manila delivered a son in my cottage. Son looks very brilliant, and the wording of the Almighty on his palms and face shows the holiest descent. Both are in sound health. If you find time, you may come and have a look at your nephew, but Duty first ! May God bless you and give you courage of a true soldier to fight out a just cause to its end
Gandhi.

ही तार हातात पडली तेन्नाच माधवरावाच्या हातात दुसरीही तार होती. ती अशी:—

Be ready ! keep calm ! Waste not, haste not ! No unnecessary bloodshed. Wait orders !

Goddard.

अशा दुहेरी पेचात माधवराव सांपडले होतें. मणीला गांधींच्या आश्रमात कशी बाळंत झाली हेंच त्यांना कळेल. तिला अजून महिना दोन महिने अवकाश होता; आणि तोंपर्यंत आपण मुंबईत परत जाऊं अशी माधवरावाना अपेक्षा होती, व आपल्या गैरहजेरीत त्यांनी तिला मुंबईमच एका चांगल्या संस्थेत ठेविलें होतें. तसा आपल्या पत्त्यात बाळंतपणाचा प्रसंग आलाच तर त्यांनी एका नामांकित दवाखान्यात अगोदरच सागून व्यवस्था करून ठेविली होती. मग हें कमें झालें?

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

मणीला गांधीकडे कां गेली ? कशी गेली ? कोणाला विचारून गेली ? एकटीच गेली की बरोबर कोणाला तरी घेऊन गेली ? आणि गांधीन्याकडेच का गेली ? दादा-साहेबाच्याकडे मुद्दां गेली असती तरी त्याला तें खपणार नव्हतें; तर प्रत्यक्ष सैतानाकडेच—

त्यानीं ती तार पुन. वाचिली. पाहिल्या सटक्यात तर त्यांना क्रोधानेंच पछाडिलें होतें; पण मणिलेला मुलगा शुद्ध बाजाचा दिसतो, असें गांधीनीं की लिहिलें असावें, याविषयी आता त्याचे विचार सुलं झाले. गांधीसारखा मनुष्य, आपल्या व्यंगाचा फायदा घेऊन, आपणास केवळ टोंचून बोलण्याकरतां असें मुद्दाम खोटें लिहील, ही शंका देखील त्याच्या मनाला शिवली नाही. आपण त्याच्या स्वदेशभक्तीच्या एका आद्वितीय कार्याची राखरागेली उडविण्यास जय्यत तयार आहोंत, यामुळे तर तो आपला शत्रु, आपल्या मर्मी हा घाव घालीत नसेलना ? अशी शंका त्याच्या मनात एकदम चमकून गेली, परंतु तिचा त्याच्या बुद्धीनेंच एकदम इनामर केला ! अशक्य ! गांधीकडूनही सूडबुद्धि चुकूनसुद्धा दाखवली जाणार नाही, अशी त्याची खात्री होती. मग या बाक्याचा अर्थ काय ? प्रत्यक्ष गेल्याशिवाय कसें कळणार ! आणि अशा स्थितीत कसें जावयाचें ? त्यानीं दुसरी तार उचलून वाचिली, Be ready !

“ अरे ! ” तो शिपायी बाप्याचा हिंदू तळमळूं लागला ! “ काय ही नोकरी ! काय हा पेशा ! प्रत्यक्ष मुलीसमान सखल्या बहिणीलासुद्धा भेटता येईना ! ” त्याचे डोळे डबडबले, त्यानीं शून्य मनानें समोर पाहिलें. तों काय ? शेंकडों स्वयंसेवक व स्वयंसेविका, शुभ्र व शुद्ध खादीच्या पोषाखात, राष्ट्रीय झेंडा हातात घेऊन, राष्ट्रीय गीत गात गात, लष्करी शिस्तानें रस्त्यावरून मिरवणुकीत चाललेल्या त्यांना दिसल्या. अशा मिरवणुकी त्यानीं अनेकदां पाहिल्या होत्या. परंतु आज मात्र त्यांना, त्या प्रचंड मिरवणुकीकडे पाहून-गर्हिवरून आलें ! ते गदगदून पुरपुटले !

“ या तरणापैकीं किती तरी जण आपल्या आईबापांना, भाऊ बहिणींना सोडून इथें आले असतील ! यापैकीं कित्येकांच्या घरा आज म्हातारी माणसं अन्नाच्या काळजीनं व्यथित असतील ! यापैकीं कित्येकांच्या घरी त्यांच्या बहिणी

गांधींचा पहिला विजय

प्रसूनिवेदनानां हळहळून भावान्या, पर्तीच्या, चापाच्या नावानं आक्रोश करीत अमतां !—

इतक्यात त्या स्वयंसेविकाच्या पलटणापैकीं एक तरुण मुलीची पलटण, त्याच्याच बंगल्यासमोर येऊन उभी राहिली. तिची सेनानायिका गरोदर होती. तिनें आपलें विशाल पोट तोफेच्या तोंडीं ठेवून मोठ्यानें म्हटलें, “ बाळा ! आमच्या मातृभूमाच्या प्रेमासुद्धें आम्ही मानवजातीच्या स्वातंत्र्याकरता, आज जुलमा-विश्व शाततेनें लढत आहोंत या लढाईत तूं जर प्रगंवशात मजबूतच सम-रागणीं पडलास, तर मी फिस्न इथच जन्म घेईन, व तूं फिस्न माझ्या उदरीं ये, व आपण दोघेही फिस्न हीं अशीच शाततेची लढाई करूं राष्ट्रस्वातंत्र्य मिळे-पर्यंत आपण हें असेच जन्मोजन्मीं लढत राहूं वॅप्टन माधवराव मोघे ! तुम्हीसुद्धा आम्हास येऊन मिळाल काय ? ”

तो हृदयभेदी देखावा पाहून माधवरावाच्या नेत्रापुढें काव्यानिख्या रेषा दिसावयास लागल्या ! “ तरवार तक्षिण कीं प्रीति तक्षिण ? ” अर्थात् प्रीति तक्षिण याची त्यांना खात्री पटूं लागली “ तोफेचा गोळा जिवंत कीं, भगिनीचा गोळा जिवंत ” ह्याचें उत्तर, भगिनीचाच जिवंत, तोफेचा मृत, हेंच त्यांना पटलें. त्यांनीं तावडतोव धावत जाऊन त्या स्वयंसेविकेला, बंधुभावानें आलिंगिलें व प्रेमावेगानें म्हटलें, “ अशा बहिर्णाची हाक कोणता भाऊ ऐकणार नाही ? भगिनी ! निदान मी तरी जिवंत असेपर्यंत, तुझ्या या गर्भाला धोका नाही ! ” गांधी महाराज कीं जय ! एकच आरोळी आकाशात दुमदुमली. लोकमान्य महाराज कीं जय ! दुसऱ्या शेंकडो पथकानां प्रत्युत्तर दिलें, पाच मिनिटांत सगळीं पथकें शिविरात निघून गेलीं. वॅप्टन माधवराव मोघे मात्र एकटे तोफेच्या तोंडीं उभे राहिले.

§ २ चागलें तें आरभापापासून देखील चागलें अमर्तें. निदान एशिया खंडांत तरी हा नियम सर्वमान्य आहे.

Europe is a land of paradoxes, America is a land of Liberty अशा म्हणी आहेत पण Asia is a land of Divinity हें प्राचीन तत्त्व पुन प्रस्थापित व्हावयाचें आहे तें लोकमान्य टिळकाच्या

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

तपश्चर्येण व महात्मा गांधीच्या भक्तीने आता जगाला दृश्यमान होऊ लागले आहे. त्या तत्त्वाच्या प्रकाशात जो सापडला त्याला तर ते तत्त्व अनुभवासही येऊ लागले आहे. निदान कॅप्टन माधवरावांना तरी त्याच क्षणी आले, कारण ते तोफेच्या तोंडी अस्तांनाच त्यांना एक तार आली. ती अशी;

S and back your company to Bombay immediately
No need for the present.

Golard

तत्क्षणी! माधवरावांनी आनंदाने उडी मारिली ! आपल्या लेटरनेट्रकेडे ते काम सोपवून त्यांनी पाच मिनिटांत आपली भोडार सावरसतीबंदे बळवळविली. ते रस्त्याने म्हणत होते. “ ही आमची सुवर्ण प्रभात होय ! ”

योग्य वेळी ते गांधींच्या पर्णकुटीत जाऊन पांचले. तेथे पाहतात तो त्यांना मणिलेच्या खोटेजबळ गांधी, राधाबाई, नलिनी, व सुरेंद्र, व काहा भिक्षुस्मंडळी दिसली ! त्यांनी प्रथम मणिलेचे पटापट मुके घेतले, व मग ते गांधींना म्हणाले, “ प्रथम मी आपले आमार मानतां. पण हें सारं कसं काय झालं व या आपल्या तारेचा अर्थ काय, सागळ काय ? ”

“ माधवराव ! आपण शात व्हा ! ” सुरेंद्रबाबू म्हणाला, “ महात्माजींना यातलं काहीसुद्धा माहीत नाही. शुद्ध मणिलेलासुद्धा अजून माहीत नाही, महात्माजींची शुद्ध वांजाविपरीत सुमती कल्पनाच आहे—”

“ सुमती कल्पनाच का ? ” माधवरावांनी इतक्या होऊन उत्तर काढिला.

“ तरीपण ती दैविक स्फूर्तीची कल्पना आहे. ती अक्षरशः खरी आहे. मणिलेचा मुलगा अत्यंत शुद्धनीजाचा आहे. आई ! हा बाळ तुझाच नावू आहे ! पे याला ! ! ” “ नाही ! हा माझा नावू नाही ! ” राधाबाई ओरडून म्हणाल्या. “ मी लायदा सांगितल आहे की माझा मृगेंद्र तमं घाणेरट कृत्य चुकूनही करणार नाही. ” “ आई ! तुमंही म्हणण बरोबर आहे. मृगेंद्रानं घाणेरड दृढ्य वेलंच नाही त्याचा मणिलेक्षां रक्षास्र दिवाहच झाला आहे ! हा पहा त्याचा नंदिदुर्गातला लमावा फोटो ! आणि हें पहा ते तिचे भटजी ! असे म्हणून त्याने आपल्या आई जवळ तो फोटो दिला, व भटजींनाही पुढे वेलें.

गांधींचा पहिला विजय

म्हातारीला तो फोटो तर पटलाच; पण अखंत वाईटही वाटले. तो फोटो सगळ्यांनीच पाहिला; व तो सगळ्यांनाच पटला. गांधींनी मात्र आपल्या हाता-
नून हसत्या कोणाम तो दिला नाही; व त्यांनीच मग त्या मंडर्जींची साक्ष घेतली. आपण तो विवाह लावून दिला आहे, हें त्यांनीही कबूल केलें मग गांधी म्हणाले,

“ पण मणिले ! तूं कशी काय बोलली नाहीस हें ? ”

“ नी काय बोलणार ? ” मणिला म्हणाली, “ चाकराशी लग्न लाविलें हें मागूं ? ” मृगेंद्राचा पोपाख करून तो चामर आला. फोटोतही खरा मृगेंद्र नाही. तोतया मृगेंद्र आहे. ’

ती रडूं लागली. पण तरीही राधाबाईला म्हणून तिची कीव आली नाही. तिचें पातिव्रत्य, व पातिव्रत्यापेक्षाही वात्माव्यय जास्त उसळून आले. ती चट-
ऱ्ण उद्गारली, ‘ तरी मला वाटलच होतं असं काही तरी बॅड फुटणार म्हणून ! नलिनी ! तूं अमं काही कसं नकोम हो ! आपली मजबूत असत जा कशी नेहमी ! ”

“ आई ! ” मुखें गंभीरपणें म्हणाला, “ मणिलेला उगीच दूषणं लावूं नकोस. ती तुझीच सून आहे. ती मृगेंद्राचा पोपाख घेतलेल्या त्या चाट्याचीच वायभो आहे, पण तो ल्हाड चामर मात्र दुसरा तिसरा’ वोणा नसून तुला हा धाकटा सुरेंद्राबूच आहे ! ” मणिले ! माझ्या सगळ्या अपराधाची मला क्षमा कर ! माधवराव ! आपल्या बडिलाच्या निधनाची सारी जबाबदारी या दादानाहेबाच्या धाकट्या मूर्ख सुरेंद्रावरच आहे !

त्याच्याकडून पुढें बोलवेना. तो खाली पाहून रडूं लागला. तसे महात्माजी उठले व त्याला पोटाशी धरून म्हणाले,

“ बाबू ! पश्चात्तापासारखं अन्य प्रायश्चित्त नाही ! झाल्या गोष्टी होऊन गेल्या. बापुटं आपल्या पत्नीबरोबर मुजानं संसार कर व परमेश्वराला स्मरण कर्तव्यस्वर रहा. माधवराव ! घ्या याला पोटाशी ! ”

“ मणिलेच माथं उजळ झालं ” माधवरावाच्या आवाजात कणखरपणा आला; “ म्हणून एका डोळ्यान आनंदाश्रु गाळणं मला जरी भाग आहे, तरी असल्या पोरस्त लीलाच्या पायी आम्ही बडील मेलें हें मात्र खोटं नाही. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ माधवराव ! ” सुरेंद्र निवदून म्हणाला. “ तुमचं म्हणणं अजरशा खरं आहे. पण माझा पेंच आपण निदान ऐकून तरी घ्यावा, व नंतर मला वाटल्याम क्षमा करावी, ”

पण तिकडे राधाबाईंना वात्सल्याची कळ सोसवेना, तिनें मणिलेचे पट्टापट मुळे घेतले, व आपल्या नातवास घेऊन ती त्याला खेळवूं लागली ती गार्थीना म्हणाली, “ याचं नाव काय ठेवायचं ? ”

“ मृगेंद्र ” गांधी म्हणाले.

“ बरोबर आहे ” सुरेंद्रबाबू ओरडून म्हणाला, “ त्याचं नाव मृगेंद्रच । कारण काय ? तर आता माझी गोष्ट ऐका म्हणजे समजेल. ”

§ ३ “ महात्माजी ! ” सुरेंद्रानें आपल्या विवाहाची गोष्ट सांगण्यास मुद-
वात केली, “ मी नुक्ताच आय. सी. एस् होऊन, व प्रोवेशनचं वर्ष पुरं वग्न
बेदनूरला प्रान्ताधिकारी झालों होतों. त्यावेळीं मी २१ वर्षांचा होतों. अप्पा,
मृगेंद्र माझ्यापेक्षा तीन वर्षांनीं मोठा; असो मला बेदनूर मुक्कामी दादाचं पत्र
आलं कीं, “ जनरल मोघे याची अशी इच्छा आहे कीं, मणिलेचा तुझ्याशीं
विवाह व्हावा. तेव्हा तुला जर तिच्या स्वभावाची अगर आवडीनावडीची पारख
करावयाची असेल तर तूं मधूनमधून नंदिदुर्गाला जात रहा. जनरल साहेब तिथं
खता वारंवार नसले तरी त्याची विश्वासाची माणसं तिथं असतात, शिवाय मणिला
ल्हान असली तरी हुपार मुळी आहे असं जनरलसाहेब म्हणतात. त्यांचा व
माझा विशेष स्नेहसंबंध आहे. तरीपण नोकरीमुळं आमच्या मुलावाळाची ओळख
होऊं शकली नाही. तथापि तुमचें वधूवराचें प्रेम जुळलें तर जनरलसाहेबाशीं
नजिकचा संबंध होणार आहे; व त्यामुळं मला वेव्हाही आनंदच वाटेल. ” या
पत्रानंतर मी पंधरावीस दिवसांनीं, फिरतीवर असताच, सहज मोटारनें नंदिदुर्ग-
ला जाऊन आलों. जनरल मोघे भेटले नाहींत. पण मणिला भेटली. तिला पाहून
तीजविषयीं माझं मत चागलं झालं. नंतर तशाच तीनचार भेटीं घेऊन माझं अनु-
कूल मत मी दादांना लिहिणार होतों, व तशा भेटीं घेतल्याही. पण शेवटच्या
भेटीला मला असं दिसून आलं कीं, ‘ भाईच्या, किंवा तरा कोणा वाडिल्याचा
माणसाच्या अभावी मणिलेच्या ठायीं अश्रुपणा जरा जास्तच आहे. त्याचं मग्न
श्तकंमं वाटलं नमतं. पण तिला चाकरमाणसाशीं जरा जास्तच सलामीन खेळणं

गांधींचा पहिला विजय

आवडतं, हें मला आवडलं नाही. त्यातून जनरलसाहेबाच्या नावान खडे फोडणाऱ्या नोकराशी तिने तसे सलगानं रहावं हें चमत्कारिक होतं. शिवाय मी आणखी एक चमत्कारिक गोष्ट पाहिली. ती अशी की, ती मला मृगेंद्रच समजत होती. मृगेंद्रावर तिचं प्रेम असावं अस स्पष्टच होतं कारण तिनें एकदा त्याला पाहिलं होतं, व त्याच्या भेटाच्याच ती आवडीनें गोष्टी सांगे. तिचा तो समज मला सहज दूर करून मजविषयीची तिची भावना ओळखता आली अमती परंतु तिची चाकराशी असलेली सलग्याची वर्तणूक, पुढें मागें मृगेंद्रालाही नडणारी होती. तथापि त्या सलग्याचाही भल्याच अर्थ होऊ नये, म्हणून तिची परीक्षा घेण्या- करता, मी तिच्या वर्णनाप्रमाणं मृगेंद्रासारखा पोपाख केला, व तिजकडे गेलों. तिला वाटलं की मी, मृगेंद्रच असून तिला भेटायला आलों मी धाप मारली की, मी मृगेंद्रच असलों तरी नोकरी करता आलों जाहें, अशी वतावणी करणं भाग आहे तिनें मला ठेवलं, आणि नंतर अवघ्या चार दिवसांत आमची भल्याच सलग्या झाली आज इतक्या दिवसाच्या मनःसंतापानंतर अक्षरशः कबूल करतो की ती सर्वस्वी माझी एकट्याची चूक होय पधरा सोळा वर्षांच्या मातृविहीन बालिकेची ही अशी परीक्षा घेणं व त्यात ती पडली म्हणजे तिला संश्रुत लोटणं भयंकर पापच होय. परंतु, माघवराव शांत चित्तानं ऐका, की माझही वय त्यावेळीं किती लहान होतं वरं? शिवाय नदिदुर्गाची ती कामोद्दीपक वनश्री, हवा, पाणी, आमचं वय, मणिलेची अरक्षित स्थिति, माझं विलायती शिक्षण, माझं गृहशिक्षण, वगैरे लक्षात घ्या, व मला क्षमा करा. एवढंच नव्हें, तर मला क्षमा करण्यासारखी मी एक गोष्ट ही केली आहे ती अशी की, दुसऱ्या दिवशीच मला पश्चात्तापाची लहर येताच, तिचा फायदा घेण्याच्या सदृच्छेनें मी ताबडतोब मणिलेशी प्रत्यक्ष विवाह चालवून घेतला, एवढंच नव्हें, तर चटकन् वेदनूरला जाऊन हा आमचा फोटोहि काढून घेतला. अर्थात्च मी सुरेंद्र आहे. मृगेंद्र नव्हें, हें माझ्या बायकोला मला सांगता येईना. मी मृगेंद्रच हें मात्र मी तिला, ती वश होईना, असें पाहून मागितलं होतं. मी मृगेंद्र असून, चाकराच्या मिथानं तुजकडे एवढपाकरतां आलों आहे की, माझ्या धाकट्या भावाशी म्हणजे सुरेंद्राशी तुझा विवाह ठरला आहे, तो अशानंच

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

खात्रीनं मोडेल अशी मी तिजजवळ वतावणी वेली. ती चांगलीच फलश्रुत झाली. पुढे आपणांला भेटायला येतो तो सुरेंद्र आहे, मृगेंद्र नव्हे, सरा मृगेंद्र तो हा आपला चाकर, अशी खात्री पडतांच, अथवा भूल पडतांच, तिनं वडिलांना कळविलं की, सुरेंद्राशी आपणांला लग्न करायचं नाही. आपलं मृगेंद्राशी लग्न झालं आहे हें मात्र तिनं कळविलं नाही; कारण मीच तें गुप्त ठेवण्याची तिला ताकीद दिली होती. ”

“ ही आजदेखील “ व्हिलनी ”च नाही कां होत ? ” गांधींनी विचारलें.

“ हें ठरवण्याचें काम मी एकट्या मणिलेवरच सोंपवतों. ”

“ आता ती आपल्या पतीला खलपुस्तक कशी म्हणेल ? ”

“ मला वाटतं की तेव्हां मुद्दां हिनें मला तसें ठरवलं नसतं कारण मी हिला विवाहानंतर लवकरच विचारलं होतं की, “ तुझं सुरेंद्राशी लग्न लागलं अमर्त तर कसें झालं असतं ? तेव्हां इनें उत्तर दिलं की, “ मला आपण आवडता याचं कारण आपली लहानपणची ओळख. सुरेंद्राचा स्वभाव देखाळ गोड आहे; पण तें मला थोडेंसें मत्सरी वाटतात. तसेंच म्हणाला तर संशयीं माणसाशी लग्न करून त्याला वठणीवर आणावं असं वाटतं. पण आपणांवर माझं प्रेम आहे सर ” यावर मी म्हटलं की, “ मणिले. माझ्याशी (म्ह० मृगेंद्राशी) लग्न करून तूं उत्प्रेक्षाच काळजीत पडशील. तुला सवत सोसावी लागेल. ” तेव्हा तिचें रूप पाहण्यासारखं होतं. दुसरें अनंतराव मोघे ! तेव्हा मात्र मला वाटलं की, इला अप्याचा वाङ्मनश्च माहीत नाही हेंच घरं आहे. आता, मणिले, तूच सांग की, मी व्हिलनी होतो का, व आताही आहे का ? ”

“ आपण एक खचित आहात. आपण मृगेंद्राचे वडील आहात ! ”

ह्या चान्ही बाजूतीं सणत्तणीत टोला ऐकून सर्वानाच समाधानाचें हंसूं आलें. पण सीनियर (मोठ्या) मृगेंद्राचे वडील (दादासाहेब) हजर असते, तर त्यांना काय वाटलें असतें हें राधाबाईनाच जास्त माहीत. कारण त्या तावडतोच उद्गारल्या, “ बरं झालं की, हें ऐकायला मोठ्या मृगेंद्राचे वडील इथं नाहीत. ”

“ पण काय हो बाबूराव ! ” माधवराव म्हणाले, “ हें गुप्त प्रकरण परवा पर्यंत गुप्त ठेऊन आपणांला काय मिळालें ? ”

“ मणिलेचा स्वभाव चांगलाच पारखता आला. आतां मला सामरा उरला

गांधींचा पहिला विजय

नाही खरा. परंतु माधवराव ! सरंच सागतों की, त्याच्या हार्टडिझीजची, व तापट स्वभावाची मला मुळींच माहिती नव्हती. शिवाय ते दादाच्याकडे गेले केव्हा, त्यांनी मणिलेला घेऊन बाडोली गाठली केव्हा, व तो अनिष्ट प्रकार घडला केव्हा याची मला खबर कळली. ती एकदम वर्तमानपत्रातच, आणि त्यावेळी गौप्यस्फोट करणें म्हणजे माधवराव, कुम्टालादेखील, रागाच्या भरात, बहिणीला स्वहस्तें वैधन्य देण्याची संधी देणेंच होते. आणखी असं की, मी बेदनूरहून एकदम अमदावादला आलों व नंतर एक विलक्षण कल्पनेनं एकदम, वाडिलाना न विचारताच, ज्युडिशियल् लाइन् घेतली. ”

“ कोणती कल्पना बाई ! ” मणिलेनें विचारलें, “ शेमरुल्याणी घराणें म्हणजे A house of new ideas दिसतं ! ”

ह्या टीकेमुळें गांधींना झालेला आनंद गांधींनाच माहीत.

“ मला, मणिले, तुझी फार भीति वाटत होती. ” सुंदर म्हणाला.

“ माझी ? ”

“ हो. मला असं दारंवार वाटाय की, तूं आपलं अथवा गर्भाचा काही तरी बरं वाईट करून घेणार ”

“ इश ! माझ लग्न झालं होत, ही तर माझी खानी होतीना ! ”

“ सरं, पण हें जग आहेना ? या जगात प्रत्यक्ष पापपुण्याच्या खरेपणापेशा लज्जेची अथवा. डागोन्याचीच जास्त किंमत असते. म्हणून तर मी लार्डन बदलली. हेतु हा की, तसं काही झालंच तर मी तरी त्या केसचा जज्ज असावा. शिवाय आणखी एक ड्रॅमॅटिक सीन मला करता आला अमता ! ”

“ कोणता ? ”

“ हॉल् केनच्या master of man नामक कादंबरींतल्या नायकासारखा, भर कोर्टांत, जजानं आपणच तो गुन्हेमार हे सांगण्याचा. ”

“ शाबास ” गांधी म्हणाले, “ आम्ही हिंदू न वळत कसें पाश्चात्यांच्या घातुक वळणावर जात आहोंत हें यावरूनही सिद्ध होत नाही का ? मुळात आमच्या समाजात मुलशाल पाहूनच दिवाह लावण्याची चाल ही कोर्टिंगपेशा चांगली नाही का ? कोर्टिंगमर्थ्ये जें वधूवराच्या ओळखांचे तत्त्व आहे तें आमच्या

महात्मा गांधी-सेतान कीं साधु ?

चाळीस सहजासहजी घडून गेलें, व कोर्टिंगचा हा असा घातुकपणाही उरत नाही. टॉम् टॉमिंग हें पाथात्यांचें जणू रहस्यच आहे; व सहजपणा हा आमच्या रोमरोमीं भिनळा आहे. बाबूराव ! तुमची मग मणिलेनं भक्तीच निराशा केली म्हणावची ? मणिले, तुझें याच्याशीं कसं जुळणार ? ”

“ उल्ट विचारलें पाहिजे. माझं मणिलेशीं कसं जुळणार ? ”

“ का बुवा ? ”

“ एक तर मला या सरकारा नोकरीच्या इतका तिडकास आला आहे तें विचारुच नका. ”

“ इतक्या लप्सर ? ”

“ फक्त पंधरा महिने. पण मणिलेला नऊ महिने जमे भयंकर कष्टात गेलें तसेच ते महिने मलाही गेलें. मणिलेला पाळत ठेवण्याचें राहो, तिच्या हालचाली सुद्धा माझ्या फिस्तीच्या धागडाधिग्रानं मला समजेनात. ”

पण आतां ज्युडिशियल लाइन् आहे ना ? ”

“ तिचें विखारी पाप आपणच इतक्यात सांगितलें ना. शिवाय बरोबर इच्या सारखीच एक केस मजपुडें आली होती. तिच्यात केवळ पुरावा मिळाला नाही, म्हणून मला त्या मुलीला शिक्षा टोळावी लागली त्यावेळीं मी मनात ठरविलें की, आपला गौप्यस्फोट करावयाचा. पण महात्माजी ! आपण थोर आहात ! आपल्याच कृपेनें तें नाटकी गौप्यप्रदर्शन न होता हें अस शातरसप्रधान झालें ! अर्ता मणिले, मी जर नोकरी न करता “ महिला-जनसेवा ” केली तर तुला चालेल ना ? आई ! तुझें काय म्हणणें आहे ! मृगेन्द्र पहा, कशी राष्ट्रसेवा करतो ! आणि मी ? आई ! तूं मला शाततेची देशमेवा करायला नाही म्हणशील तरी का ? ”

“ कशी म्हणेन ! बरे तिकडून झाली तेव्हाही सरकारी नोकरी, व रावबदादुरी फजिती पुरे झाली. तूं बेलाशक नोकरी सोड व देशभगिनीची सरी सेवा कर. ”

“ सासूबाई ! मणिला म्हणाली, मीसुद्धा करीन हो. ”

“ कर हो बाळ ! माझा बाळकृष्ण तुम्हाला उदंड आयुष्य देवो ! अन् बच्चा मृगेन्द्र तूरे ? तूं काय करशील ? ”

“ तो माझा भाचा ! तो माझा आजच चक्काचूर करणार ! ” माधुराव हंसत म्हणाले, तो सांगतो कीं, मामा सोडा ही लष्करी तोंफ, व स्वयंसेवक

म्हा. ” असे म्हणून माधवरावांनी वाडोळीतल्या त्या गरोदर स्वयंसेविकांची गोष्ट सांगितली, व म्हटलें “ महात्माजी, ज्या वाडोळीत हा मी मूर्ख कंष्टन मोघे राष्ट्रभक्तावर तोफा डागून तयार होतो, त्याच वाडोळीत, त्याच तोफांच्या तोंडाशी मला राष्ट्रसेवक म्हणून मरावयाचं आहे. मला परवानगी द्या. ” “ माधवराव ! ” राष्ट्रसेवा कटप्यास परमेश्वराची सुद्धा हरकत चालायची नाही, तर मी नकार कसा देऊं ! ”

सुरेंद्रबाबू व माधवराव यांनी लवकरच, दुसऱ्याच दिवशीं सरकारी नोकरीचे राजीनामे दिले. हें सांगें नकोच परंतु ही बातमी दादासाहेबाना कळताच, ते मोठ्याने ओरडले;

गांधी महात्माजी खरें ! पण सैतान कीं साधु ? ”

पुस्तक दुसरें

सैतान !

भाग ५ था

दादासाहेबांचे डाव

“ Therefore, it is unnecessary for a prince to have all the good qualities I have enumerated; but it is very necessary *to appear to have them*. And I shall dare to say this also, that to have them and always to observe them is injurious, and that *to appear to have them is useful*; to appear merciful, faithful, humane, religious, upright, and to be so, but with a mind so framed that should you require change to the opposite. ”

—The Prince

Niccolo Machiavelli

दादासाहेबांचे डाव

§ १ महात्मा गांधींनी आपल्या संसाराचा पुरा फत्ता उडविला, अशी दादासाहेबांची रोजच्या रोज जास्त जास्त खात्री पडत जावी. आपले दोन्ही कर्ते मुली आपणापासून हिरावून घेतले. त्याच्या लमाच्या बाबतीत प्रत्यक्ष बापाचे हक्कदेखील तो गारुडी बळकावून बसला, आणि त्या नीच कृत्याना साल्मपणाचा मुलामा देण्याकरताच की काय, आपल्या भोळ्या बायकोचेही त्याने मन फितविले. कॅप्टन माधवरावासारखा श्रीमंत आजन्म स्नेही, त्याला देखील त्या बनि-याने मोहनी घालून आपल्या पक्षाला मिळवून घेतले— अरेरे ! लमाच्या बाजारात पोदचे गोळे कवडी किंमतीचे ठरवले ! राववहादुरीला, पोळाच्या बांशिगाचे हंसे चिकटवून तर गांधीने आपणाला, बिळात दहून बसलेल्या चिंचुंद्रीसारखे कपटार्थ करून टाकिले, गांधी कोठे व मी कोठे ? गांधींना धड हिंदुस्थानचा सुद्धा इतिहास माहीत नाही, अर्थशास्त्रातील अ आ इ ई सुद्धा त्यांना कळेना; भगवद्गीतेचें संस्कृत तरी समजत असेल की नाही, याची शंकाच आहे; जगात समाजशास्त्राची नुकतीच वाढ होत चालली आहे, हे त्यांना कोणी तरी जाऊन सांगायला पाहिजे परवा, माझ्याशी, तोंडाला फेस येईपर्यंत बोलला, पण काय बोलत होता, हे त्याचें त्याला तरी कळत होतें का ? मला म्हणतो की स्मोची CONFESIONS वाचा, पण रसोनंतर आज दोनशे वर्षे जग पुढे गेलें आहे, हेही दिसत नाही— तरीपण त्यालाच आज जगात मान आहेना ? त्याला आज माझा हा एवढा मोठा सत्कार जाळता आलाना ? तें काही नाही; त्याचा बंदोबस्त हा मीच केला पाहिजे, अशी दादासाहेबांची विचारमालिका होती.

पण अशी मालिका करूनच स्वस्थ बसणारे गृहस्थ दादासाहेब क्षेमकृत्याणी नव्हते. ते तसे असने तर, खरोखरच एक उत्कृष्ट लेखक झाले असने. कोणत्याही गोष्टीचा यथातथ्य विचार करण्याला जी एक प्रकारची बुद्धिरीक्षता लागते, ती त्यांच्या ठायी खचीत होती. परंतु तशा बुद्धीला त्यांनी राजकारणात घातले नमते, किंवा केवळ राजकीय मांमांसेचे प्रेय लिहिण्यांत जरी त्यांनी त्या बुद्धीला खचीत घातले असने, तरी दादासाहेबांची चांगली बाजू जगाला दिसली अस्ती. त्यांची पत्रे, किंवा त्याचे रिपोर्ट (दादासाहेब एक दोन कमिशनमधे होते)

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

अथवा त्यांचे ईंग्रजी व मराठी लेख पाहता, त्यांनी राजकीय पक्षांपासून आलीस राहून, आपल्या लेखणीचीच सेवा राष्ट्राच्या पदी अर्पण करावयाची होती, असे त्यांचे स्नेही सुद्धा त्यांना मागत. परंतु एक तर त्याचा स्वभावच भारी छटपट्या होता. आपले विचार अर्धे कच्चे ठेवूनच, त्यांनी आपल्या 'प्रागल्भिक' ('जहाल'-च्या सापेक्षतेने 'मवाळ') पक्षाची अनेक महत्त्वाची कामे करण्याचा, व कसून घेण्याचा चंग बांधला. अर्थात्च, त्यांना कर्त्या पुरुषाचा मान मिळे व त्याचा पक्ष, अनेक वेळा सरकारप्रिय असल्यामुळे, त्यांना कीर्तीबरोबर संपत्तीही मिळे, दादासाहेबाना संपत्ति नको होती, अशातला भाग नाही उल्ट, आपली बडिले-पार्जित जिंदगी सोडवून घेण्याकरता संपत्ति हवीच होती. त्यामुळे संपत्तीकरताही त्यांनी, आपल्या स्वाभाविक बुद्धिरीक्षतेला, व्यवहार्य राजकारणात अडकविले. असे म्हटल्यान, तेही साधारच होतें. वास्तविक पक्षांशपर्यंत त्यांनी आपले उद्दिष्ट कार्य संपविले होते आणि ती वेळही अशी होती की, त्यांनी केलेल्या सगळ्या छटपटी छटपटी लोक विसरून गेले असते १९०७ च्या मुस्तेच्या बख्सेच्यांत जे मवाळाप्रणी नमकून गेले त्यात दादासाहेब क्षेमकल्याणी म्हणजे मोठेच प्रमथ होतें. परंतु १९१६ च्या काँग्रेसमध्ये जेव्हा टिळकपक्ष ("मवाळांच्या नापेक्षतेने" जहाल पक्ष) घुसला, तेव्हा जरी दादासाहेबांनी जगाची माळ हाती घेतली अमत्ती, तरी त्याच्या नावाचा बोज राहता, नव्हे, त्यांना त्याच्या बुद्धिप्राविष्यानं तसे देवध्यानी सहजगत्या लागू दिले नसतें तरी, सर्वोत्कृष्ट बाब्याची पैदास त्यांना खास करता आली असली. दोन्ही मुलगे त्याच्या पेशाही जास्त हुपार होते, बायको अत्यंत सालस होती, नाशिमस व सुरतेस घनचक्र इस्तेही होत्या, प्रचंड लायबरी होती, विद्वान् स्नेही होते, श्रीमंताच्या मुली मुलव्यांना मागून येत होत्या, स्वतःच्या मुलीदेखील चांगल्या ठिकाणी पडल्या होत्या, वै. सर फिरोजशाहा मेधा याच्यासारख्या, आणि वै. ना. गोखले याच्यासारख्या "ऑल्डडिया रेपुटेशन"च्या मुत्तयारून त्यांना "शाबासजी" मिळाली होती, प्रोफेसरीमुळे म्हणा नी रिट्यूनिंगचें काम मनोभावे केवामुळे म्हणा, "राधनदर" ही राजनान्य पदवी मिळाली होती, परमेश्वराने स्वभाव देखील चांगलाच रंगेल दिला होता; इंग्रजी, संस्कृत, मराठी व गुजराती या चार भाषांचें ज्ञान तरुदातावरील आवड्यागारें, त्यांना ज्ञान होतें; आवड्याएवढें अर्थे म्हणण्याची कोणाची प्राज्ञा नव्हती. मृशरक

दादासाहेबांचे डाव

म्हणून, मोठमोठ्या सुधारकानाही झाडप्याची कीर्ति मिळाली होती, काँग्रेसच्या त्यांनी नियमानें वाच्या केल्यामुळे व काही 'रोमान्सेस' मुळे प्रवासही पुष्कळ झाले होते, खरी असो वा खोटी असो, त्याची अशी कीर्ति असे की, एखादी सुंदर वाई त्यांना आगगाडीत दिसली की, ती ज्या स्टेशनवर उतरेल त्या स्टेशनवर दादासाहेब हटकून, रात्री बेरात्रीमुद्धा उतसून; समजले, त्याचे दिवसच असे होते. बिलायतेंत सफर झाल्याविना मनुष्यकोटीत गणना होतच नाही, अशा त्याच्या स्वताच्या कल्पनेप्रमाणेही, याच्या पश्चिमयुरोपातील सर्व राष्ट्रांत प्रवास व सवडीप्रमाणें "रोमान्सेस" ही झाले होते, आणि इतकें असूनही "गलितेंद्रियता" कशी ती त्यांना माहीत नव्हती; आणखी काय पाहिजे होते अशा मत्सरणीय मुखस्थितात दादासाहेबांनी आपल्या लायनरॉत, स्वतःचा असा एकतरी ग्रंथ लिहून ठेवावयाला नको होता का ? पण नाहीच. हाडाना जें वळण मिळालें तें हाडावरोबरच जातें म्हणतात, त्याला अपवाद होण्याची दादासाहेबांची कुवत नव्हती हेंच ररे.

ते दुमच्या दिवशीं सभाळी, "अॅपॉइन्ट्मेन्ट" नसून कलेक्टरला भेटलेच आपणांभडे तें का आले, हें मि स्ट्रॉगसेन्स, यांना माहीत नव्हतें, ही भाषाच खोटी. पण त्यांनीं आश्चर्य दाखवून दादासाहेबांना विचारिलें,

‘दादासाहेब, आज तातडीन मुद्दान आलातसे ?’

“तातडीन नाहीं आलों” दादासाहेबांनी कलेक्टराचें बय ओळखून म्हटलें, “आपणांस दुसरी काही कामें अमतील तर, मी मायंफाळी येईन. उगा येईन हवें असलं तर मला आपणाला फक्त येरटेंच सांगायचें होतं की, बॉम्बे गव्हर्न-मेंटनं गांधींशीं फार लवकर नमनं घेतलं.”

एवढेंचना ? अहो. पुढें काय अन् आता काय, मारखेंच. पण काय कराव, दादासाहेब, तुमच्या पक्षाची आम्हाला काही मदत नाही. आजचे प्रागतिक देखील जहाल आहेत. दॅम्प्रेकानिस्ट हें, फेरीजडादा भेथानी व्यापन केलेलें पत्र हें तुम्ही तरी आज म्हणूं शकाल काय ? तमंच डेव्हन मचलं ज्ञानप्रकाश पत्र, केमरोपेक्षाही वेढा वेढा जहाल भाषा दापलें अलिशडे “केमरीच” पुष्कळ चांगला निघतो. त्याची शेंपटी जराच जराच पायान गेली आहे पण त्या दिव टीचा प्रकाश वेढा वेढा भलत्याच नाजून दाटतो ! मित्रांनी जर आम्हाला सोडलं तर आमचा आम्हालाच मार्ग पाहिला पाहिजे.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ बाकी तुम्हीं काहों म्हणा; ” दादासाहेबांच्या अंगांत राजकारण तिळं लागलें; “तुमचेंच पुष्कळें चुकत नाहो कां ? तुम्ही जमा पुरीं आमच्यावर विश्वास ठेवीत होता, तसा आतां ठेवतां कां ? मग नवरीं वाळवणें की, गोरे त्यानीं आमकें एक करा असं म्हटलन्, ते लॉर्ड सिडेन् हॅम् साहेबानीं वेलें नाहीं असं कधीं झालें नाहीं, अहो, तुम्हांला जर पैसाच पाहिजे अगेल तर लाग्न रागे शिक्षणाला जास्त धा आणि दाख्खर जादा कर ठेवा. ”

“ पण त्यामुळें आमचे जातभाई तिउडे रागावतातना ? आणतां अगें पडा की, आमचीं हद्दींची स्थिति “ अमेरिकन् वॉर ऑफ इंडिपेन्डन्स ”च्या वेळेमात्सी झाली आहे. म्हणजे पूर्वी त्यांचें संरक्षण करप्याकरतां आम्हां केवांच्या विश्वासूलां ! आणि त्या मात कयांच्या मुद्दांत जो खर्च झाला तो देगेल अमेरिकेनं दिल्ल नाहीं; आणि मग त्यांनीं चहाचीं जहाजं गनुदांत उपडी घेलीं काय, अन् युद्ध वेलें काय ! काय नाना घेर वेलें तमा प्रसंग हिंदुस्थानचा आज आहे. साम्राज्याच्या रक्षणाकरतां आम्हां अब्जोगणती पौंड खर्च करून, नव्हे वजें देज्ज व काडून. गेल्या महायुद्धांत अखेर विजय मिळोविला; आणि जरा पुठें उगें पेंडें

॥ दादासाहेबांचे डाव

“जर पाहिलं पाहिजे, आणि आता तर मी स्वतः जास्तच बारफार्डनं पहाणार आहे. मी या आर्थिक प्रश्नाचा फार खोलवर विचार केला आहे, आणि माझी तर खात्री होऊन चुकली आहे की, अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी जर हिट्लराने आपला जबाबदारीचा बोजा उचलला नाही, तर नंतर साम्राज्यातल्या स्वयंशासित वसाहतींचे हक्क मागायला त्याला तोंड रहाणार नाही; व मोगायला ताकदही होणार नाही. या राष्ट्राचं आर्थिक बल मोठं, तें राष्ट्र बळवत्तर असा या विसाव्या शतकातला pro-war सिद्धांतच आहे.”

“अगदीं सरं आहे. पण हें सर्व पुढाऱ्यांनीं जनतेला समजावून सांगितलं पाहिजे दादासाहेब! हल्लीं तुमचा पक्ष अगदीं दुबळा झाला आहे. यावेळीं गोरखले अनाव-बयाचे होते. खरा राजकारणाचा अभ्यासी व साम्राज्याचा कननाळू, त्याप्रमाणेंच खराष्ट्रभक्ती तोच !” “कबूल आहे. पण आजदेखील, नामदारशास्त्री, नासायणराव जोशी, गोपाळराव देवधर वगैरे प्रागतिक पक्षाचे पुढारी महाराष्ट्रात आहेत कीं.”

“आहेत, पण ते सगळे एकाडे शिलेदार आहेत. शास्त्री आपल्या वस्तुत्वातच चूर असतात; व त्यांनीं आपली आपत्ति आणि अमेरिकेच धरून ठेविली आहे. शिवाय त्यांच्या व गोखल्यांच्या स्वभावातही फार परक आहे. नारायणराव जोशींनीं आपला लेकर प्राब्लेमच उराशीं धरला आहे; आणि देवधराना येनाम दनापलकटलं जग दिसलच तर कोऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायट्याचंच दिमत. चतुष्कोणीं चिरा अना गोखल्यासारखा एकही नाही. Gokhale was a genius अहो ! फार कशाला, आम्हाला आज टिळक सुद्धा खपले असते; पण ही गार्थींची स्फोटकीचळवळ नसी ! अहो एकदम भिकारी ! अगदींच फटिंग ! वरं त्याची पूर्वाची कीर्ति इतकी मोठी कीं, आज वेडा म्हणून इस्तिळात ठेवण्याची सोय नाही ! अमेरिकेनंतर त्याला सीजस व्हाइस्च कम्पन टाकलं आहे ! महायुद्धात आम्हाला कमालीची मदत ह्या एवटपानं केली; अमृतसरच्या कॉंग्रेसमध्ये टिळकांशीं गृहम्य माडला; अन् जालियनवाला प्रकरणापासून—

“बाकीं, तुम्ही काही म्हणा;” दादासाहेबांचें हिंदी रक्त थोडें तरी गरम झालेंच. “तो प्रकार दरोखरच अमानुष झाला. निःशस्त्र पोरानांची कत्तल करायची म्हणजे पाय !” “हाली सरी चूर;” मि स्ट्रॉग्मेन्स यानीं एरदक पडतें घेतलें;” “पण आपण सर्वानीं भिद्यनतीं मुधारलीं अमतीं. आम्ही कां रोमन लोक आहोंत, आणि तुम्ही

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

का ल्पेविअन्स आहात ? एसादा माथेफिरु निघतोच, आणि त्याला देखील शिश्वा केलीचना ? ईश्वरान देखील त्याला या जन्मीच प्रायश्चित्त दिल्या ? पण त्याच्या आणि शेतसाऱ्याच्या काय संबंध ? गांधी म्हणतात की, change of heart पाहिजे. म्हणतो की हे दोघाचही व्हायला पाहिजेना ' तुम्हीच जर उठल्या सुटल्या आमच्या हेतूबद्दल शका घ्यायला लागला, तर आम्हीही सावध का नसाव ? धर्मात हात घालू नसा म्हणून आम्हाला सक्त ताकीद देऊन ठेवावयाची, आणि मुसलमानाना डोक्या पोडली म्हणजे, सरकारनं तमाशा मात्र पाहिला अस ओरडत मुद्रायच आता असुट्याना आम्ही, शिक्षण मोकळं करतो तर, तिकडूनही भ्रष्टाकार करता म्हणून गुगुरायच. खर सांगू तुम्हाला दादासाहेब, ही प्रेमपोंवर तुम्हाला आमच्या खेरीज कोणी सुद्धा शिक्कली नसती, की घेऊं पण दिली नसती. आज गांधी जे इथं बोलतात, ते त्यांना म्हणावं, इंग्लंडमध्ये तर बोलून पहा, म्हणजे तिथलं सरसार राहो, पण आमचे लोकच त्यांना चिडवून चिडवून अर्थमेलें करतील माझी फार इच्छा आहे की गांधींनी या लंगोटीच्या वेपान्त धर्नडशोपुढे जावं "

दादासाहेब मनापासून हंसले नंतर थोड्या वेळान म्हणाले, " तें होईल तेव्हा होवो, पण मला वाटत की, सरकारनं आता प्रेम अॅन्ड फिर्न सुरू करावा. "

" No ! Emphatically no ! " मि० स्ट्रॉगसेन्स ओरडून म्हणाले ' जमिनीच्या तुम्ब्याच्या एकीकरणानें गरीब शेतकऱ्याचे हाल वाचतील, पण श्रीमंताना साऱ्याच्या मोठ्या रकमा भराव्या लागतील. म्हणून श्रीमंत शेतकरी व त्याच्यावर पोसलेले वकील, संपादक व देशभक्त उगांच आमच्या विरुद्ध गिरा करतात.

मुक्कटदाबी करणं हें अस्मल ब्रिटिशाला पहावत सुद्धा नाही. उलट आमचं म्हणाय अयं आहे की, तुम्ही आमच्या राज्यपद्धतीवर बेलाशक टीका करा की ! पण आमक कयना लोकांच्या डोक्यांत शिरून, आमच्याविषयी त्यांच्या मनांत अग्रीनि का उत्पन्न करता ? त्यांत त्या गरिबांचंच नुस्मान होतं. आतां ही शेतसाऱ्याचीच चळवळ पहाता ! मला नक्की माहीन आहे, या वाड्या शेतसाऱ्यान मोठमोठे शेतजी मरणार ? गरिबांचें त्यांत काही नुकसान नाही पण हें गरीब शेतसाऱ्यां,

दादासाहेबांचे डाव

सागतं कोण ? आणि त्यांना पुढे करून हे सावकार व त्याचे स्नेही हे गांधी, आपलं हित साधून घेत आहेत ! बाडोलीतून आम्ही माघार घेतली नाहीच, पण तोफापुढे उभे राहिलेल्या, बहकलेल्या गरिबांमध्ये पाहिलं आहे. ”

“ Right you are, Mr. Strongsense ! ” दादासाहेबांना आपली पसंती दाखविली; व नंतर धावीं वेळ विचार करून म्हणले, “ मला यातून एक दोन उपाय सुचतात. पहिला उपाय अस्पृश्योद्धाराचा कारण माझी खात्री आहे की, तो कलंक जांपर्यंत आम्हाला चिःटला आहे तोपर्यंत आम्ही खराड्याला लायक नव्हेत, गांधींनी त्या विचारांना तूर्त सोडून दिलं आहे. मी त्यांना मापुढे मदत करणार ! ”

“ जरूर करा. आमची तुम्हाला सक्रिय सहानुभूति आहे. धरं, दुसरा उपाय ? ”

“ दुसरा उपाय नेहमं कमिडीत जाऊन, मायनॉरिटीच्या हक्कांचं संरक्षण करायचं. मुसलमान व शीख, तसेच ख्रिश्चन व जैन हे देखील आमचेच आहेत. ’ दादासाहेब गंभीर चेहरा करून म्हणाले.

“ अर्थात ! हा सुद्धा उपाय मला आवडला, आणि मला वाटतं की या दोन्हीत तुम्हाला चांगलं यश येईल कारण संपूर्ण स्वातंत्र्याचे भोक्ते कॉंग्रेसमध्ये अजूनही पोडेच आहेत. By the bye दादासाहेब, तुमचा, मृगेंद्र म्हणे राशियात गेला आहे ! साभाळा हो तें कॉम्युनिस्टांचे आम्हाला एक भयंकर संकट आहे. आम्ही सर्व कॉम्युनिस्टांना, सापाच्या पित्रप्रमाणं लेखतो. Take care ! ”

“ Mrigendra be damned ! ” दादासाहेब ओरडून म्हणाले, त्याला तुम्ही फांसावर जरी टांगला तरी, मला आता वाईट वाटणार नाही. ”

“ तसं काय होतं म्हणा ? All right ! जास्त काही ? ”

“ काही नाही. Good morning ! ”

“ Good morning पुन्हा केव्हा भेटणार ? केव्हाही या ? ”

§ २ दरम्यान बाडोलीच्या विजयाचा परिणाम ठिकठिकाणी होऊ लागला. गांधींच्या कायदेभंगात खरोखरच पुष्कळ दम आहे, अशी सर्व मोठमोठ्या पुरा-
न्याची सात्री होऊ लागली, व त्या अहिंसात्मक हत्याराचा प्रत्यक्ष उपयोग

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

कमून दाखलून गांधीनों कीटलिओ टॉल्स्टॉयपेशाही फार मोठी कामगिरी करून दाखली, व एकंदर मानरजातीचें त्यामुळें कोटकल्याण होणारच होणार, अशी त्यांची जगभर स्तुति होऊ लागली, कोणी अहिंसेच्या मीमासेवर, तर कोणी गांधी व टॉल्स्टॉय गांधी व टिळक, गांधी व गान्धेस् अशासारखे अलौकिक लेख लिहूं लागले, कवि कविता करून व शाहीर पोवाडे रचून टिकाटिकाणीं स्वमुखानें गाऊ लागले, लहान मोठे वक्ते शहरातून, कोपऱ्या कोपऱ्यावर, बाजारांतून, नाटकगृहातून व पदगणातून मराभर व्याख्यानें देऊं लागले. त्यामुळें जनतेची स्वराज्याची भावना जागृत झाली व त्यांना आपल्या राजकीय हक्काचें (जबाबदारीचें भाग तितकेंसे नाही.) ज्ञान झालें. कॉंग्रेसकडे सगळ्या राष्ट्राचें फिरून लक्ष लागलें, व १९२२ नंतर जे महात्माजी “ सायडिंग्गवर ” पडले होते, तेच कॉंग्रेसचे फिरून कर्णधार झाले.

हा दूरवरचा परिणाम झाला. बाडोलीला लागूनच नाशिक जिल्ह्याचा जो “ बागलाण ” तालुका, तेथल्या सारावाडीवर, नाशिक जिल्ह्यातील प्रधान, मराठे, देशपांडे, गद्रे, अभ्यंकर नरहरशेट नागपूरकर वगैरे पुढाऱ्यानीं व घरच्यानीं, संवादकारांनीं आणि कधींनीं तमेंच स्वयंमेवकारांनीं नव्हे प्रोपेसरानींमुद्धा बाडोली-सारख्याच जोराची व जुटीची चळवळ करून, बाडोलीसारखाच विजय मिळविला बागलाणच्या शेजारीं मालेगाव व मालेगावला लागून क्षतणारा पूर्व पानदेशा-तला चाळिसगाव तालुका, येथेही वरील प्रयोग यशस्वी रीतीनें करण्यांत आले तेव्हां नरसोपंत केळकर, धुळ्याचे देव, वगैरेनींही बाडोलीच्या सरदारासारखीं यमक दाखविली. त्यावरून मुद्धा गांधींना मनात आनंद होत होता. कारण बाडोलींत जे स्वयंसेवक होते, त्यात मराठी रक्ताचे, पण गुजराथेंत राहिल्लेच, किती महत्त्वाच्या कामीं होते हें ते ओळखून होते तथापि मराठी रक्ताला अहिंसा पचावयाची नाही हें देखील गांधी जाणून होते इतर प्रांतासारखे महाराष्ट्रीय जिल्हे गांधींचें अधानुकरण करणार नाहींत, मात्र त्याच्यात फाटाफुटीच्या बऱ्याच भेगा अजून आहेत, व लोकमान्य टिळकासारखा खदा पुढारी नसल्यामुळें तूर्त तरी त्या भेगा लवकर भरत नाहींत, त्यातल्यात्यांत ब्राह्मणब्राह्मणेतर या भेगेपेक्षा असृष्ट्यतेची भेगच मोठी आहे; हे, दादासाहेबांसारखे दूरचे मराठी रहस्यमुद्धा अभ्यासून होते

दादासाहेबांचे डाव

अर्धातूच दादासाहेबाना गुजराथ सोडून मुंबई, पुणे व नाशिक या शहराकडे आपला अस्पृश्योद्धाराचा मोर्चा फिरवला.

या अस्पृश्योद्धागाने दादासाहेबाना प्रथम साधारणच यश आलं, कारण गार्धीनीं जरी तिकडे, पूर्वासारखें लक्ष पुरविलें नव्हतें, तरी त्याचे वर्ग्यांचे पत्रशिष्य शेट जमनालाल बजाज यांनी, आपल्या स्वतःच्या मालकीचे मंदिर अस्पृश्यांना खुलें करून दिलें होतें त्यामुळे दादासाहेबाना विशेष कार्य करता आलें नाहीं. तत्रापि ते एक दिवस पुण्याला गेले असताना, पर्वताच्या टेकडीवर सहज गेले होते, तेथे काही अस्पृश्य विद्यार्थी फिरत होते, आणि आपणास या देवळात जाऊन देवदर्शन का घेता येऊं नये, असा त्यांच्यात प्रश्न निघाला. बोलता बोलता त्यांनी ठरविले की, आपण आताच जाऊन पाहावयाचें त्याप्रमाणें ते वर चढूं लागलेही. दादासाहेबांचें स्वाभाविकपणेच त्यांच्याकडे लक्ष वेधलें, व ते त्यांच्या मागोमाग हल्लहल्लू चढूं लागले. रुद्रापंथाकामुळे त्यांनी अर्धातूच देऊळ गाठण्यास वेळ लागला. तोंपर्यंत तीं मुलेंही देवदर्शन घेऊन परतलीं होती. त्यांना स्वाभाविकपणेच आनंद वाटत होता. पण त्यांना दादासाहेबांनीं मथ्येंच हटकून म्हुटलें.

“ काय हो ! देवदर्शन करून आलात ? ”

“ हो. ” एका विद्यार्थ्यानें अशा ऐतेंत उत्तर दिलें की, आपण जणो रोजच देवदर्शन घेतों असें त्या वृद्ध गृहस्थाला वाटावें पण ते वृद्ध गृहस्थ कोणत्या मासल्याचें गुरू होते, हें त्याला माहीत नव्हतें दादासाहेबांनीं, नंतर, त्याला हंसून, तरी त्याच्या मनात, आपल्याविषयी आदर उत्पन्न होईल अशा अवाजानें विचारिलें, की, “ असं उगाच, चोहून दर्शन काय कामाचें ? राजरोसपणें घेता आलं पाहिजे, वास्तवीक आपण सगळेच हिंदू एक आहोंत. पण आम्हा ब्राह्मणात अजून, नसता अहंकार आहेना ? तथापि, चला, मजबरोबर वर परत चला. मां पुजाच्याला तुमची जात सांगून तुम्हाला देवाच्या पायावर डोकें ठेवण्यास सांगतां. येता का ? ”

दादासाहेबांच्या बोलण्याचा जरी त्या विद्यार्थ्यांना विषाद वाटला तरी, त्यांच्या मऊभाषणानें त्यांना लगेच बरेही वाटलें. त्यांनीं परत देवदर्शनाची तयारी दारविली. ते सगळे पर्वतावर गेले, व तडक महादेवाच्या देवळाच्या गाभ्यात शिरले. तेथल्या पूजाऱ्याची सायंकाळची आरती चालली होती; यांनींही पण सगळ्यांनीं

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

आरती म्हटली शेवटी मनपुष्पांजलाच्यावेळी दादासाहेब म्हणाले, “ थोडे थांबा ! पुजारीयुवा ! मला आपणास स्पष्ट सागायच आहे की, हे सगळे विद्यार्थी जातीन महार आहेत—

“ मग तू आपल्या या मुलांना घेऊन कशाला आलास ? ” पुजारी, दादासाहेबानासुद्धा महार समजला, व त्या सर्वांना हसलून देण्यासाठी शिष्यांना बोलावू लागला परंतु शिष्यांनी देण्याच्या अगोदरच एक गमतीदार प्रकार झाला त्या चार विद्यार्थ्यांपैकी एकजण भलताच रुजा होता तो पदकान् पुजाऱ्याच्या पायामधून निघून पिंडीजमळ गेला व त्याने आपल्या हातातले फुल पिंडीवर टाकून “ व भोलाबाय ! ” अशी एक गर्जना केली, व तोंडाने धुमटात धुमविणारा आवाज काढिला. त्याचा तो आवाज, ती कृति, त्याची ती मूर्ति, सगळेंच इतकें विलक्षण होतें की, दादासाहेबाना व त्या विद्यार्थ्यांना तर कशाला, प्रत्यक्ष शिष्यांना व पुजाऱ्याला सुद्धा त्याचें हसू आले, नव्हे, त्याचें त्यांना कौतुक वाटलें, अशा त्या पोरानें वर्णन देण्यास तें कधीही वाया जाणार नाही. खरे सागायचें म्हणजे, दादासाहेबांनीच या प्रश्नासोबत तें वर्णन केलें आहे, आणि स्पष्टच कबूल केलें की, म्हासोने आपल्या Confessions मध्ये (गांधींच्या शिफारसीने चिड्डन म्हणा, किंवा स्वतःच्या विद्याभिरुचीने म्हणा, अथवा दोन्ही कारणामुळे असो, दादामाहेबांनी म्हासोने तें पुस्तक अमदाबादलाच विकत घेऊन वाचून टाकलें होतें.) सायमन जज मेजरचें वर्णन आहे, तेंच हुजेन्स त्या मुलाला लागू पडतें. आमच्या वाचकांपैकी मगज्यांनाच तें पुस्तक विकत घेऊन वाचायला मिळेल असें नाही किंवा मगज्यांनाच इंग्रजीचें ज्ञान आहे असेंही नाही म्हणून तें वर्णन आम्ही येथे दिल्याम वाढी वाचकांना तरी वरमपुर्तचिं होईल या गोष्टीकडे लक्ष देऊन तज्ज्ञांनी या मोठ्या उपाऱ्याची आम्हाला क्षमा करावी, आणि तें वर्णन जर त्या पुस्तकादर पोराना त्यांनीं लागू पडलें नसतें तर आम्ही दिलेंही पण नसतें हेंही गयीत, असे.

दादासाहेब म्हणाले, “ तो असा बारा बयाचा मुल्ला दोन पेट बारी उच नम्रता. परंतु तेवढ्या उंचीतसुद्धा त्याचे पायच उंच, विषकष्टे, आणि गरळ होतें. कांहीं जणांची उंची त्याच्या पैताड्यामुळे कमी होतें, पण त्या पोराना

दादासाहेबांचे डाव

उंचीच कमी होती. त्याचा कोथळा तंगड्याच्या मानाने असता तर तो मुलगा उंचच दिसला असता, पण तो कोथळा उभ्यापेशा अडवाच जास्त होता. त्यामुळे तो मुलगा उघडा असला म्हणजे टोळासारखा दिसे. त्याचे डोके मात्र त्याच्या वयाला शोभणारे होते; आणि चेहराही एकंदरीने, चांगलाच होता असे म्हणता येईल, विशेषकरून त्याच्या डोक्याकडे पाहून आपणाला (दादासाहेबांना) कोणत्या तरी माणसाची ओळख पटावी, इतके ते पाणीदार होते. थोडक्यात सांगायचे म्हणजे, त्या वेडेविडे धूड त्या सुंदर मस्तकाला मुळीच शोभणारे नव्हते. खालचे शरीर टोळाचे व वरचे पोराचे असे म्हणण्यास हरकत नाही.

“ पण शरीरापेक्षा त्याचा आवाजच फार विलक्षण होता. तो दोन अगदी वेगवेगळ्या प्रकारचा होता. एक प्रकार अत्यंत गोड, घुमणारा व गंभीर होता, तर दुसरा इतीच्या आवाजासारखा चीत्कार करणारा दीर्घ व कर्णकटु असा होता. पण विशेष मौज अशी की, तो मुलगा बोलू लागला की, त्या दोन्ही आवाजाची सरभेसळ न्हावी. पहिला आवाज डोक्याचा व दुसरा कोथळ्याचा होता असे दिसते. तो जेव्हा शातपणे, अथवा विनोदाने अगर प्रेमाने बोलत राही, तेव्हा साधारणतः डोक्याचाच आवाज पुष्कळा उमटे, पण त्याची चित्तवृत्ति यत्किंचित् जरी वेताळ झाली, की त्याचा तो कोथळ्याचा आवाजासारखा खोली निनादून टाकतो

“ त्याचे स्नेही सांगतात की, अशा स्वरूपाचा तो पोरगा विद्यार्थिणींना फार आवडत होता. एक तर कुतूहलबुद्धीने तो त्याचे मन आवर्धून घेई, व दुसरे असे की, तो बेटा अत्यंत हुपार होता. वय बारा वर्षांच, उंची एक फूट साडेनऊ इंच पण शिकत होता इमर्जी पाचवीत ! आणखी त्याने आपल्या कोथळ्याच्या आवाजाला अभ्यासाने असे बळण लाविले होते की, तो त्या आवाजात, बरोबर बायकासारखा बोलू शके ! या अनेक गुणामुळे त्याची अस्पृश्यता तर जवळ जवळ नष्ट झाली होती, पण त्याला माडीवर घेऊन खेळतांना पाहिऱ्यावरून क्व विद्यार्थिणींना शालेत व घरीही दंड भोगावे लागत.

“ एकदा नव्या मास्तरची भारी फाजिती झाली. सख्याहरीने (त्याचे नाव सखाराम हरि असे होते) एकदा त्या आवाजात मास्तरची नमस्कृत केली. ताबडतोब मास्तरला विद्यार्थिणीचा संशय येऊन, त्यानी, गुन्हेगार शोधण्याची खट-

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

पट केली. अर्थात्च ती सिद्धांस गेली नाहीं. शेवटीं मास्तरनें सगळ्या विद्यार्थींना, आपल्या तासात त्या विवशीं गैरहजर राहाण्याचा हुकूम केला. गरीब विद्याऱ्या, उठल्या व जावूं लागल्या. तसे हे राजश्री उठले, व त्यांनीं आपला गुन्हा सप्रयोग कबूल केला; तसे मास्तरमुद्धा हंसले।

“ थोडक्यात असें की, सत्याहरीकडे पाहून प्रथम जरी हंसूं आले, तरी ओळखीभंतीं त्यावर प्रेमच करावेसें प्रत्येकाला वाटे. ”

अशा वर्णनाच्या त्या महाराच्या पोरानें जेव्हा पुजाऱ्याच्या पायातून जाऊन, पिंडीवर मंत्रपुष्पाजलि घातली, व आपल्या भोड आवाजानें तो गभारा दुम-दुमवून टाकला, तेव्हा सगळेजण हंसले, यात नवल नाहीं. तथापि तेवटीं विनोद-लहरी निघून जाताच, पुजाऱ्याच्या सांगण्यावरून शिपायी, दादासाहेबामुद्धा सर्वांना तेथून हटवून देऊं लागले. तसे दादासाहेब ओरडून म्हणाले, “ अरे! या महारापोराचं तूर्त राहो; पण तुम्हीं मला घाम्हाणालाही हक्कता ! ”

“ अन् इथं कोण महार आहे हो ! ” सत्याहरीनें चित्कार केला ! “ माझ बाप ब्राह्मण होता. ”

या बदल्लेज्या आवाजानें, आणि त्याच्या त्या भाषणानें पुन्हां सगळे हंसले. मग दादासाहेबांनींच त्याला विचारिलें, “ आणि तुझी आई रे ! ”

“ अं. ! ती असेल महार ! मला काय तिचं ! ”

“ तिचं नाव काय रे ! ” दादासाहेबांनीं घाबरतच विचारिलें. भागी. ”

दादासाहेब काळ्या मातीच्या डेस्कसारखे काळे पहन परिघळले. पण थोड्या वेळानें नुसता आवेश आणून त्यांनीं विचारिलें,

“ आणि बापाचं नाव काय रे ! ”

“ तेंच तर माहीत नाहीं. तें कळत ना - तर काय पण मौज होती बघा ! ”

“ काय मौज झाली असती ? ”

“ अहो, मग याची काय टाप लागली असता मला महार म्हणण्याची ! ”

“ अरे पण महार होणं वाईट कीं काय ! ”

“ तें नाहीं मला माहीत, ब्राह्मण अग्रणं चांगलें हें खां, पण मी ब्राह्मणच आहे. ”

“ वेडा आहेस ! आजकाल ब्राह्मण असणच वाईट आहे ब्राह्मण सर्वांच्या डोळ्यांत खुप्तात जमे ! ”

“ ब्राह्मण असून दुसऱ्याच्या डोळ्यांत खुपण चांगलं, पण महार महार म्हणून प्रत्येक ठिकाणा हार खाण वाईट आता माझे डोळेच पहाना ते तुमच्या डोळ्यांत कसे पण खुप्तात ! ”

याउपर तेथे उभे राहाण्याचे अवसान दादासाहेबांना उरले नाही ते आपण होऊन डागर उतरू लागले व ते तय्यार असल्यामुळे दादासाहेबांच्या अंगोदर उतरून दिसेनासे झाले दादासाहेब मात्र मधल्या एका बाकावर बसून उदारले

ग्रंथा महात्माजी खरे ! पण सैतान को साधु ?

पुस्तक दुसरें

सेतान !

भाग ६ या

मृगेंद्राचीं पत्रें

“ I would compare what is happening to the human species with what happens to an insect that undergoes a complete metamorphosis. Man was a species living in detached and separated communities, he is now being gathered together into one community. He is becoming one great co-operative interplay of life which is replacing a monotony of individual variations. He is changing in every social relationship, and developing a new world of ideas and mental reaction, habits of mind and methods of feeling and action, in response to the appeal of the new conditions. Nature, I take it, is impartial and inexorable. He is no specially favoured child. If he adapt, he passes on to a new phase in the story of life, if he fail to solve the riddles he faces now he may differentiate, he may degenerate, he may die out altogether. One thing Nature will not endure of him that he stays as he is ”—The world of William Chissold.

H. G. Wells

मृगेंद्राचीं पत्रें

§ १ पुण्याच्या पर्वतांवर दादासाहेब क्षेमकल्याणी, सख्याहरीच्या विनोदी उत्तरांनीं चकीत होऊन बसले होते. त्याचवेळीं सावरमतीच्या आपल्या आश्रमांत महात्माजी मृगेंद्राचीं पत्रें वाचात, संचित होऊन बसले होते. त्याच्यापुढें मृगेंद्रानें, काळजी करण्यासारखे, इतके कोणते प्रश्न टाकले होते, तें आपणास तीं पत्रें वाचल्याशिवाय कसें कळणार ? नाहीं तरी आपणालाही मृगेंद्राला व त्याच्या वायकोला सोडून पुष्कळ महिने झाले आहेत. तेव्हा आपणाला त्याच्या पत्रातूनच त्याची खबरदात कळेल.

पत्र पहिलें

वॉशिंग्टन

कृ. सा. न. वि. वि.

२३ सप्टेंबर १९—

प्रथम या पत्रासोबत मी सात हजार डॉलर्सचा चेक् पाठविला आहे, त्याबद्दल आपण मजवर रोप करणार नाहीं, अशी आशा आहे. मी व माझी पत्नी याच्याकरिता आपण जो खर्च केला, तो मी परत करीत आहे, असें आपण मनात सुद्धा आणणार नाहीं, अशीही माझी खात्री आहे. पण अमेरिकेजवळ आज रावण राज्यापेक्षाही अलोट संपत्ति आहे; व आमचा हिंदुस्थान देश एकंदरीनें अधिकाधिक भिकारी होत आहे, तेव्हा आर्थिक समतोलपणा राखण्याकरिता, आम्हां योग्य मार्गानें, अन्य राष्ट्रांतून मिळेल तेवढें द्रव्य घेतों व आपणाकडे पाठवितों; यात चूक होत नाहींना ?

प्रथम प्रथम मी व्याख्यानाकरता, आणि गुलाब काव्यगायनाकरता मिळत असलेली फी घेत नव्हतां, आमचें आगगाडीचें भाडें देखील घेणें आमच्या जिवावर येई. परंतु आमचा हा उदारपणा नसून कंगालपणा आहे अशी येथल्या लोकांची कल्पना होऊन, आमच्या गुणावरही त्याचा परिणाम होऊं लागे; असें पाहून आर्थिक समतोलपणाची कल्पना अमेरिकेंतील कांहीं जणानांच मला मागितल्यामुळें, व मला ती पटव्यामुळें, आम्ही आमची फी घेऊं लागलों. प्रथमार्भों ती फार अल्प होती; पण आता शेवटीं ती बेसुमार वाढली आहे. येथून मी शेवटचे न्यूयॉर्कचे व्याख्यान देऊन दक्षिण अमेरिकेंत जाणार आहे. आतापर्यंतची सगळीं रक्कम जर आम्हाला आपणाकडे पाठविता आली असती तर ती अर्ध लक्ष डॉलर्स पर्यंत जाती. परंतु आमच्या नाशिकाला जमें दक्षिणेचे पैसे काचपंड, दुष्काळपंड, स्वराज्यपंड,

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

वगैरेकडे पानावरून परमारेंच जातात, विंवा हिंदुस्थानसरकार जसे पगारातून परमारें शेंकडों कर वसूल करून घेतें, त्याप्रमाणें येथेही एक ना अनेक संस्था, आमच्या फौमधून परमारेंच वर्गण्या वसूल करून घेतात. तरी पण, माझ्या स्वतंत्र कल्पनेप्रमाणें कार्य करणाऱ्या ज्या संस्था स्थापन झाल्या आहेत, त्यांनाच आम्ही भरपूर आश्रय देतो. गुजराथी बनियाला आवडणाऱ्या हिरोबी भापेंत सागावयाचे झाल्यास दर दहा डॉलर्समागें चार आमच्या संस्थाना चार इतर संस्थाना, व दोनच आम्हाला; असे प्रमाण पडतें. आमच्या दोन डॉलर्समधून एक तरी परत भेटी थिएटर गोंडिंग, ट्रिप्स, पिक्निकस, इत्यादिकात जातो. आम्ही पोपासात व आमच्या खाशेपेयात अगदीं दखणी ब्राह्मणांसारखेंच राहतों. त्याची काळजी नसावी उल्ट मीच या इथल्या लोकाना साध्या रहाणांची महति शिक्विणारा आहे. पण पुढें केव्हा तरी.

आता आमच्या कार्याविषयी. साधारण ठोकमानानेंच लिहितों. कारण बारिक-सारिक गोष्टी लिहावयाच्या म्हणजे एक सुंदरसे पुस्तकच होईल. आणि मी तसे लिहावें, अशी मला मागणीही पण आली आहे. आणि मी लिहिणारही पणआहें. एका कंपनीचा अडव्हान्स पण मी घेऊन ठेविला आहे. माझ्या नोट्स तयार आहेत. अहो ! एवढेंच नाही, मी. आपणांस पत्रें पाठवितों तीं सुद्धा प्रसिद्ध करण्यावद्दलही माझ्या मागे अनेक कंपन्यांचें एकसारखें हुमणें लागलें आहे. पण माझ्या पत्राचा मी मालक नव्हे, गांधींच आहेत, असें मी त्यांना सांगून माझ्या मागचा तास चुकवितों अर्थात् आपल्या मागे तीं मुतें लागलीं असतीलच.

मी येथल्या प्रत्येक संस्थानांतील मोठमोठ्या शहरी व्याख्यान देऊन माझी मानवी संस्कृतिसाम्राज्याची कल्पना विशद करून सांगितली. माझी अपेक्षा होती की, मला इथले बुद्धिमंत लोक तरी प्रथम विचारून बेजार वस्ताील. परंतु आतां इतक्या ठिकाणच्या अनुभवानंतर मला सांगतां येतें की, अमेरिकन लोक नव्या-नव्या कल्पनाचे, केवळ नाविन्यावस्तांच, भोके आहेत. स्वामी विवेकानंदाच्या व्याख्यानानंतर इथं अनेक आश्रम स्थापन झाले आहेत; परंतु त्या आश्रमांचा उपयोग नाविन्याची जाहिरात होण्यापलीकडे होत नाही, असें मला मोठ्या कष्टानें सांगावें लागतें. अमेरिकन ग्रंथकारांवरदेखील स्वामीजींच्या निकषांनीचा दृष्ट

परिणाम झाला नाही, आणि कोठेही गेलात तरा, असामान्य प्रयकाराची राहणी नेहमीं सार्धाच असते एडिसनकडे पाहिलें तर त्याच्या पोपाखाकडे आणि खाण्यापि-
ण्याकडेही दुमरे पाहतील तेहा त्यांना शुद्ध येते, म्हणून ग्रथकाराच्या राहणावरून एकदर
लोकांच्या राहणीचा विचार करता येत नाही विचाराची दिशा विचारवतावरून,
व राहणीची दिशा एकदर जनेतवरूनच ठरवावी लागते तसें पाहता इथली जनता
निव्वळ पागळ आहे बहुतेक शहरातून यत्नागारे असल्यामुळे मूठभर थ्रामत
भाडवळवाले व वार्कोचे सारे भुक्तेवगाल, परावळ्वी, ठोंबे आणि खुनशी आहेत
Upton Sinclair च्या वादवत्या इथ लोकप्रिय असल्या तरी अमेरिकेंत सोशॅलिझ-
मची धार विशेष तीव्र नाही, याचें कारण एकच सगळेच अमेरिकेन् नाविन्याचे
भोक्ते आहेत हें तें कारण नाविन्याच्या ल्हारांत सपत्तीचे श्रेे खालच्या वर्गा
तून मधून मधून वाहू लागतात आणि ह्या गृहस्थाश्रमाचा इथें नुसती रेवडी
उडाली असल्यामुळे कुटुंबपोषणाची चिंता कोणाच्याच मार्गे नाही त्यामुळे
दोन वेळा तुकडे मिळाले, रात्रांचा निवारा मिळाला, आठव्यातून एकदा पाच
पचवीस मैलाचा प्रवास करायला सापडला, आणि एखादी दुसरी ' सेंसेशनल
नॅन्डल् ' वाचून फेकून द्यायला मिळाली की, सामान्य अमेरिकन मनुष्य, बी
अथवा पुरुष, खूप असतो " सेंसेशन " हा अमेरिकेचा जबरदस्त रोग आहे त्या
रोगात माझ्या सस्कृतिसाम्राज्याच्या कल्पनेलाही पळाडले आहे, असें पाहून,
मला निराशा होणें अस्यत स्वाभाविक आहे आणि आता विशेषच बारकाईनें
पाहता सस्कृतिसाम्राज्य हें अमेरिकन साम्राज्यच, असें त्यांना वाटतें असें मला
आढळून आलें, म्हणून तर मला अतोनात दु खच होत आहे

आता त्याची अमेरिकन साम्राज्याचीसुद्धा कल्पना लक्षात घेतली पाहिजे
त्याची साम्राज्याची कल्पना भूगोलिक राज्यविस्ताराची नाही, तर निव्वळ
व्यापारी तत्त्वाची आर्थिक आहे सर्व जगांतले देश आपणांस व्यापार करण्यास
मोकळे पाहिजेत एवढीच त्यांची इच्छा आहे डॉल्बर्सशिवाय त्यांना दुसरे काहीं
दिसत नाही एका सिनेटरनें तर मजजवळ बोलून दाखविलें की, हिंदुस्थानचें
राज्य साभाळण्याची अणुमान जबाबदारी न घेताही, तो देश आम्हांस व्यापाराला
मोकळा आहे, म्हणूनच आम्हांस ब्रिटिश लोक हिंदुस्थानचे राज्यकर्ते बनलेले
चालतात उशा हिंदी लोक खतच आपणें राज्य हाकू लागलें आणि आम्हांला

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

त्यानीं आपला देश हल्लीं प्रमाणेंच मोक्ळा ठोविला तरी आम्हांस आनंदच आहे. तेव्हा एवंदरीनें अमेरिकन साम्राज्य म्हणजे आर्थिक साम्राज्य होय; आणि माझ्या कल्पनेंत तें येऊं शकतें म्हणून त्यांना माझ्या कल्पनेच्या आड येण्याचें कारण दिसत नाही, मात्र आर्थिक प्रश्नाला संस्कृतीच्या मानानें यथायोग्य स्थान मी देताच, डॉलर्स व संस्कृति हे भिन्न नाहींतच असें ते म्हणतात.

तथापि हीं ऐट फक्त डॉलर्सच्या मालकाचीच आहे. बहुजन समाजाला मात्र डॉलर्स म्हणजे प्राण होऊन गेले आहेत. मिळून आर्थिक उन्नति म्हणजे सर्वांस स्वाध्यापिष्यालेप्यास भरपूर मिळावें, अशी जरी सामान्य जनतेची कल्पना असली तरी, त्या कल्पनेपलीकडे तेही जाऊं शकत नाहीत. त्यांना मात्र अमेरिकेनें आपला व्यापार वाढवावा असें मुळींच वाटत नाही. कारण त्यांनाही आतां महायुद्धानंतर वळून चुकलें आहे कीं, अमेरिकेची संपत्ति युद्धपूर्वकालापेक्षा १२० पर्दानीं जरी वाटली असली, तरी आपल्या सिंशातला एक सेंट देखील त्यामुळें वाटत नाही. म्हणून त्यांना आहे त्याच संपत्तीची योग्य वाटणी पाहिजे आहे. आणि यालाच सोशेलिझम म्हणतात. मी वर म्हटलेंच आहे कीं, एकंदर अमेरिकन लोकांच्या नाविन्यप्रियतेमुळे ही सोशेलिझमची आग इथें फारशी पेटत नाही. तथापि माझ्या कल्पनेला जर इथें कोणी खरोखर पोषक होत असतील, तर ती गरीब जनताच होय मी अजून इथल्या खेड्यातून हिंडलों नाहीं; पण दुसऱ्या फेरींत हिंडणार आहे. तूर्त भाडवल-वाले मला डॉलर्स देतात, एवढाच मला त्याच्या फायदा दिसतो.

हे झाले माझे अनुभव. गुलाबचेही जवळ जवळ तसेच आहेत. तिनें ठिकठिकाणीं जीं कवितागायनें केलींत, त्याबद्दल तिलाही भाडवल्याच्याकडून शेंकडों डॉलर्स मिळाले. पण गोविंदाप्रजांच्या “राजहंसा”ला ते हंसले. चालक विच्या अरुणाने माझ त्यांना आराम वाटला. परंतु सोनाळकराच्या सल्लेमाचा त्यांना काही सुद्धा बोध झाला नाहीं; आणि तिवारींच्या “झांशीवाली”ची तर त्यांनीं हुयोंच उडविली. उल्टे माधवज्युलिफनचा ताजा “सुधारक” त्यांना अतोनात आवडला. निफाडकराच्या “सतःच्या शापानें” तर त्यांना “देवल” का रडली, तिचे खिअर खानाशीं झालेल्या लग्नात वाईट तें काय झालें, हेंच त्यांना कळेना. गिराशाची ‘अभागी कमल’ त्यानंतर

भल्लीच गगळी व रडकी वाटली. ही गोष्ट झाली भाडवलात्याची तांच सामान्य जनतेला गिराशांची ताजी “ आवराई ” सुद्धा अतोनात आवडली; बालकवि तर त्यांना इंप्रजी वेपात लवकरच हवा. सोनाळकराना तर त्यांनी महाराष्ट्राचा रसीद्र-
नाथ टागोरच म्हटले, गोविंदाप्रजाच्या राजहंसानीं व निफाडकराच्या देवलनें त्यांना रडवून मुरवले, आणि यशवंताची Pastorals तर त्यांना फारच फार आवडली. मात्र ते माधवज्यूल्यिनच्या कविता ऐकून घेण्याला तयार नाहोंत. असा हा खाल्वरच्या घरात फरक पडला आहे. रे. टिळकाची कविता मात्र येथें सर्व लोकाना प्रिय झाली आहे, असो. मी आपणाला काही ठळक कवींची उदा-
हरणें दिलींत. गुलाब खानदेशची असल्यामुळें तिला स्वाभाविकपणेंच तेथले कवि व त्याचे स्नेही आवडतात. तिचें गुजरामी वाचन फारच थोडें आहे. असो एक मान गोष्ट सरी की, आमच्या मराठी कवींना जें आम्ही कमी समजतों, ती चूक आहे. स्वतंत्र देशात त्या कविता फारच फार परिणाम करतात. मी खनः गुजरामी कवींच्या कविता म्हटल्या त्याही त्यांना आवडल्या. पण त्यांना निव्वळ सेंटिमेंट आवडन नाहीं हेंच खरें.

अशा रीतीनें आमचा दोषाचाही अनुभव असा आहे की, अमेरिकेंतल्या सामान्यजनसमूहात पुष्कळ काम करता येण्यासारखें आहे. माझ्या जागतिक संस्कृतिसाम्राज्याच्या कल्पनेनें प्रेरित होणाऱ्या प्रत्येक हिंदी मनुष्यास इथें कार्य करण्यास भरपूर जागा आहे तो तेजस्वी अमेल तर त्याला पोटापाण्याची अगर प्रवासाचीही काळजी करण्याचें कारण नाहीं गवाळा मात्र भुनेनें मरेल.

येथपर्यंत आमच्या कार्याचा अमेरिकन लोकावर काय परिणाम झाला हें सांगितलें आहे. आता आमच्यावर त्याचा काय परिणाम झाला तें सांगतों —

मी युरोपात पुष्कळदा हिंडलों आहे. पण अमेरिका फक्त एन्दा पाहून परतलों होतों. आता तीन महिने झाले, मी या राष्ट्रात आहे. प्रथम मला असा विचार सुचला की, ही यंत्राची प्रगति वाईट की चांगली ? आरंभों तर मला तुमच्या सारखेंच वाटलें होतें की, यंत्रें म्हणून जगात नकोतच. पण आता असें पदं लागल आहे की, यंत्रें ही तर मानवीजातीच्या मोठेपणाची साक्ष आहे. मात्र त्याचा उपयोग सर्वांना सुलभ व समान प्राप्तीचा झाला पाहिजे. यंत्रें झालींत तर मनुष्य

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

म्हणे पांगळा होईल; थोडा होईल, व आळशी होईल. हें कसावरून तर म्हणे श्रीमंतांउडे पहा. जणो, श्रीमंत हा मनुष्यच आहे ! एक तर, जरून असून सुद्धा सामान्य माणसाना प्रवास करण्याला सबड मिळत नाही, व ती मिळाली तरी त्याजवळ प्रवासवर्चापुरते पैसेही नसतात. अमेरिकेंतलें रेल्वेबोर्ड कंडम्टर्सची तक्रार आहे की, तिथें सुद्धा मनुष्यें अजून फारसा प्रवास करीत नाहीत. त्यांची तक्रार खरी आहे. कारण तिथें दर माणसाच्या प्रवासाची सरासरी वर्षाला तीन हजार मैलांची असली तरी त्यापैकीं अडीच हजार मैलांची भरपाई भाडवळवालेच करितात ! गरिबांना काय वेळूच्या लेण्या पहाव्याइया वाटत नाहीत ? कां त्यांना आलसची हवा नको असते ? जगभर प्रवास करून शहाणपणा मिळवावा असें गरिबांना वाटत नाही कीं काय ? मग त्यांनीं काय पायी फिरावें ? महात्माजी, आपण मला क्षमा करा, पण आपली यंत्राची द्वेषमुद्धि मला राजकीय दृष्टीची अतएव संकूचित वाटते. एक संस्कृतिसाम्राज्य करा, कीं यंत्राची उपयुक्तता व जरूरीही पटेल. मला तुम्ही हंसाल, पण मला आशा वाटते की, यंत्राच्या सहाय्यानेच आम्ही इतर प्रद्वर्जित. पण इतकी कविदाष्टि सोडून दिली तरी, संस्कृतिसाम्राज्याच्या कल्पनेलासुद्धा जसा यंत्रासुद्धेच आरंभ झाला, तशी तिच्या साधनसामुग्रीतही यंत्राचीच फार मोठी धोरवी आहे, असो.

दुसरा अनुभव ग्रंथकर्त्याचा आहे. येथें एकंदरीनें तात्विक विवेचन करणारे थोडेच ग्रंथकार आहेत, व आहेत ते देखील सामान्य आहेत युष्टन सिंझेर सारखे स्पेशॅलिस्ट फारच थोडे आहेत, पण त्यांना युरोप इतकेंही येथें हर्षा महत्व नाही. सामान्येकरून येथल्या ग्रंथकाराची प्रवृत्ति संप्रदात्मक आहे. स्वतंत्रता जर कोठें दिसत असेल तर ती फक्त शास्त्रीयशोधातच. परंतु एडिसनसारख्या शास्त्रसंशोधकाच्या मागे भाडवळवाले इतके लागलेले असतात की, त्याचे शोध चटकन् व्यवहारात येतात. त्यासुद्धे त्या शोधाना आर्थिक रूप येतें, व तें कायम रहावें म्हणून त्याचें “ प्रोटेक्शन ” होतें, म्हणजे त्याचें लवकरच “ संहारारम्भक ” रूपांतर होतें. अमेरिकेंत “ मन्रो डॉक्ट्रिन ” ला अजून थोडासा मान आहे. म्हणून अमेरिकेची संहारशक्ति युरोपच्या त्या शक्तीइतकी तापदायक होत नाही. इंग्लंडच्या कांदवच्याना Dry goods म्हणतात, म्हणजे त्याचें प्रयोजन “ संश्लेषण ” उत्पन्न करण्यापलीकडे फारसें नसतें त्यांना Dry हें विशेषण एवढया.

करता लाविलेलें दिसतें कीं, समुद्राच्या फेसासारख्या त्या मानवी स्वभावाच्या पाण्यात राहून, विशेष मानवीसुखाचें कार्य करीत नाहींत, अगदींच हलक्या असतात Whitman नंतर इकडे नाव घेण्यासारखा कवि दिसत नाहीं नाट्य-कारिता तर शॉ, बॅरी गॅल्सवर्दी इत्यादि युरोपियन नाट्यकाराकडेच त्यांना पहावें लागतें. पण नाट्यरूपेक्षा सिनेमाचेंच येथें जास्त महत्त्व आहे, पण तें हत्याराही ऐहिक संपत्ती वाढविणारें धाडस दाखवण्याकडेच वापरलें जातें एकंदरीनें नोंद-ल्ल्यापार्यां अमेरिकेला जागातिदरल्याणाकडे लक्ष देवढत नाहीं आपणच त्यांना तें शिकविलें पाहिजे.

शेवटीं इतकेंच लिहावयाचें कीं, आम्ही दोघेही सुखी आहोंत. आमचा पर-स्परवरील विश्वास व प्रेम पाहून अमेरिकन लोक प्रथम हंसले, पण आता बड्या धेंडानाही आमचा हेवा वाटतो. या हेव्यातूनच त्याचें लक्ष हिंदुसंस्कृतीकडे जाईल अशी आशा आहे, असो. एम्मा मला गुलाब म्हणाली, कीं हजराबिबि म्हणाली कीं गुलनार काही माझी मुलगी नाहीं तेव्हा माझे कुळ जर हीन निघालें तर आपणास वाईट वाटेल या काळजीनें मला फार दुःख होत आहे तेव्हा मी तिला सांगितलें कीं माझा गुलाब मूळचा जरी सोनखतातून निघालेला समजला तरी तो मला अत्यंत पवित्र आहे महात्माजी The woman thou gav-est me is a pearl on my breast !

आपला पुत्रतुल्य.

मृगेंद्र.

§ २ या पत्रानें महात्माजींना काळजीत लोटण्यास मुखात केली होती मृगेंद्र यंगाच्या व यंत्रोत्पन्न नव्या व राक्षसी उन्नतीत सापडतो कीं काय अशी त्यांना चिंता उत्पन्न झाली मृगेंद्राच्या बुद्धिमतेचें त्यांना कौतुक वाटायें, त्याचप्रमाणें, एका दृष्टीनें गुलाबच्या कुलशेकेविषयी ही त्यांची काळजी दूर झाली, परंतु पाश्चात्यावर हिंदुमन्कृतीचा शिक्षा मारण्यास पाठविलेलें तें जोडपें, पाश्चात्या-चाच आधुनिक ठसा घेऊन येतें कीं काय, असा त्यांच्या जिवाला घोर उत्पन्न झाला पाश्चात्यामहून स्वदेशीं पैसे आणून आर्थिक समतोलपणाचें आपलें तत्व त्या तेजस्वी पोरान्याही डोक्यात घाळत होतें, हें पाहून जरी त्यांना एका समाधान वाटलें होतें, तरी मानवांनीं रूप भटकत राहो, कारण भटकून सुद्धा

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

पाहाणपणा प्राप्त होती, हा त्या पोराला भ्रम उत्पन्न झाला असेच त्यांना वाटलं. वेरुळच्या लेण्या न पाहताच मनुष्य मेला तर तो काय नरकांत पडतो, आणि लेण्या पाहून मेला तर काय त्याचें स्वर्गारोहण होतें, अशी गांधींची विचारमालिका होती. निसर्गनिर्मित पायानीं चाललेल तेवढें चालावें, निसर्गांत लागेल तेमटेच खावें, व जरूर तेवढेंच त्यावें, अशी त्यांची जीवनमीमासा १९०८ सालचीच होती, असें नाहीं, तर ती त्यांना अगदीं वेंवीच्या देंठापासून अजूनही आवडे, ते स्वतः रूप फिरत हें ते विसरत नव्हतें, पण त्याबद्दल आपणास अतीव दुःख होतें असें त्यांना बोलून दाखवले त्याचप्रमाणें इतरांच्या कल्याणाकरता जर दीर्घ प्रवास करणें जरूरच अगळे तर ते जल करारवेत, असें त्याचें म्हणणें होतें, पण ते सुद्धा जर पायांचे झाले तर त्यांना हवे होते, यंत्राची त्यांना अगदीं अंत करणापासून शिमारीच होती मनुष्याच्या शरीरसंरक्षणार्थ लागणारीं सर्जिमल हत्यारें शिंया त्याचें ज्ञान वाढविणारे आस्त्र-ब्रेटरोंतलीं 'अपरेटेस्' त्यांना पाहिजे होती पण कापडाच्या गिरण्या, दळणाच्या गिरण्या, तैलाच्या गिरण्या, आगनाच्या, मोटारी, विमानें, जहाजें, तोफा, बंदुका वगैरेंची त्यांना स्मृति सुद्धा सहज होत नव्हती. अर्थात्च त्यांना मृगंदाच्या, वॉशिंग्टनच्या पाहिल्याच पत्रानें समाधान झालें नाहीं, असो आता,

पत्र दुसरें.

दि ओ-डी-जानारी

२३ नोवेंबर १९

कृ. सा. न. वि. वि—आज दक्षिण अमेरिकेंतला प्रवास संपवून, मी युरोपात जाण्यास निघणार. या खंडार्धांत मी, जॉर्जटोन व्हॅलेंसिया, बोगोटा, क्विटो, पुमा, ट्रिनिदाद, सॅन्टिआगो, ब्यूनासेरोस, कॉडाबा, मॉन्टेव्हिडिओ, पर्नाम्बुरो व मारोजो या शहरांनीं ग्याख्यानें दिलीत, व गुलाबनें काहीं मराठी कवींच्या, काहीं इंग्रजी कवींच्या व काहीं स्वतःच्या मराठी व गुर्जर भाषेंतल्या कविता म्हटल्या. आज आमचा इथला प्रोफेस आहे. तेवढा आटोपला कीं दक्षिण अमेरिका संपली या पत्रात मी प्रथम अशी एक अत्यंत महत्वाची सूचना करतो की, या खंडार्धांत, आपण हिंदूंनीं क्षत्र्य तितक्यादा येऊन प्रवास करावें, व जमल्यास काहीं ज्ञानांनीं बसावतीं करूनच रहावें. त्यातल्या त्यात आमचा जो भिक्षू वर्ग हिंदु

स्थानात मंडुकासारखा पडला आहे, त्यानें तरी इंग्रजी, फ्रेंच व स्वानिश भाषांचा तात्पुस्ता अभ्यास करून येथें येऊन, आपल्या संस्कृत विद्येचा प्रचार करण्यास अवश्य रहावें. त्याचप्रमाणें बंगाली व महाराष्ट्रीय कवनांनीं तर येथलें अलौकिक देखावे आणि येथली संस्कृतिमिश्रता अवश्य निरसावी. पंजाबी व मद्रासी लोक वसाहतीं करायला नालायक आहेत अशी माझी समजूत आहे. विशेषतः येथें कलानिपुण आणि स्पष्टोक्तींच्या कवींना फार मोठें कार्य आहे. ब्रिटिश वेदांत आज वेल्स आणि शॉ. हे जसे आत्मप्रत्ययी आणि हुशार लेखक आहेत, तसल्या थिटराईचे हिंदु लेखकाची येथें फार मोठी वाण आहे. master minds पाहिजेत. Slave minds इथें येऊन उलट नुकसान करतील. आत्मपरीक्षा करणारे व ती बेलासक जाहीररीत्या लिहिणारे लेखकपुंगव पाहिजेत. चव्हाटी लेखक नकोत. एकावर लष्ठी चालतील, पण दामिक नकोत. सामाजिक व्यंगें चव्हाट्यावर माटणारे, पण परगुणाच्या परमाणूला पर्वतप्राय करणारेही ते असावे. पूर्जाचे अभिमानी हवे, पण गतानुगतिकाचा इथें काही डाळ शिजणार नाही.

इतरा आग्रह का, तर येथलें निसर्ग अत्यंत रमणीय, विशाल आणि बहुरूपी आहे आमचा हिमालय तर आम्हीं हृदयां खोदावाच; पण येथला अँड्रीज पर्वतसुद्धा पदतलीं घालावा. गंगेचें पावित्र्य गंगेलाच राखें, पण धर्मज्ञानचे दोन्ही तीरे, मंदिरे, मशीदी व चर्चेंस यांनीं वृद्धं वा. मंदिरामुळें जुन्या जगात, (आता उत्तर अमेरिका देखील जुन्या जगातच मोडते) रक्षापात होतात, दुखाची गोष्ट आहे, पण या ब्राह्मिल्ल्या विशाल अरण्यातून तरी माणसाची एकच प्रार्थना, परमेश्वराच्या घरीं पोचूं वा, मग ती कोणत्याही भाषेंत अगर कोणत्याही स्थळीं केल्यास चालेल. देव मूळचे लोक व मुमल्मान आणि ख्रिश्चन यांच्या संस्कृतींची मिश्रणें आहेत तरीसुद्धा, पेरू, चिली व ब्राझिल यांतल्या गवती कुरणातून हिंदूंची संस्कृती चिन्हें सापडतात. महान्माजी, प्रार्थना करणारे मानव जरी मरून जातात, तरी त्याच्या प्रार्थनांचे निनाद दऱ्याखोऱ्यातून, जंगलापहाडातून, नद्यांतल्यातून, झाडाझुडपांतून, हजारों वर्षे घुमतात. जगदीशचंद्र बोस यांनीं झाडांची भाषा अलग्न करून घेण्याचा प्रयत्न चालविला आहेच; तशी जर पहाडांची भाषा मानवाना कळली तर, धिर्तातरी हजारों वर्षांपासूनचें मानवी इतिहास आपणांस कळतील. ऐ. ऐ. आपण मानव अजून

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

फारच बाल्यावस्थेत आहोंत, पण हें जर प्रत्येकाला कळलें, तर आपण आपली भाडणें सोडून देऊ. बाल्यणीं व तरुणपणीं भांडलेंच पाहिजे हें नीत्मेगिरी पशुची आहे. माननाच्या वावरीत ती कबूल करायला कोणत्याही शास्त्राचा आधार नाही.

या पत्रात मी काव्यापासून आरम केला याचें कारण तरी हेंच की, येथें संस्कृति-मिश्रणाची प्रिया व तिचे परिणाम उत्कृष्ट दिसतात गटेनें एका कवितेंत असें लिहिलें आहे, नवरावायनांत भाडणें होऊन तिचे गाल फुगले, व त्याच्या कपाळाला आठ्या बसल्या कीं, त्याला पाठवावा उत्तर धुनावर, व तिला थाडोवे दक्षिण धुनावर म्हणजे थोड्या वेळानें तीं दोघे झेडवर एमनेम विल्लातील ! सर्व संस्कृतीविषयी आता तसेंच झालेलें मला दिसतें. स्वास्तिक, क्रॉस आणि चांद यांना आता ब्राह्मिन्च्या अरण्यातच प्रेमानें भेटू या. कारण इथें रूप मोठी मैदानेंच आहेत असें नाही, तर इथलीं प्रजासत्तक राष्ट्रेही नवीन व स्वतंत्र आहेत मोठालीं रानें व वाळवंटें आम्हिकेंतसुद्धा आहेत, पण त्या खटाला युरोपनें पुष्कळच गिद्धन टांगलें आहे इथें माझी संस्कृतिसाम्राज्याची कल्पना ऐकून प्रथम पुष्कळ लहानमोठे लोक दचकलेच त्यांना वाटलें कीं ही काहीं तरी त्रिटिशाचीच कारवाई आहे हिंदी मजुरांना जे पूर्वी दक्षिण आम्हिकेंत त्यानीं नेलें होतें, तसेंच आतां दक्षिण आम्हिकेंत पाठविण्याची काहीं तरी ही नवी शकल असेल. पण त्याची जेव्हा मी खात्री पटवून दिली कीं, मी अगदी स्वतंत्ररीतीनें संस्कृतिसाम्राज्याची कल्पना सांगण्यास्तोच केवळ आलों आहे. तेव्हा ते नीट ऐकून घेऊ लागले. तथापि युरोप, उत्तर अमेरिका व एशिया या तीन खंडानीं बरीलप्रमाणें चाल-विष्याचें कबूल केलें, तरच दक्षिण अमेरिका त्या जागतिक संस्कृता-साम्राज्यात सामील होईल, नाही तर फार झालें तर हिंदी प्रवास्यांना विशिष्ट अर्दीवर व्याख्यानें देण्यास परवानगी देवढी देऊं असें त्याचें म्हणणें आहे मर्या कल्यांना आरंभ करण्याला तितकेंही पुरें होईल

दक्षिण अमेरिकेनवर्धां तूर्त इतकेंच पुरें. प्रत्यक्ष भेटीत जास्त बोलता येईल.

आमचें दोघाचें उत्तम चाललें आहे काळजी नसावी. गुलाबचीं कवितांची बही फुगत चालली आहे.

परी आईला व मृगेंद्रादि भावाबहिणींना सांगावें की, मृगेंद्र व त्याची पत्नी आनंदात आहेत. फळावें.

आपला पुत्रतुल्य

मृगेंद्र.

§ ३ या ह्मण्या पत्रानें महात्माजींना अगें वाटलें कीं, मृगेंद्राला ताबडतोप हिंदुस्थानांत परत घोलवावें; कारण संस्कृतीचा लढाव जर शुभवाक्याचा तर तो परीच जो चालला आहे, त्यात मृगेंद्रानें भाग घ्यावा हें राष्ट्रहिताच्या दृष्टीनें उचितच होतें. शिवाय आता मणिलेचें प्रकरण निराकरात निघालें होतें आणि दादासाहेबाचा निदान अस्पृश्योद्धाराचा डाव तरी उघडशीला येत होता. अशा-वेळीं मृगेंद्र व त्याची पत्नी यांचीही त्यांना मदतच होणार होती. तथापि तो परतुल जाणणारा महात्मा लोंच त्या विचारापासून परावृत्त झाला. मृगेंद्राची जर स्मरणस्वरूप स्वतंत्र कल्पना आहे तर तिचा प्रयोग त्याला करूं देण्यार काय हरमत आहे ! आपल्या मोटेपणापायीं नवीन पिढीच्या जातिरंत कल्पनांना मुर्छा-तून गुडन टाकणें त्यांना मुर्छाच नसत नसे. आपल्या मनांत तरी तीं दुष्ट कल्पना पक्षी उडवली, त्याचें त्यांना दुःख झालें, व त्या पापाबद्दल त्यांनीं परमेश्वराजकळ कष्टांना भासली; अशी.

पत्र तिसरें.

लंडन, दर्टफोर्ड हाँग. वेम्प्ट एन्ड्.

२० जानेवारी १९—

कृ. सा. न. वि. रि.

दक्षिण अमेरिका सोडून मी प्रथम जेव्हां युरोपमध्ये लिम्बनसदरीं जमनिपिर वाय टेल्या, तेव्हां आपण ज्वालामुखींनीं प्रागल्हेच्या मंडळांतच आहो आहोत, याची मला पूर्ण जाणीव होती. विद्यार्थीद्वारांनीं मी या युरोपभर हिंडलो होतोच; आणि हिंडतांय, माती मंक्वतिमासागदाची कल्पना तयार होत गेली होती. परंतु कल्पना तयार होतें वेगळें; आणि तयार झालेल्या कल्पनेचा प्रकार बट्टेच वेगळें, विद्यार्थी वेगळा व गुरुजी वेगळे. पूर्वीची माती मिगना ज्या मंडळींनीं पुरवली, तीच मंडळी आतां माती कायमिगना सुगर्भास ही आता मोठी होती. पूर्वीचे म्हेदी आता मोदी झाले नाहीं तर

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

नरल, अपना पूर्वी स्नेह दाखवला हेंच आमचें चुल्लें असें श्रौहाचें उल्लें माप आमच्या पदरांत त्यानीं घातलें नाहीं, म्हणजे मिळविल, अशी माझी मनाची मां तयारी करून ठेविलीच होती. आतां राज असलेलीं कल्पना सांगणें म्हणजे ती पार पाडण्याची योजना देखील तयार पाहिजे हें उघड आहे आणि ज्या सडात गुप्त तर्काचें गुप्तें जाळें पसरलें असतें, त्या या युरोपात अगदीं उघड योजना सांगणारा वाकळटच ठरणार होता, हें मला माहीत होतें तथापि बॅल्कनोचीही आग खावून टाकण्याचें सामार्थ्य जसें वायूत असतें, यशवानलालाही उदरी सांठवण्याची तावद जशी सागराला असते, त्याचप्रमाणें आपणही सत्याच्या प्रखरतर धारेनें या राक्षसी खडाचा रजोगुण प्रथम ताव्यात आणू व नंतर जर परमेश्वरकृपेनें आरिल जगत्सभा भरलीच, तर सत्प्रेमात तो रजोगुण प्रगुति मिळवून देण्यास मदत करू अशी खूणगाठ बांधून मां लिस्वनशहरापासून व्याख्यानांना सुखात केली.

पोर्तुगीज लोकांनींच प्रथम हिंदुस्थानच्या विनाश्यावर पाय ठेविला होता, या ऐतिहासिक सत्याची त्यांना एकच बाजू माहीत होती पण मी त्यांना दुसरीही दाखविली ती अशी की, ज्या मूरलोकांनी त्यांच्यावर तनिशें बरें राज्य केलें होतें, त्या मूरलोकावर सुद्धा, आमच्या हिंदुसंस्कृतीचा परिणाम झाला आहे त्याचें मूळचें वसतिस्थान जें मध्यआशिया, त्यात आम्ही धार्म्य प्राचीनकाळीं अनेक शतकें राहत होतो, शिवाय हिंदुस्थानातूनही पण नावाचे व्यापारी समुद्रमार्गानें खालिया, बेविलोनिया, असिरिया, मिसर वगैरे देशात वसाहती करून राहिले होते त्यानींच आमची हिंदी संस्कृति पसरवून दिली होती ती पाप्तरल सिधियन व मगोलियन लोकातूनही कालांतरानें उद्भुत झालीं ख्रिश्च निदींचीं, जन्म, उदय, अभ्युदय वगैरे सर्व रूपांतरें अभ्यासिता, आमच्या हिंदुधर्माचींच तीं ठिकठिकाणीं लावलेलीं आणि लागलेलीं रोपटें होती असही मी त्यांना थोडक्यात पटवून देण्याचा प्रयत्न केला ही धर्मकृता आज, वाहनाच्या सोयीमुळें प्रथम लक्षात आली व अभ्यासकांनीं तीं गोष्ट सप्रमाण सिद्ध केली आहे, ही काही खोटी गोष्ट नाहीं, मात्र आजमितीस जें काहीं भेद दिसतात, त्याला मुख्य कारण की, धर्माच्या ऐहिक बाजूपैकी राजकारणाला अवास्तव महत्त्व दिलें गेलें आहे, त्यामुळें दृष्टिकोनाच चुकत आहे, आणि ही ठोबळ चूकच अत्यंत

प्राणघातक आणि सर्वस्वविनाशक होत आहे, लढाया, युद्धे, व्यापारी चढाओढ, युद्धतह, राष्ट्रसंघ वगैरेनीं अतीं प्रत्येक राष्ट्राचें नुकसानच होत आलें आहे नीति मत्ता विघडली, कला मेली, ग्लानी आली, युद्धे थकली, व शेवटीं झोप आली, व अतीं नाश झाला, असाच सगळ्या प्राचीन साम्राज्याचा इतिहास, त्याचीच तुम्ही युरोपियन राष्ट्रें पुनरावृत्ति करीत आहात, हें मी त्यांना विशद करून दाखविलें, आणि आता आपल्या मानवजातीची अशी स्थिति आली आहे की, जिंकायला जग उरलें नाहीं म्हणून जसा शिकंदर लढला म्हणतात, तसें भाडायला बळ उरलें नाहीं, म्हणून बेट लागण्याची, निदान युरोपचा तरी पाठो आली आहे मी त्यांना स्पष्टच बजाविलें कीं, सत्त्वगुणाची हेराळणी करून, भौतिक शास्त्राच्या जोरावर पाश्चात्य शास्त्रज्ञांनीं ज्या ज्या शक्तींचा शोध लाविला आहे, त्या सर्व विवक्षित राष्ट्रांच्या स्वार्थी महत्त्वाकांक्षा पूर्ण करण्याकडे उपयोगात येत असल्यामुळे, त्यांच्या भस्मासुरी वृत्तींनीं आदिल मानवसमाजाचें कसें नुकसान होत आहे हें गेल्या महायुद्धात चांगलेच निदर्शनास आलें आहे आज त्या भस्मासुरी शक्तींचा उपयोग इतर राष्ट्रांच्या नि पाताकडे जरी करण्यात येत आहे, तरी वित् शक्तींचा दुरुपयोग ईश्वरीमक्त्वाविरुद्ध असल्यामुळे हीच भस्मासुर शक्ति आपल्या जनकराष्ट्राचाही नि पात कैत्याशिवाय राहणार नाहीं परमे श्वरी शक्ति जरी तुमच्या तूर्त लक्षात येत नसली तरी एक तर पहाल किंई कीं निसर्गाचीं सवटे माल सपलीं नाहींत, विंहुना तुम्ही पोर्तुगीज किंवा जपानचे जपानीज यांना तर धरणीकपाचे जबरदस्त धक्के असून तुमचा चुटकीसरसा सहार होतो तुमचा अशा का कल्पना आहे कीं, तुमचा सहार पाहून, आम्हा बाकीं राष्ट्रांना आनंद होतो तसें तुम्हाला वाटत असेल तर तें अगदीं खोटें आहे. मानव अजून खचित इतका निर्दय झाला नाहीं कीं, तो शत्रूलाही अपघातानें जमिनींत गाढलेला अगर आगीनें भाजलेला पाहून आनंद मानील नव्हे नव्हे, तो उल्ट निवळेल, नंतर प्रसंगोपात् तो शत्रूशीं भाडेल, पण त्यावेळीं तरी तो आपल्या शत्रूलाही खट्यातून काढील वत्तल्ल्यान्यात रोज शेंकडों गायी मारणारा खादिकमुद्दा, रस्सावर गाडीखालीं सापडलेल्या कुऱ्याला वाचाविण्याची पराकाष्ठा करितो दया, माया, प्रेम या मनुष्याच्या नेहमींच्या भावना आहेत मनुष्य खरा असा क्वचित्च रागावतो, आणि अत्यंत तापट मनुष्यमुद्दा चोवीस तासा-

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

तून दोन मिनिटेंसुद्धा रागवत नाही. मनुष्य कोमल भावनांत जितका वेळ राहू शकेल त्याच्या शंभरपट कमीच निष्ठूर भावनेत राहील. मत्सर करण्याची संधी तर हजारोंतून एकाचालाच मिळते. लोभ हा विकार मात्र मनुष्याच्या मागे झोपितसुद्धा लागलेला आहे, परंतु प्रेम करूनच आपणास अंती जास्त क्लिप्त होतो, अशी जर मनुष्याची खात्री झाली तर, लोभ ही घृत्तिमुद्धा मायेचीच दुसरी वाईट बाजू आहे, व ती सहज बदलवता येईल हें त्याला दिसू लागेल, मुष्टुष्ट भावनाचा लोभ हा कॉमन ट्रॅटफॉर्म आहे. तेव्हा त्यावर जाणून स्वस्व शोष-पर्यवसायी नाटकेंच का करावी हें मला समजत नाही. शोक मानवीस्वभावातून जाणें शक्य नाही हें कबूल, पण त्या गाळाला स्वभावसागराच्या तळातच राहू देण्यास काय हरकत आहे ? अशा तऱ्हेनें निसर्गाचे नियम जर मानवाना सारखेच असनात, तर मानवांचेच नियम मानवांना विपरीत वा असावे, अशी शंका मांच काढून, त्यांना सांगितलें की आत्मैकता ठेऊनही, धर्मभिरता, जातिभिरता, रीतिभिरता, वेपभिरता व भाषाभिरता यांच्या द्वारे सद्भावना विकसित करता येतात. माल शरीराला योग्य तऱ्हेचे किंमत दिली पाहिजे. आतां धनसंचय, अन्नसंचय, व अन्नसंचय याचे दिसत राहिले नाहीत, आतां चांगल्या मनोवृत्तीवर प्रभुत्व पाहिजे म्हणजे शास्त्रतोष करून आपणास चंद्रावर व मंगळावर जातां येईल, व येथें पृथ्वीवर मानवजातीचा, एका संस्कृतिसाम्राज्यात अंतर्भाव करून नतरी रातता व मौख्य याचा स्वर्ग उत्पन्न करतां येईल, असा माझ्या व्याख्यानांचा गोपराज आहे व्याख्याने देतांना इतर राष्ट्राप्रमाणे हिंदुस्थानवरदि टीका करतां. पण दोष दाखवण्यापेक्षा राष्ट्रांसाठीं गुणमुचय दाखविणेंच मला आवडतें

माझ्या अंगशेप्रमाणें, युगोपियन राष्ट्रांतील आवेधान, आपवेरियन द्वीप-क्षणांतच माझ्या प्रत्ययाला येवून प्रथमप्राप्ती मासिकापात. माझ्या अनुभवाला आला, माझी अमेरिका संडातली व्याख्याने जाहोर झाली होतीच. माझे आधुनिक वर्तमानपत्रकारांच्या, गुपारलेल्या (!) मतांप्रमाणें, कोणतीहि यातमी, व्याख्यान, अगर लेख, आपल्या राष्ट्रास कसा उगडोणो घेते, का रुमानें शकण्याचा, तशीच माझी व्याख्याने, वर्तमानपत्रकारां, गुपेतांत विस्तृत ह्यांत प्रसिद्ध झाली होती. अमेरिकेन अज्ञानापास मी दारुण

तत्कार बेळी होती, पण एका वर्तमानपत्राविरुद्ध दुसऱ्या वर्तमानपत्रात तत्कार बेळी तरी, तें दुसरें वर्तमानपत्र पहिली चूक न सावरता आणखी दुसरीच करून ठेवी, व अशारीतीनें प्रत्येक ठिकाणीं चुक्याचेंच जाळें होऊन त्यात मूळचें भाषण अगदींच विपरीत रूपात दिसें मीं तुमचें (गांधीचें) राजकारण लढवायला, व जमल्यास अमेरिकेची मदत मागण्याकरता आलों आहे, असें माझ्याच तोंडीं एका वर्तमानपत्रानें कोंबलें, तर दुसऱ्यानें मीं हिंदू महासभेच्या, चढाऊ हिंदुत्वाचा, प्रचारक आहे असेंहि मीं सांगितल्याचें भासविलें आहे एका महाविद्वान् सपादनानें तर बेलाशक माझ्या व्याख्यानात आपलेंच मत ठोकून दिलें आहे कीं, ब्रिटिश सत्तेला फ्टाळून आम्ही ख्रिश्चनसुद्धां होतो, पण आम्हास ब्राह्मिलमर्थ्य वसति वरूं या ! अशा विपरीत जाळ्यात सापडलेला मनुष्य भावायून जातो, व त्यानें आपल्या इतर व्याख्यानातून या अनिष्ट प्रकाराचा कितीही निषेध केला, तरी एक तर व्याख्यानास आलेला श्रोतृवर्ग ल्हान व वर्तमानपत्राचा वाचकवर्ग खूप मोठा म्हणून आपला निषेध जवळजवळ लमाडा पडतो, आणि त्यातही युरोपातले श्रोते तर व्याख्यात्याच्या निषेधापेक्षा सपादकाच्या रिपोर्टानाच खरे मानतात, सबब, निषेध करणारे आपण निषिद्ध ठरतो. युरोपांतल्या आणि अमेरिकेंतल्या मॉन्स्टर मीटिंग्ज् पोलिटिकल अथवा पब्लिक असतात माझ्या व्याख्यानाला एका सपादकानें मोठें विनोदी नांव दिलें आहे. रिलिजिओ, पोलिटिकल, सोशलिस्टिक फिल्सॉफिकल स्पिरिचुलिझमचीं माझीं व्याख्यानें असतात असें तो म्हणतो, असो.

तसाच प्रकार माझा पोर्तुगाल व स्पेनमध्ये झाला, आणि दक्षिण अमेरिकेंत त्याच्याच रक्षानें मिश्रण मोठ्या प्रमाणात असल्यामुळें मला आरंभीं आरंभीं धाकदपटशा देखील देण्यात आला. परंतु युरोपातच माझें शिक्षण झालें असल्यामुळें मला या सपादकाची सुलतानशाही माहीत होती, आणि तिलाही तोंड देण्याची योजना मीं अटलाटिक महासागरात असतानाच करून ठेविली होती या बाबतींत मला दोन मार्ग नेहमीं बरे वाटतात एक सत्याचा व दुसरा सत्याभासाचा पहिला आम्हा हिंदूंचा, व दुसरा वर्नेई शॉसाहेबाचा. मला जेव्हां पोर्तुगीज लोकांनीं धर्मैक्यतेत चुकतेनें अडविलें तेव्हा Religion now is a bombarded force (धार्मिक तेज आता फुटून

महात्मा गांधी—संतान की साधु ?

विश्ले) असा एकदम बाँव टाकिला मग तुम्हीं इथ कशाला आला असं ते आपण होऊन विचार लागलें, व मग मी त्यांना सांगू लागलों तसे ते नीट ऐकू लागलें ! एका माथेफिरने मला धमकी दिली कीं तुमचा एखाद वेळीं खून होईल ! तसें मीही पटकन् सांगितलें कीं, By my death, you will learn that I love you the more for it (तुम्हीं मला मारिलें तर माझ्या मृत्युमुळेच, माझी तुमच्यावरची प्रीति तुमच्या लक्षात येईल ?) कशी ? म्हणून त्यानें विचारिलें, व मग तो माझें स्पर्शकरण ऐकू लागला अशा रीतीनें मी माझें कार्य दणकून चालविलें आहे, व आज A very formidable preacher of love प्रेमाचा दाडगा पैगवर अशी माझी यांनीं ख्याति केली आहे फार चांगलें ! मिळामिळित शहाणपणापेक्षा दणदणित मूर्खपणा पुष्कळ चांगला मी तर सबंध युरोपात अशाच गोड दाडगाई चालविण्याचें ठरविलें, असो आयवेरियात माझी कल्पना प्रस्तुत झाली, एवढाच माझा फायदा झाला आहे एक मात्र अगदीं खरें कीं, आम्ही भारतीयानीं लवकरच कूपमडुक्त्व सोडावें रविंद्रनाथ म्हणतात तेंच खरें, सर्व प्रकारचें ज्ञानकिरणें आत घेण्याकरता आपलें घर मोकळें ठेवा, मी त्याच्यापुढे जाऊन म्हणेन पाहिजे असल्यास काहीं कारणाकरता घरें बंद करा, पण मग घराने म्हातारी कोतारीं माणसें ठेवून युवकाना बाहेर जगात पेका आमच्या ज्येष्ठ-जा डॅंगल्यानें दक्षिण आफ्रिकेंत शिवाजी महाराजांचें साम्राज्य पसरवेलें असतें पण घरीं तुरुंगात कुजून मेली तरी व्हाइब्रपेक्षा ज्येष्ठजी लाखपटींनीं हुपार होता पण माझ्या शेंकडों ब्यारयानांनीं होत नाही तितका फायदा गुलाबच्या मजुळ काव्यगायनानें होतो बुवा ! महात्माजी ! मुत्सद्याच्या अगोदर सर्व जगातून कवि लोक का बरें फिरत नाहींत ? गुलाबनें काहीं स्पॅनिश सौमित्रचें भाषांतर केलें आहे महाराष्ट्रीय कवीपैकीं माधव ज्युलियन यांना स्पॅनिश कवि-तेचें वळण फार उपयोगी पडेल असें तिचें मत आहे पुढील खबर पुढील पत्री लिहीन कळावें

मृगेंद्राचीं पत्रें

जा. म. गुलाबचीं, “ ब्रॅसिलची शोभा ” ही कविता स्पॅनिश लोकाना फार आवडली.

आपला पुनतुल्य
मृगेंद्र

§ ४ या तिसऱ्या पत्रात महात्मार्जीना एक नसतीच काळजी करण्यासारखें असें होतें कीं, आपल्या अनत्याचारी असहकारितेचा मृगेंद्राच्या सफरीमुळें वेगळाच डागोरा पिटला जातो. इतर काय. म्हणतात हें जाणण्याची त्याची इच्छा नव्हती ती राष्ट्रें जर आम्हाला कपदार्थ समजतात. तर आम्ही तरी त्याच्या बोलण्याकडे सर्वस्वी दुर्लक्षच का करू नये ? असें त्यांना वाटे. रवींद्रनाथ टागोराच्या परमत मान्यतेला, म्हणूनच गांधी मान्यता देत नव्हतें. पण आता मृगेंद्राच्या पत्रामुळें त्यांना तें ऐकून घ्यावें लागत होतें, व ही पांडा आपणच आपल्या हातानें ओढवून घेतल्यामुळें तर त्यांना स्वतः शिवाय दुसऱ्या कोणालाही दोष देता येत नव्हता.

ते अशा चिंतेंत असताना, कस्तुरी त्याच्याकडे आली. दिवस उन्हाळ्याचे असल्यामुळें, ती खादीच्या जाड पातळानें आलेल्या घामानें डबडवली होती ती त्यांना म्हणाली,

“ वापूजी, कसली चिंता करता ? ”

महात्मार्जीनी तिला मृगेंद्राचीं पत्रें वाचण्यास दिलीं. यापूर्वी तिनें कधीं पत्रें वाचण्यास मागितलीं नव्हतीं, व महात्मार्जीनीही तिला आपण होऊन दिलीं नव्हतीं. तिच्या हृदयाची खोली गांधी चागलीच जाणून होते. आज त्यानीं ती आपली सहजच पुढें केली. कस्तुरीही घाम पुसित तीं पत्रें वाचूं लागलीं तिला पुन्हा पुन्हा घाम यावा व, तिनें तो पुन्हापुन्हा पुसावा. पण एकदां मात्र गांधीनीं तिच्याकडे अत्यंत बारकाईनें पाहिलें, व काय असेल तें असो, त्याचा चेहरा दःस्तानें व्यावृळ झाला. तें कस्तुरीच्या लक्षात आलें कारण तीही मधून मधून त्याच्याकडे पहा होतीच. तिनें महात्मार्जीना दुखाचें कारण विचारलें, पण महात्मार्जीनीं टाळलें शेवटीं तिनें अतिशय दुराग्रह केला, व त्या महात्म्याला खोटें बोललें माहीत नसल्यामुळें, त्यानीं तिला पटकन् पोटाशीं

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

धम्म, तिच्या कानांत ते कारण गांगितलें. तरा ती दीनडुमारी एरदम रंगली. पण महात्माजीनीं तिला धीर दिला; व तिच्या दुःखाचा यद्दर कमी झाल्यावर ते झोपडींतून निघून गेले. बस्तुरीच्या अंगावर यडिलांच्या रोगाचा चिन्ह दिभू लागली होती. स्त्रीव्यभावानुष्य तिने स्वाभाविकपणेच मनांत विगडून म्हणलें,

“ गांधी महात्मा खरे ! पण सैतान की साधु ? ”

पुस्तक दुसरें

सेतान !

भाग सातवा

मेव्हण्याचें महाराष्ट्र-

She said to her husband, "This is not the children's tragedy. This is my tragedy. These were not the children's faults. These were my transgressions. Life is sacrifice. I never sacrificed. Sacrifice is atonement. This Freedom !

A. S. M. Hutchinson

राज्यविस्तार शक्तीबाहेर गेली, आणि उत्पन्नाचा बहुतेक भाग लष्करी खात्याकडे अडला जाऊन न्याय लोकशिक्षण वगैरेंना अत्यावश्यक कामाकडे दुर्लक्ष होऊं लागलें, म्हणजे राज्यास उतरतीकळा लागल्याची चिन्हे दिसावयास लागली असें आजपर्यंतच्या इतिहासावरून सिद्ध झालें आहे. । ।

निबंध-संग्रह भाग २ रा
गोपाळ गणेश आगरकर.

§ १ सुरेंद्र आणि माधवराव यांच्या राजनिाम्यापैकी, माधवरावाच्या राजनिाम्याची गोष्ट सोपी नव्हती. लष्करी खात्यातला राजनिामा असा सहजासहजी मान्य होत नाहा. त्याला बराच अवधी लागतो; शिवाय तो मान्य होईपर्यंतच्या मुदतीत आधिकाऱ्याच्या अवकृपेंत दिवस कठावे लागतात. तथापि त्या दोघा मेव्हण्यांनी आपआपल्या ध्येयांकडे इतकें सुरेंद्र लक्ष दिलें होतें कीं, त्यांच्या त्या मधल्या काळात, काहीं विशेष अशा गोष्टी घडल्या नाहींत. आणि हें लिहिताना दुसरी बाजूही तितक्याच निस्पृहतेनें सांगितली पाहिजे कीं, वरिष्ठ अधिनाऱ्या-कडूनही त्या दोघाना त्रास झाला नाहीं. वरिष्ठ अधिनाऱ्यांनीं याच्या भेटी घेऊन, राजनिाम्याविषयीं साधकबाधक बोलणें केलें असेल, पण तें करणें हें त्यांचेही कर्तव्यच होतें. तें त्यांनीं केलें नसतें तर त्यांच्याही वरिष्ठ अधिकाऱ्यांनीं त्यांना दूषण तर दिलें असतेंच, पण त्या पराचा लोकाप्रणींनीं दसपट तर लोकांनीं शंभरपट, कावळा केला असता. सरकार व प्रजा यांच्या भाडणात सत्य सर्वांशीं एका बाजूकडेच असतें असें कदापि म्हणतां येणार नाहीं. त्यातल्या त्यात सरकार जर विदेशी असलें तर त्यांना दोषाचाच आहेर करण्याकडे प्रजेची दृष्टि बहुधा असते. उलट विदेशी सरकारला प्रजेच्या आकांक्षेची कल्पना, बहुतकरून बंधुद्रोह्याकडूनच मिळालेल्या माहितीवरूनच करावी लागल्यामुळें, तीं हटकून चुकते व त्या चुकीचें प्रायश्चित्त त्या लष्करी मध्यस्थाऐवजीं सरकारलाच भोगावें लागतें. सत्रच सर्व जगातील राजनीतिनिपुण प्रयत्नकारांचें असें म्हणणें आहे कीं, परकी सरकार हें कधींच नसावें. याचाच मृगेंद्रासारखें संस्कृतिसाम्राज्याचे भोक्ते असा अर्थ करितात कीं, ही स्वकीयपरकीयत्वाची कल्पना आता मानवजातीला शोभेनाशी झाली आहे एकजागतिक साम्राज्य करावें, त्यात धर्म, जाति, रीती वगैरे भेदवाचक मनुष्यसंघाना, दुस्न्यांना अपाय होणार नाहीं, अशा पद्धतीचें पूर्ण स्वातंत्र्य असावें, वाटेल त्या संघानें राजा ठेवावा, अगर पार्लमेंट राहूं द्यावें, अगर आपणास इष्ट ते पेरफार करीत रहावें. पण दुस्न्या मानवसंघाना काहीं अशक्य नाहीं, ते रानटी आहेत, त्यांना आपला सामाळ करिता येत नाहीं, त्यांचा धर्म हीन आहे, अगर त्यांना धर्मच नाहीं, जे आहे ते फक्त आम्हीच आहोंत, अशा संवृचित व क्षुद्र बुद्धीची यापुढे शरम वाटली पाहिजे, अशी मृगेंद्राची संस्कृति-साम्राज्याची कल्पना. असो.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

§ २ राजानामे सीकास्ले गेल्याबरोबर महात्माजींच्या सल्ल्यावरून ते मेहुणे महाराष्ट्रात आपापल्या कार्याला बरोबर बाहेर पडले. सुद्धाला महाराष्ट्रीय माहि-
लाची तेजस्वी प्रतिष्ठा वाढवावयाची होती; आणि माधवरावांना महाराष्ट्रीय
तरुणाना शिस्त लावावयाची होनी. सुद्धाला वाटे की मराठी ब्रियाना जगातल्या
संस्कृतिशक्तीची काही माहिती नाही, ती त्यांना करून द्यावी
आणि माधवरावांना वाटे की, मराठी तरुणांना आपण काय करतो आहोत याची
बरोबर कल्पना नसल्याने ते मध्येच गळतात; नाही तर त्यांची पावसाळी
पक्षहीन सुरवंदामारखी शोचनीय स्थिति होऊन, ते स्वतः ज्या वृद्ध माता-
पित्यांना अर्धाकच्ची भाकरी मिळविणारे व्हावयाचे, त्यांनाच उलट भारभूत
होऊन, समाजालाही तापदायक होतात, सबब त्यांना जर शिस्त लाविली तर
तमे बारा, शिस्तीचे तरुण, हळींच्या बाराशे बाजारबुणग्यापेशां जास्त कार्यकारी
होतील, अशी माधवरावांची खात्री होती, नव्हे, त्याचा तसाच अनुभव होता.

राष्ट्रकार्यात एखादवेळेस अशी मौज पहावयास सापडते की, काही घराणी
एकदम विलक्षणतेने डोळ्यात भरतात. नेहरू पिता, पुत्र, माता, स्तुपा, त्याचप्रमाणे
गार्धीचेही सरे घराणे, आणि महाराष्ट्रात टिळकाचे घराणे, त्याचप्रमाणे मुसलमानात
अत्रीबंधु व त्याची माता, अशी उदाहरणे दाखवता येतील. या घराण्यातील
सर्व कर्त्या छीपुण्याची काय राष्ट्रहिताम पोषक होतात, अशी प्रस्तुत लेखकांची
खात्री आहे. टिळकपुत्राची विक्षिप्तपणाची कृत्ये राष्ट्रास घातक आहेत, अगर
अत्रीबंधूंची शिथिलता अयोग्य आहे, असे म्हणण्याचे धार्ष्ट्य या ग्रंथकाराकडून
करवत नाही. परमेश्वराचा गुप्त हात यावरून अनिष्ट दिसणाऱ्या कृत्यातून नेहमी
चागलेंच कार्य करीत असतो, अशी याची निष्ठा आहे. ज्यांना कोटी लोकांनी
पाहिले त्याला देवानेच निवडले आहे, व तो कधीहि वाईट कृत्य करीत नाही
अशी याची पूर्ण श्रद्धा आहे. हे ऐक्याचकरिता सांगायचे की प्रस्तुत कादंबरीचे
लेखक त्याणीचे घराणे असेच दोन चार वर्षांत एम्दम पुढे आले. दादासाहेबाची
मनोरचना साधारणपणे गार्धीच्या विरुद्ध तर मृगेंद्राचा महात्माविषयी सर्वांत
ज्यास्त जिद्दाळा असूनहि, त्याचा मार्ग आपला एकदम वेगळाच होता दादा
साहेबाचा विरोध गार्धींना जास्त विघातक, की मृगेंद्राचा स्नेहभाव जास्त
विचित्रक हे ठराविणे कठीण आहे, तत्राणि त्या पितापुत्रांचे कसेही अमो, सुद्धे,

मंढण्यांचें महाराष्ट्र

मणिला व माधवराव हीं तिघें मात्र एकदम गांधींच्या निशाणाखालीं कार्य-प्रविण झालीं खरीं. एकांनें आपल्या बायकोसह राष्ट्रीयशिक्षणाची उत्तम वाजू साभाळली, व दुसऱ्यानें दुसरीं शिस्तीची वाजू साभाळली, खुद्द गांधीसारख्या थोर विभूति लोकमान्यासारख्याच, ज्याचें जे तेज, तें त्यानें राष्ट्राला अर्पण करावें, इकडेच पहातात. खरे खोटे, लहान मोठे, असा भेदाभेद ते थोर पुरुष ओळखून मनातल्या मनात ठेवितात. असो.

सुरेंद्र व माधवराव यांनीं नागपूरपासून आरंभ करून रत्नागिरीपर्यंत तीन महिन्यांत दौरा संपविला. सुरेंद्राच्या मनातून जाहीर व्याख्यानें वावयाचीं होतीं, पण माधवरावाचा व्याख्यानापेशा तज्ज्ञाशीं वादविवाद करण्यावरच जास्त विश्वास होता. त्या दोघानाही महाराष्ट्राची फारशी ओळख नव्हती. ते महाराष्ट्राची मनोरचना वर्तमानपत्रावरूनच ओळखून नागपूरला गेले होते. मणिला शिकलेली पण लाजाळू असे. तिला विद्यादानाशिवाय दुसरें काहीं करता येण्यासारखें नव्हतें. तीं छर्मंडळींत देखील बोलण्यास धजत नसे. त्यातून तिच्या लग्नाची गोष्ट चागल्या रूपांत घेण्याची महाराष्ट्रीयीची दिलदार मनोरचनाही नव्हती, हें तिला नागपूरलाच समजून चुमलें. माधवराव दाढगा आणि हुपारहि मनुष्य होता, आणि सुरेंद्राची वैखरी बापाभावाप्रमाणें प्रस्फुरित होती. म्हणून मणीलेचा धेटपर्यंत निभाव लागला आणि पुण्याला गोपाळराव देवधर व धोंडोपंत कर्वे यांच्यासारख्याचा पाठपुरावा मिळाल्यापासून तर, तिला आपण चांगलेंच राष्ट्रकार्य हातीं घेतलें आहे असा विश्वास पटूं लागला.

सुरेंद्र व माधवराव यांना नागपूरलाच जो अनुभव आला त्यावरून त्यांना कळून चुमलें कीं, महाराष्ट्रात पहिल्या प्रतीच्या पुढाऱ्यांमध्ये दुपळी आहे, व जनता दुय्यम पुढाऱ्यांच्या दर्जाच्या मार्गे लाजेकाजेनें, नाहीतर, हमरीतुमरीनें जात आहे. अशा वेळीं दुय्यम दर्जाच्या पुढाऱ्याशीं पडतें घेऊनच कार्य करणें माधवरावाना इष्ट वाटलें, तरीपण मोठमोठ्या पुढाऱ्यांना टाळता येणेंही शक्य नाहीं. कारण प्रतिष्ठित वर्तमानपत्रें त्यांच्या हातांत होतीं, व त्यांच्याच सूत्रांनें अनेक संस्था चालूत होत्या. त्यांची इश्रत व दुय्यम पुढाऱ्यांची करामत या दोहों-चाही त्यांनीं आपल्या बाबींकरिता उपयोग करून घ्यावयाचा होता आणि तसें

महामा गांधी-सैतान की साधु ?

करताना त्यांना खडाव अथवा आतल्या गाठीं मुळीच ठेवावयाच्या नव्हत्या No reserved mentality अशी गांधींची त्यांना स्पष्ट इशारत होता, म्हणून त्या दोघांनी या पहिल्या दौऱ्यात जरी व्याख्यानें अशीं कोठेच दिलीं नाहात, तरी सर्व प्रकारच्या पुढाऱ्यांची नाशिकला सुद्धा एन बैठक भरविली, व तीत पुढील प्रश्न विचारावस्ता ठेवले

(अ) टिळक विधविद्यालयाला आदिल महाराष्ट्रात शाखाचें जाळें पसरण्या इतकें व्यापक व सुसघटित रूप देता येईल कीं नाहीं ?

(आ) देता आल्यास कसें यावें ? प्रान्तिक स्वहमाचें कीं भारतीय स्वहमाचें अगर मिश्र हमाचें ?

(इ) देता येणार नाहीं असें ठरल्यास आशावादी कार्यस्थाना मोठ्ठे मार्ग जेवण्यास मोठ्ठोठे पुढारी तयार आहेत काय ?

हे तीनच प्रश्न भरपूर व्यापक होते ते पुढें माडताना सुत्रानें लहानसेंच भाषण केलें तो म्हणाला,

“आम्ही दोघे महाराष्ट्रीय असलों तरी आमच्या पूर्वाच्या एकदोन पिढ्या गुजराथें-तच होऊन गेल्या आहेत त्यामुळें आम्हास आजच्या महाराष्ट्राची विशेष ओळख नाहीं तथापि महाराष्ट्राच्या अगचा कांटेकपणा, तिखटपणा व प्रमगी उत्पन्न होणारा राष्ट्राभिमान, म्ह० स्पष्ट सागतां कीं, प्रान्ताभिमान हे तीनही गुण आम्हास आदरणीय वाटतात आता या विसाव्या शतकात त्या प्रान्ताभिमानाला भारतीय राष्ट्राभिमानातर्गत असेंच स्थान देणें योग्य होईल परंतु ज्यांचा प्रान्ताभिमान पूर्वेतिहासानें उज्ज्वलित झालेला आहे आणि त्याला भारतीय राष्ट्राभिमानानेंच वाढील जागा आहे, नाहींपेक्षा तो परस्परातच दुहीची आग पेटवून सर्वांना जाळून टाकण्यास* कमी करणार नाहीं असें ज्यांना कळतें, अशाच महाराष्ट्रीयकडून भारतीयराष्ट्रसेवा व तिच्या पोटात महाराष्ट्रायसेवा होणें शक्य आहे, इतरांच्या हातून दोन्ही प्रकारची सेवा होणें कदापि शक्य नाहीं आम्ही नागपूर ते रत्नागिरीपर्यंत हिंडलों, व महाराष्ट्राची स्थिति अवलोकिली, तीत आम्हाला अमें दिसलें कीं, लोकमान्य टिळकाच्या पश्चात् त्याच्या शिष्यवर्गात दुही माजली आहे, व गांधीचें राक्षसपण जसें चढेल वा पडेल, तसे लोक वेढकऱ्यांना मिळतात अथवा गांधीभक्त अशा पुढा

मेव्हण्यांचें महाराष्ट्र

च्याना मिळतात. प्रत्येक प्रांतात, इतर स्वतंत्र राष्ट्राप्रमाणेंच दुय्यम पुढारी असतात तसें येथें महाराष्ट्रातही आहेत, व त्यापैकी बरीच मोठी संख्या गांधीमतानुयायी आहे. त्यामुळे जनतेतही जे सुशिक्षित व अशिक्षित, म्हणजे स्पष्टच बोलायचें झाल्यास इंग्रजी येणारे व इंग्रजी न येणारे असे भाग असतात, त्यापैकी सुशिक्षित कोणालाच न चिकटता अलग राहिले आहेत. त्याच्या गांधी टोपीनें व खादी वापरण्यानें ते गांधी मतानुयायी आहेत असें म्हणता येत नाहीं. उलट अशिक्षित जनता गांधीच्या चळवळीत भाग घेते. परंतु तिला आपण काय वस्तों आहोंत याची बरोबर कल्पना नसल्यामुळे ती लाजेकाजेनें अथवा हमरीतुमरीनें चळवळीत पडते, व ही चळवळच अशा स्वल्पाची आहे कीं, येथें आत्मबलच पाहिजे. आत्मबलाच्या सरळ अर्थ हाच कीं, चळवळीत पडणें म्हणजे 'स्टीमरोलर खालीच सापडणें. आपण आप्तेष्टांना मुक्तों व आप्तेष्ट आपणाला मुक्तों हीच एक सत्यवाणी इथें आहे. पण ही अल्पंत कठिण आहे. महाराष्ट्र गरीब आहे. नव्हे कंगाल प्रांत आहे गुजराथ श्रीमंत आहे; शिवाय त्याला महात्माजिसारखा असामान्य पुढारी लाभला आहे, म्हणून चळवळीत भाग घेणाऱ्याच्या मार्गे त्याच्या पोरावाळाची तजवीज होते. या जाणीवेनें तेथें बायादेखील चळवळीत सामील होतात. महाराष्ट्रातील ब्रिथाची चळवळ फक्त प्रभातफेरीपुरती अगर व्याख्यानापुरतीच अमते. बंगालची गोष्ट महाराष्ट्रापेक्षा पुष्कळच चांगली आहे. तेव्हा या चळवळीची जां आर्थिक बाजू आहे तीत महाराष्ट्र लंगडा प्रांत आहे. म्हणूनच अशिक्षित जनता जेव्हा कच खाते तेव्हा तिच्यावर रागावण्याचें कारण नाहीं, आणि दुय्यम पुढारी फंडाचा हिशेब बरोबर देत नाहींत, तेव्हा त्यांनाही बोल लाविता येत नाहीं.

स्थिति दिल्ली ती आम्हाला अशी दिसली पण यापलीकडे आमची दृष्टि गेली आहे. अशा कंगाल महाराष्ट्रात जितक्या नाट्य-रंभण्या व सिनेमा-थिएटरें, त्याचप्रमाणें खासगी शाळा, कॉलेजें, सेनासदनें, वर्तमानपत्रें, ब्रिथाची युनिव्हर्सिटी, वास्तव्यमंडळे, व क्षेत्रें आहेत, व त्या सगळ्या संस्था जितक्या सुसंघटित रीतीनें चालल्या आहेत, तितक्या संस्था अगोदर इतर प्रांतात नाहींत, व आहेत त्याही इतक्या उत्तम पद्धतीवर चालल्या नाहींत. बंगाल महाराष्ट्राला हें कमें साधणें ? आम्हाला याचें उत्तर अमें आटवून आलें आहे कीं, महाराष्ट्रात सामान्य जनत

महात्मा गांधी-सेतान की साधु ?

जरी भयंकर दरिद्री असली तरी महाराष्ट्रातले देवघर, कर्वे, भांडारकर, प्रतापसेठ, खाडिलकर, केळकर, पागारकर, ओगले, अजगांवकर, बालगंधर्व, शंकरराव देव, घामुदेवराव दास्ताने, गंगाधरराव देशणडे, गिराश टेंभुर्णीकर, निफाडकर, तटणीस, अधिमारी, घामुदेवराव जोशी, दादासाहेब खापर्डे त्यांचे चिरंजीव बळवंतराव खापर्डे, अंबकराव धुळकर्णे, अच्युतरावजी कोल्हटकर वगैरे संस्था चालक आप आपल्या संस्थाकरिता मनोभावे कार्य करून, द्रव्यमहाय्य मिळवून शरुतात, व पदरचा मोडही करितात. तेव्हा असे जर द्रव्यमहाय्य होतें, व कार्यकर्ता माणसेही येथें आहेत, तर त्याच्याकडून, टिळकविश्वविद्यालय महाराष्ट्रसर पत्करण्याइतकें कां मोठें होजं नये ?

याचेंही उत्तर मिळतें. आश्रयदात्यापैकी संस्थानिकांनी सरकारच्या धाडामुळे 'टिळकविश्वविद्यालयाला मदत करता येत नाही व दुसरे' उत्तर पुढाऱ्यातच गांधींच्या चळवळीमुळे फूट आहे ठीक आहे द्रव्याश्रयाचा प्रश्न कार्यकर्त्यांना भिववीत नसतो, गांधींनी जर महाराष्ट्रातूनही त्यांचे फंड गोळा केले, टिळकाना जर महाराष्ट्रातूनच यथान्याय पैसे मिळाल्या, तर टिळकाच्याच स्मारकाला काय महाराष्ट्र द्रव्यमहाय्य करणार नाही ? आज करीत नाही याला कारण पुढाऱ्यातलीं फूटच होय. ही फूट अपुढाऱ्यात देखील सापडतें !

पुढाऱ्यात फूट कां होते, का झाली, हें पाहणें सोडून देजं या. लोकमान्याच्या मृत्युमुळे शिष्यात काही काल भ्रम उत्पन्न झाला म्हणून फूट झाली, व तांचे पुढें वाढली व आजही आहे, हें खोटें असें म्हणणें म्हणजे टिळकाना शिष्य निवडण्याची अक्ल नव्हती असेंच म्हणण्यासारखें आहे. टिळकाचे शिष्यही कांहीं सामान्य नाहींत. शिवाजीमहाराज व धीसमर्थरामदास यांच्यामागे असेंच झालें होतें हा ऐतिहासिक दायलाही लगडा पडेल, कारण त्याच्या हयातीतच भाडणें होती. तशीच टिळकाच्या हयातीतच भाडणें होती. तीं पुढें फुटली. ही गोष्ट लपवून ठेवण्यांत हशील नाही. महाराष्ट्रात तसेंच टिळकांनापुढा स्वजनांशीं भाडावें लागलें तेव्हां भाडणें हा महाराष्ट्राला रोगच आहे, शिवाय परप्रांतीय मोठ्या माणसाचा बाहेर हवा करता येत नमना, तरी तो महाराष्ट्रात येताच त्याची तर उडवावयाची ही एक आत्मघातकी खोडही महाराष्ट्राला आहे ती टिळकापैकी

च्या महाराष्ट्राला पचली, पचली म्हणजे संकट ओढविणारी झाली नाही. कारण ती मत्सराची खोड आणि तो भाडुबुद्धपणा याच्या पलीकडे जाऊन आपल्या स्वयंभू गुणसमुच्चयानें तेज पाडणारा असामान्य नरपुंगव महाराष्ट्रांत टिळकापर्यंत निपजत गेला, ती परंपरा थाबताच ते दुर्गुणही फलें धरीत गेले गाधींच्या तोडीचा पुढारी महाराष्ट्रात आज नाही, व आजचें युग असे आहे कीं, जरी यापुढें निघाला समजा, तरी तो कोता प्राताभिमान उरीं बाळगून त्याला ती परंपरा राखता येणार नाही, कारण प्राताभिमानानें प्रेरित व्हा अगर अगदीं अल्प अशा कुटुंबाभिमानानें कार्य करा, तो तुमचा अभिमान स्वार्थमूलक असेपर्यंत कधींहि तेज पाडणार नाही. संपत्तीचा स्वार्थ मी लक्षात घेतच नाही कारण वंगालाचा सापत्तिक स्वार्थ तो कितीसा असणार ? परंतु मानपानाचा स्वार्थ मात्र रतिभरमुद्धा चालायचा नाही. अलीकडे तर रायबहादुरादि सरकारी पद व्याची लक्षाकीं अजिबात गेली. पण पुढारपणाची मात्र हास महाराष्ट्रात भरपूर आहे. आणि स्पष्ट बोलतों याची मला क्षमा करा, ही दिमासाची घाण, नेमकी जेथें बसावी तेथेंच आहे टिळकाच्या शिष्यात नसावी पण तेथेंच आहे. उलट शाळाच्या आणि वाढ्मयाच्या संस्था पहा, महिलांच्या संस्था पहा, तेथें हा खोटा भाव नाही. मी तर या घाणीचें एक बिनचूक लक्षणच सांगू शकेन. जेथें कार्य कणखर आहे, मग त्याचा फारसा विस्तार नसेना का, तेथें ही घाण नाही, पण जेथें पूर्वीच्या विभूतीच्या कार्याचा विस्तार मात्र आहे, पण कार्याचा दणगटपणा मात्र नाही, उलट शाब्दिक लपंडाव मात्र भरपूर आहेत, तेथें ती घाण अवलंब येते—

एक सभासदः— ही वैयक्तिक टीका आहे

माधवराव — हो, आहेच ज्याना बोचेल त्यानें ओरडावें

दुसरा सभासद — अशानें आपलें कार्य होईल का ?

सुरेंद्र — होईल ! व असेच झालें पाहिजे कसें होत नाही हें आम्ही पाहूं हें वधा, आम्ही जेव्हा हे प्रश्न चॅंचेला माडले, तेव्हाच ठरविलें कीं, आम्ही कार्य हें करणारच आम्हाला मान नको, पैसा नको, पक्क संधा रस्ता पाहिजे आहे ज्याना कार्य करायचें नाही, त्यानीं कृपाकरून दूर सरावें ज्याना कार्य करायचें आहे त्यानीं टिळकविश्वविद्यालयात शिस्तीनें काम करावें तुम्हां टिळकविश्वविद्या-

महात्मा गांधी—सतान की साधु ?

ल्याचीं दारें बंद कराल ही गोष्टच खोटी. कारण आजचे दुय्यम पुढारीच स्वार्थ-
त्यागी आहेत. उच्च दर्जाचे पुढारी जर स्वार्थत्याग करणार नाहीत तर त्यांना
शरम वाटेलसे आम्ही अलौकिक कार्य करून दाखवू. शरम न वाटण्याइतकें वेगळं
खाल नाहीत. आम्ही स्पष्टच सांगतो की, आम्ही टिळक विश्वविद्यालयात
असे शिक्षण देणार आहोत की तेणेंकरून विद्यार्थी पोट भर-
ण्यास खात्रीनें समर्थ होईल, व त्याला राष्ट्रसेवेचेंही नाना मार्ग खुले राहतील.
राजकारणाची सेवा तीच राष्ट्रेतरा असा आमचा समज नाही सरकारचें आमच्या
शिक्षणाकडे व आरोग्याकडे वित्तपत लक्ष आहे हें दिसतेंच आहे. आपल्या आगर-
कर टिळकाचें भाडण आम्ही जमेस घरीतच नाही. पण त्यांची शिक्षणविषयक
एकवाक्यताच आम्ही लक्षात घेऊन चालणार आहोत. आम्हाला सरकारी कॅचीचा
पैसा नको; व गरीब अशा जनतेचाही नको. द्रव्याची गोष्ट आम्ही आपल्या
जवळ काढीतच नाही. फक्त प्रश्न एकच विचारतो. पाहिले तीन प्रश्न आता कृपा
करून विसरा. आता एकच प्रश्न. आमच्या कार्याची खात्री पटतेपर्यंत आपण कृपा
करून आडवे पडणार नाहीना ? आणि खात्री पटल्यानंतर आपण आम्हास शक्य
तितकी मदत करणार ना ?

एक स्वराज्य पक्षवाला !—माघोंचें राजकारण आमच्यावर लादणार नाही
तर ? सुरेंद्रः— (हंसून) समजा लादलें. तर तुम्ही कसे आडवें पडणारसागा ?
सरकारकडून घास देववून देशद्रोही खास बनणार नाही. आम्हाला पैसा नको.
मनुष्यमळ माहाधूर्तांनून आम्हाला मुलक मिलेल. आपण मोटमोठे पुढारी लोभो,
आपण खरोखरच बुद्धीमान् आहात. आम्हाला आपली बुद्धि द्या. तुम्हाला ती
कोणाला तरी दिलीच पाहिजे. बुद्धि स्वस्थ कधीच बसणार नाही. आम्हाला
दिली नाही तर सरकारला द्याल मग आम्हालाच का देत नाही. सरकारतुम्हाला
पैसे देत असेल तर आम्हीही देऊं. पण उघडपणें देऊं

हें पहा, आता बौद्धिक लपंडाव चालायचे नाहीत. आम्ही देखील
कसेही झालो तरी महाराष्ट्रीयच आहोत. आम्हाला आपल्याच माणसाचे लपंडाव
कळतात. आम्ही या बाबतीत खरोखरच घरमेदे झालो आहोत. आम्ही आमच्या
तले लपंडाव ओळखून बेलाशक चव्हाठ्यावर मांडणार, पण तें करूनही पोट भर-
ण्याचें, शिस्तीचें व राष्ट्रीयसेवेचें शिक्षण अगदी टिळकविश्वविद्यालयांतून देणार.

महाराष्ट्राची अप्रतिम बुद्धि वाया जाऊ देण्यास, अगर तिच्या भोंवतीं दृत्रासुरा सारखें अडविणारें स्वार्थी वर्तुळ राहूं देण्यास आम्हीं तयार नाहीं. गांधींचा राज-कारणाचा प्रयोगच आम्ही घेऊ असेंही नाहीं. पण गांधींची सत्याप्रियता व मनो-धैर्य, याची जोड लोकमान्याच्या कणखर व बुद्धिप्रवाण अशा महाराष्ट्राला मिळ-वून देण्यालाही आम्ही भिणार नाहीं. परमेश्वरी उत्कान्ति हेतु लक्षात घेऊन आम्ही आपल्या महाराष्ट्रीय राष्ट्रशीलाची पुनर्घटना करणार तो हेतु परमेश्वराच्या घरीं केव्हाही रुजू असल्यानें आम्हाला परमेश्वराचेंच सहाय्य होईल आमच्या कार्याची प्रगती थोपवून धरण्याचें सामर्थ्य, परमेश्वराच्या सामर्थ्यापुढें टिकाव धर-णार नाहीं. प्रान्ताभिमानाला, राष्ट्राभिमानाच्या मार्गाला आम्ही लावणारच लावणार तेव्हा बोला, आमचा तुम्ही उपयोग करणार कीं आम्ही तुमचा उप-योग करून घेऊ ?

एक संपादक—आम्हाला तुमची घटना दाखवा

माधवराव—घटना प्रत्यक्ष कार्य करताना दिसेल टिळकाची शिक्कण अशीच आहे की, विचारातच वाफ गमावू नका कार्याम लागू कार्य व विचार बरोबरीनें चालू द्या.

सुरेंद्र—शिवाय, आणखी घटना कोणती पाहिजे ? जें कार्य सरकारला कर-ण्याची इच्छा नाही तें देखील कार्य आम्ही करणार. का तुम्हाला अध्यक्ष उपा-ध्यक्ष चिटणीस खजिनदार कोण हें पाहिजे ? अथवा तुम्हाला अगोदर द्रव्यानिधि दिले पाहिजेत ? का तुम्हाला विचार करकरीन मॅदु यरुण्याइतकी खूप नियमोप-नियमाची जंत्री पाहिजे ? एक प्रथम सांगा कार्य करायचें आहे का ? करायचें असेल तर तुम्ही आम्ही बसून घटना करू या. घटनेनेच कार्य करून व तें प्रसिद्ध करून, हाताशी येईल तेवढा द्रव्यानिधी बळकावयाचा असेल—

काही सभासद—शेम ! शेम डू यू !

सुरेंद्र—शेम कोणाला ? कार्यारम करून कार्य न करण्याला कार्य दाखवा, टाळ्या घ्या. नुसतें शेम शेम करून ओरडण्याच्याचीच मान शेम बाहेर पडते, असो असा जुनापुराणा व्यवहार आता नको.

एक वृद्ध तपस्वी—आपण कार्य करण्याच्या उद्देशानेंच घटना करल्या

त्याप्रमाणें निवडक मंडळींची एक कमेटी नेमली तिचें कार्य योग्य वेळीं सांग-ण्यात येईलच, पण नाशिकच्या घरील घेठ्यांत एक स्वराज्यपक्षीय सभासद कुजबुजला, “ गांधी महात्मा खरे ! पण सैतान कीं साधु ? ”

पुस्तक दुसरें

सैतान !

भाग ८ वा

सख्याहरिला वाप मिळाला !

“—पतित, दुराचारी, दांभिक कोठेंही आढळला की, त्याला ठोकायला तुकोबांनी कमी केलें नाहीं. ब्राह्मणांतही जे दुराचार, लबाड्या, ढोंगें; दुष्टपणाचे प्रकार त्यांना आढळले त्यावरही त्यांनीं यथान्याय कोरडे ओढले आहेत; व त्यांबद्दल कोणाही सद्ब्राह्मणाला विल्लकुल विपाद वाटत नाहीं; व वाटेक तर तो ब्राह्मणच नव्हे. ” तुकारामचरित.

लक्ष्मण रामचंद्र पांगारकर

सख्याहरिला वाप मिळाला !

§ १ रा. व दादासाहेब क्षेमबल्याणांना, पर्वतावरच्या एका वाकावर ते विचार करीत बसले अमृताना, आपण सोडलें होतें. पण आता त्यांना शोधावयाचें तर ते पुण्यातसुद्धा सापडणार नाहींत; घरीं सुरतेला तर मुळींच सापडणार नाहींत कारण एकतर त्यांना जणों नवतारुष्यच लाभल्यासारखें होऊन, ते अस्पृश्योद्धारा-सारखें पवित्र सामाजिक कार्य, व नेहरू रिपोर्टासारखें पवित्रतम राष्ट्रकार्य करण्या-कडे तनुमनें — धनें नव्हे — लागले होते. पुण्याचा सख्याहराचा प्रसंग ते आता आजिवात विसरून गेले होते अस्पृश्याचा उद्धार व्हा करता येईल याविषयी त्यांनीं चर्चा, व्याख्यानें व सरकारी अधिकाऱ्यांच्या भेटी यासारख्या मार्गांचा अवलंब घेतला होता. त्यामुळे त्यांना सुरतेला फारसें रहाताह्म येईना. शिवाय आता त्यांचें म्हातारपणाचें वायकोशीं पडेना. आपलीं पत्नीं गांधींच्या गोटात दोघा मुलींना व एका मुनेला घेऊन शिरली व आपणास तिनें मनानें तरी सोडलें अशी त्यांची आढी होती. वास्तविक राधाबाई, गांधीआश्रमातून परत आल्यापासून घरांच, सुरतेला येऊन राहिल्या होत्या मणिलेलाही मुलासह — म्हणजे छोट्या मुम्यासह (मृगोद्राचें लहानगें रूप) — त्यांनीं घरीं आणून ठेविलें होतें. जीं सून साठ हजारांचा ऐवज व चाळीस हजारांची शेती आपल्या घरीं आणणार होती, तीं आपणास एका शब्दानेंही न विचारिता, तरी हिंदूधर्म-शास्त्रानें सर्व प्रकारच्या हक्कानें एक पैसुद्धा न आणता, आली, हा अपमान दादासाहेबाना सहन झाला नाहीं. सामाजिक गहन प्रश्नाचा कीस काढणाऱ्या समातून “ हुंड्या ” विरुद्ध, “ मानपाना ” विरुद्ध, नव्हे नव्हे, “ फ्रीलव्ह तर्फे, “ फ्रीस्पीच ” तर्फे, “ फ्रीअक्शन ” तर्फे, सुंदर सुंदर, मिठास व्याख्यानें गेल्या चाळीस वर्षभर त्यांनीं दिलीं असतील, आपणास आपल्या मताप्रमाणें हातून प्रत्यक्ष कृति करण्याची संधीच येत नाहीं—निदान “ फ्रीलव्ह ” ची एकच का अनेक संस्था त्यांना मिळाल्या होत्या, पण त्यावेळीं बहुतकरून याची तयारी असली तरी “ अदर (मदर) पार्टी ” ची तयारी नसेल कदाचित्.— म्हणून ते हळहळत असतील, रानडे, गोखले वगैरे सारख्या समाजसुधारकांना संवि आली असतानाही, त्यांनीं तिचा उपयोग करून घेतला नाहीं म्हणून दादासाहेबांनीं त्याचा, “ बोलके सुधारक, ” या व अशा शैल्युक्त शब्दांनीं निषेध केला असेल, पण त्यावेळीं, पोटेच्या गोड्यानां आपल्या वाडिलाचा अप-

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

मान करावा, ' वात्रट ' मुल्लोंनीं आपल्या सुत्रेवावुसारच्या अनभिज्ञ मुर्चना, आपल्या ' नाजूक जाळ्यांत ' पकडावें; आपल्या राधाबाईसारख्या पोलू पनि-घतेनें विरुद्ध राजकीय पक्षाला जाऊन मिळावें; आणि तरीही आपण तें सगळें मुक्त-दयानें सहन करावें; असें थोडेंच दादामाहेब म्हणाले होते ? आईबापांची अडता न करतां, त्याच्या संमतीनें, ते बखतील त्या वधूखोबर, चौकशी न करतां, स्वताची मतें अजून कच्ची आहेत, असें समजून, मुलांना " मल्लिह " करण्यास, त्यांची कधीच ना नव्हती. इतक्या स्वातंत्र्यानंतर देखील जर मुल्ले गूण उधळूं लागले, चायको फिंजू लागली, व सून घरांत घुसूं लागली, तर बिचारे दादामाहेब तरी काय करणार ? ते आपले राजकारणो व समाजकार्यो पुन्हां पडून, जतमी जिवान विरगुळा मिळण्याकरतां बाहेर पडतील, नाहीं तर काय करतील ?

अशाच एका विरगुळ्याच्या समेकतां ते मुंरईन आज खटपट करीत होते; पुण्याच्या पर्वतीवर अस्पृश्यांना मंदिरप्रवेश कसा मिळेल, व अस्पृश्यांकरतां केवळ, भावी स्वराज्यांत, कोणते राजकीय हक्क राखून ठेवतां येतील याविषयी, सोरमन जागृत करण्याकरतां त्यांनीं सर्व अस्पृश्योद्धारकांची व अस्पृश्यांचीही एक जाहीर सभा बोलाविली होती.

सभेला ठिरठिकाणचे समाजसुधारक, अस्पृश्यांचे पुतारी व बांही राजकीय पुतारीही आले होते; अस्पृश्य भोते पांचहजारांवर हजर असतील. सभा मोठ्या मैदानावर होती. दादामाहेबांची वयवृत्तरीली नांगारलेजी होती. आज तेच मुल्ले बसले होते. त्यांनीं अजून आपला विताब टाकून दिला नव्हता तरी मराठ्यांचे जहाल आणि जहाल सुधारक अशी त्यांची ह्यानें अगत्या कारणानें, त्यांच्याबाबत मुंरईन पुढाळाना आदर वाटत असें, ते गुजराथी नसले, व मराठ्यांच्या बाहेर तर त्यांना कांसिल इलेक्शनमध्ये दोनदां अवघट आले, तें बजुन बसून आले मग. नेहरू रिपोर्ट तयार करताना जरी त्यांना विशेष मदत करण्याची मंत्री मिळाली नाहती तरी, तदनंतर तिला काँग्रेसची मान्यता मिळल्यानंतर त्यांच्या मजकूर टीका बसून, मायनेंविडीजचे हक्क प्रस्थापित करण्याच्या बाबतीत त्यांनीं, टाक्याप्रमाणें, पुढाळून कामगिरी केली होती. त्यामुळे सामान्य हिंदुजमागच्या त्यांच्या बाबिला घोडामा बमनिना आशा मग; पणु आहूत आले मुजमज. सारखे अन्वगंत्यांक ममात्र बांधून ते जाल मान्यता पारने होते. रिपब

सरव्याहरिला वाप मिळाला !

साम्राज्यांत डोमिनियन स्टेट्सच्या ते विरुद्ध नव्हतेच; आणि नेहरू रिपोर्टाला लोकमताचा पाठिंबा मिळवण्याकरता जहाल-मवाळ स्वराज्यपञ्चवाले बैंगरे सर्व पक्षांचे पुढारी एकमताने ठिकठिकाने व्याख्याने देत होते. त्यामुळे तूत तरी राजकीय मतभेदाची तीव्र धार नव्हती; म्हणून दादासाहेबाना, “ पब्लिक प्लॅटफॉर्म ” वर आपले तेज पाडण्यास पूर्ण वाव होती; असो.

रीतसर सभेला सुखात झाली. दादासाहेब बोलू लागले;

आज माझे व्याख्यान “ पोलिटिकल सोशल ” स्वरूपाचे होणार आहे.—

“ आज आरंभीच त्यांना अडविण्यात आले, व तेही एका चांगल्याच समाजसुधारकाहून. तो पुण्याचा अट्टल अस्पृश्योद्धारक होता. तो म्हणाला, “ कृपा करून आजच्या व्याख्यानातून आपण राजकारण वगळाल काय ? ” आज नेहरू रिपोर्टासंबंधी सर्व राष्ट्रांची एकवाक्यता आहे. तेव्हा आपण त्यात फाटे फोडू नये.

“ मी फाटे फोडीत नाहीं. ” दादासाहेब म्हणाले, “ पण राष्ट्राचा जर एक सूर पाहिजे असेल तर अल्पसंख्याकांवर जुलूम होता कामा नये. मायनॉरिटी-जचे हक्क राखले जातील, इकडे पाश्चात्यांचेसुद्धा अलीकडे अधिक लक्ष वेधले आहे. राजनैतितितल्या त्या गहन प्रश्नांचे जर आपणच सर्वांच्या आधी उत्तर दिले, तर हिंदूंच्या बुद्धिमत्तेची साक्ष अखिल जगाला पटणार आहे. आपण प्रत्येक बाबतीत पाश्चात्यांचे अध्यानुकरण करतो असा आपणावर कायमचा आरोप आहे; तो दूर करण्याची आपणाम ही एक उत्कृष्ट संधी मिळाली आहे. हीच एक संधी आपणाला आज प्राप्त झाली आहे; असे नाहीं परंतु आपण जर मला अडविणार नाहीं तर, मी आजच्या प्रसंगी आपल्या राष्ट्राची सर्वांगीण उन्नति कशी होईल, याविषयी माझे अनुभवाचे विचार सागेन. माझे भाषण संपल्यावर प्लॅटफॉर्म सर्वांनाच सोवळा आहे, व त्याचा अशा आणीबाणीच्या प्रसंगी कोणीही दुसऱ्या उपयोग करणार नाहीं, अशी मला पूर्ण खात्री आहे. आज आपले राष्ट्र एक्यकाच्या राज्यक्रान्तीच्या तापाने बेजार झालेले आहे. या तापाने नंतर ग्लानी येऊ नये, अशी आपण आजपासूनच नीट काळजी घेतली पाहिजे. जे राष्ट्रांकातीची आम शाततेने पचविते, त्या राष्ट्रालाच त्या आगीचा उपयोग होतो. नाहीं तर कातीची

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

फळें भोगावीं एरानें व तिचे फायदे मिळावे भलत्यानाच अशी स्थिति होईल. आजकालची क्रान्तीची स्थिति बाह्यो आम्ही उत्पन्न केलेली नाही. ते युरोपियन महायुद्धाचे परिणाम आहेत. आम्ही ब्रिटिश सरकारास त्याच्या अपेक्षेपेक्षाही जास्त मदत केली आहे व त्यांनी आम्हाला स्वराज्याचे अधिकाधिक हक्क देण्याची वचनें देऊन, त्याप्रमाणें १९१९ साली “पाहिला हप्ता” आम्हाला मिळाला आहे. आता १९३० साली “दुसऱ्या हप्त्या”चे दिवस आले आहेत तेवढ्यावरता “सायमन् कमिशन” येथें आले आहे. त्या कमिशनमध्यें आपले प्रतिनिधि असावयाला पाहिजे होते, हें अगदी खरें आहे. पण कमिशनमध्यें नाही तरी त्याला मदत करणाऱ्यांची एक “बोडी” तयार करून तीत आपले लोकाच आहेत. त्यात डॉ. आम्बेडकर आहेत हें उत्तम ज्ञातें. आमचे अस्पृश्य लोक म्हणजे माझ्या मतें आमचा “रिझर्व्ह फोर्स” आहे. पडित जमिनीसारखा तो समाज आहे. यापुढें त्यातूनच अलौकिक माणसें निघतील अशी अपेक्षा आहे. त्या समाजाला “पडित” का ठेविलें, कोणी ठेविलें, कसें ठेविलें “पडित” का केलें नाही वगैरे प्रश्न आता सर्वांनी विसरून जाण्यातच शोभा आहे. शब्दानें शब्द वाढतो. “अस्पृश्यता हा हिंदुधर्माला एक कायमचा डाग आहे” वगैरे वाकप्रचार मायेला कधीही खुलवणार नाहीत. ज्या प्रभाची सर्व बाजूंनी वाट तीत तितकीं सालें सोळूनही हातीं काहींच फळ लागत नाही, त्यांची चर्चा करून बुद्धीला व्यर्थ हिणवण्यांत भ्रूषण नाही—

Hear Hear ! एक हत्तीसारखा चात्कार ऐकू आला. सर्वांचें लक्ष तिफळे बघिलें. जिवङ्गन तो आवाज आला तिफळे प्रेक्षकांत धोडासा हंसा झाला, दादा-साहेबाना एकदम पर्वतविरच्या प्रसंगाची आठवण झाली, व क्षणभर ते गोंधळले. परंतु त्यांना आता प्रसंगावधान राखणें भाग होते; आणि तेही त्यात चांगलेच निष्णात होते. ते हंसून म्हणाले,

“मला आज हत्तीसारखी जनावरेंमुद्धा मान्यता देतात ही आनंदाची गोष्ट आहे. हत्ती हें जनावर अत्यंत शहाणें असतें असा त्याचा सौमिक आहे. तेव्हा आपणही तसाच शहाणपणा दाखवावा. आपल्या अस्पृश्यबंधूविषयी आपणांत इतकें प्रेम व इतका आदर वाटला पाहिजे कीं, अस्पृश्यता हा रान्द देखील

सख्याहरिला वाप मिळाला !

सुन्या शब्दकोशातच अडकून राहिला नाही. नेपोलियन म्हणत असे की, माझ्या कोशात “ अशक्य ” हा शब्दच नाही. नेपोलियन खोटे बोलला. त्याने आपणास इतरांनी जिंकणे “ अशक्य ” केले होते. सबब त्याच्या कागदी कोशात कशाळा, हृदयकोशातसुद्धा “ अशक्य ” हाच मोठ्या अक्षरात शब्द होता. तद्नंतर “ अस्पृश्यता आम्हा हिंदूंत सापडणे यापुढे अशक्य आहे, सर्वथैव अशक्य आहे, असा “ अशक्य ” शब्दाचा आम्ही, वेदश्रुतेप्रमाणे त्रिवार जयघोष केला पाहिजे !—”

“ Bravo दादासाहेब ! Simply grand हरकत घेणाऱ्या त्या पुण्याच्याच अस्पृश्योद्धात्याने उठून व हात वर करून दादासाहेबाचा जयजयकार केला, दादासाहेबाची ती “ अशक्य ” शब्दाची कल्पना खरोखरच मार्मिक होती ती श्रोत्यांना फार आवडली सर्वांनी पुन्हा पुन्हा टाळ्या वाजवून मैदान दुमदुमवून दिले. दादासाहेबानाही आनंद वाटला श्रोते जरा शांत झाल्यावर त्यांनी भाषण चालू केले ते म्हणाले, या तुमच्या उत्साहाने सुद्धा माझी म्हताऱ्याची देखील कळी आशेत्या वाऱ्यामुळे आनंदाने खुल्ली आहे आज असे सांगण्यात येते की, “ अस्पृश्यता ” हिंदुसमाजात राहिलीच नाही. असे सांगण्याची प्रवृत्ति होते, ही गोष्टसुद्धा समाधानकारकच आहे, पण या मनप्रवृत्तीला आता आचारात जास्त जास्त आणले पाहिजे सहभोजनाचा अजून इनकार होत आहे. नाशिकास जनुभाऊ अभ्यंक्रासारखा सालस मनुष्य, आईच्या काडुळतीने, पण भिक्षुकाच्याच धर्मरक्षणाच्या काळजीमुळे, सहभोजनाप्रीत्यर्थ प्रायाश्चित घेतो, ही गोष्ट कशी विसरता येईल ? मी त्या प्रायाश्चित्ताबद्दल जनुभाऊना, त्याच्या आईना अथवा भिक्षुकाना सुद्धा दोष देत नाही, कधीही देणार नाही. दोष असलाच तर तो आम्हा हिंदूंच्या, जगातील विचारप्रवाहाविषयीच्या अज्ञानाचाच होय ! भिक्षुकांनी व आचार्यांनी धर्म रक्षण करू नये तर कोणी करावे ? भिक्षुकांची संस्थाच जर आजच्या सुधारलेल्या पाश्चात्य जगातसुद्धा आहे, आणि तिचे कार्य, तिकडे जर धर्मप्रसाराचेही आहे, तर इथेही भिक्षुक आहेत ही काय चूक आहे ? वते हिंदुधर्माचे रक्षण घस्तात ही काय त्यांची कोती समजूत आहे ? मी तसे आरोप त्यांच्यावर कधीही करणार नाही. तशी धर्म-विषयक कोती समजूत शोधायचाचोच अंमेल तर मी ते म्यान नक्की दाखवू शकेन.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

तैं स्थान मिशनर्यातच सापडतें धर्माचा प्रसार करणें होच कोर्ता समजूत आहे. धर्म हा भावनाचा श्रद्धेतला मिलाफ होय. म्हणून अन्य धर्मीयांना वाटवून आपला धम वाढतो ही अर्थत कोर्ता समजूत होय. आमचे लोक जेव्हा वाटतात तेव्हा मला काहीही वाटत नाही. मला वाटण्याचा राग येत नाही, आणि आमचा धर्म खालावला असेही वाटत नाही. कारण त्याच्यापिण्याला, शिकण्या-सवरण्याला, औषधपाण्याला पाद्री लोक आपणात मदत करतील अशा आर्थिक दृष्टीने वाटगे वाटतात; व पुढें पस्तावतस्त. नाशिक व नगर येथल्या ख्रिस्त्यांची सहजासहजीं निघालेलीं उद्गारवचनें भरपूर ऐकावयास मिळतात म्हणून उदां जर अस्पृश्यांनीं धर्मांतराचा धाक दाखविला तर त्यांत हिंदुधर्माचें मुळींमुद्गं नुकसान होणार नाही, हें त्यांनीं लक्षात ठेवावें. पण नुकसान होईल, तें राष्ट्राचें मात्र पुष्कळच होईल बंधूनों ! मी स्पष्ट बोलण्यामुळं बराच अप्रिय होतो हें मला माहीत आहे, पण त्याला उपाय नाही माझे नुकसान झालें तरी राष्ट्राचें माझा स्पष्टोक्तमुळें हित होतें, म्हणून मी मला अनुभवाला येतें तें बोलून दाखतां. माझा 'स्मो' च्या एका सिद्धांतावर फार विश्वास आहे. त्यानें " सोशल कॅन्ट्रिस्ट " नामक पुस्तकात असा एक सिद्धांत दिला आहे की " राष्ट्राची सारी शक्ती खरी संपत्ति, " त्यातील लोकसंख्येचीच आहे. " मला तें सर्वस्वी मान्य आहे. राष्ट्र कितीहि सुधारो, त्यात जर मूळभरच लोड असतील तर तें राष्ट्र ठराविक मर्यादेपलीकडे सुधारणार तर नाहीच, पण ती मर्यादा गाळाच सडेल, पडेल, मरेल. मी म्हणतो राहो सुधारणा एका बाजूला, प्रत्यक्ष समरागणीचे अखेरेचे विजयदेतील शेवटीं " Man power " बरच अवलंबून आहेत असें नुकत्याच संपलेल्या महायुद्धानें देतील सांगितलें आहे की आम्हां हिंदूंची " मार्न "च्या ल्याईन रारांगोळी उडविता आली म्हणूनच दोस्तराष्ट्राना, त्या रारेंतल्या विजयाच्या दारांचा आज आत्ताद फेता देत आहे

टाळ्याचा नुस्तता गडगडाट झाला ! राशेराच दादासाहेबांचें आजचें बक्ष्म केवळ दैविक होतें. तो गडगडाट होताच त्यांनाही एका नव्या कल्पनेची विगुझता चमकून देण्याची र्दार्ता झाली. ते म्हणजे, " म्हणूनच मी जेव्हा सांगतो की, Man power वेश political power ह्यां स्तरांवर, तेव्हा एका सिद्धांताचाच मी उच्चार वरतो. Politically all powerful

सरण्याहरिला वाप मिळाला !

असे आमचें हिंदुस्थानसरकार सुद्धा, मार्नच्या लढाईतल्या Man power शी कृतघ्न होऊं शकणारच नाही. त्याच्या आयावहिणींची लाज राखणाऱ्या आमच्या मार्नच्या सैनिकाविरुद्ध त्यांना स्वप्राणरक्षणसुद्धा करणें केवळ अशक्य आहे; आणि म्हणूनच त्यांनी त्यांची ठिकठिकाणी स्मारकें उभारलीं आहेत. ते मृत जीवांमे आज, बंधूनों, घटकेंत इंग्लंडाडे पाहतात, घटकेंत आपणाकडे पाहतात. आम्हां त्याच्या हाडापिंडाचे म्हणून ते प्रेमानें आमच्याकडे पहातात, व म्हणतात कीं, बंधूनों ! आम्ही आमचें कार्यं केलें, आता तरी तुम्हां स्वराज्याची फळें भोगा, त्यांना वाटतें कीं, आम्ही स्वराज्य मागितलें, व तें आम्हाला ब्रिटिश पार्लमेंटने दिलें, पण आमच्या तोंडावर त्यांना काय दिसतें ? निराशा ! निराशा ! निराशा ! ! ! “ अरे का ? ही निराशा काय म्हणून ? आम्ही व्यर्थच मेलों कीं काय ? आमचें रक्त उगाच वाहिलें कीं काय ? आमच्या हाडाचा नाहक चुराडा झाला कीं काय ? ” अशी त्या मृत जीवात्म्यांची, त्या दगडाच्या विजयस्तंभात सुद्धा तगमग चालते.”

प्रेक्षनामचें इतकी भयंकर शांतता पसरली होती कीं, प्रत्येकाला वाटे कीं, आपल्याच हृदयात ते मृताचे शब्द उमटतात दादासाहेबांनीं आज कमालीची व्हावर केली. ते पुढें शब्दन् शब्द मोकळा करून म्हणाले, “ त्या मृत जीवात्म्यांची दृष्टि जेव्हा ब्रिटनकडे वळते तेव्हा त्यांना त्याच्या वदनावर तर आनंद व भीति हे दोन्ही प्रकार दिसतात त्यांना विजयाचा आनंद होतो खरा, पण साम्राज्य कसे ठिकेल याची भीति पण वाटते साम्राज्याचा कोहिनूर हिंदुस्थानचाच आहे हें खोटे म्हणणारा बडोच ठरेल. आणि त्याच हिंदुस्थानात आपणाविषयी तर राहोच, पण परस्परांविषयीही अविश्वास, दुराभिमान, स्वार्थसाधूपणा, व निरर्थक आदर्यता दिसून येतें. बंधूनों ! ब्रिटिशाना काय दिसतें हें जरी आपण घटकाभर विसरलें व आपलें आपणच हृदय पारखलें तर, त्यात काय बंधुप्रेम, नि स्वार्थ, व राष्ट्राभिमान दिसतो का ? अस्पृश्यांविषयी बंधुप्रेम आपण कशात दाखवितों ? त्यांना राजकीय हक्क नाही, सामाजिक हक्क नाही, धार्मिक हक्क तर मुळीच नाहीत. आमचा व त्याचा देव एकच असून, त्या देवाच्या देवळांत जाऊन, ईश्वरचरणी मस्तक ठेवण्यासुद्धा त्यांना प्रतिषेध त्यांनीं जीव फोडून टाहो फोडला तरी त्यांत आपणाला सरकारी राजकारण दिसतें. म्हणजे बंधुप्रेमाच्या अभावाबरोबर

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

अविश्वास आला. मी म्हणतो राहों तें प्रेम एका बाजूला. कारण प्रेम का म्हणून काहीं प्रेम उत्पन्न होत नाही. सख्खे भाऊमुखां परस्परांत माझतात. त्याच-प्रमाणे गैरविश्वासही मला समजतो. जर प्रेमच नाही तर विश्वास तरी कसा रहाणार ? पण त्याचा विश्वास आपणावर बसणार नाही, अशी त्यांना जगा तरी का ठेवता ? याला उत्तर तुमचें एक ठरलेलें आहे, व तेंच उत्तर कोणत्याही प्रश्नाच्या शेवटीं रामबाण म्हणून देण्यात येतें. तें असें की त्याला कारण हें परकी सरकार ? मीही पण तें उत्तर कबूल करतो; व मग विचारतो की, तुमचें प्रेम नाही, तुमचा विश्वास नाही, याला कारण हें ब्रिटिश सरकार, हें जर अस्पृश्यांना पदत नसलें तर तें अर्थात्च ब्रिटिश सरकारची मदत मागणार ? म्हणजे मनाने ते ब्रिटिशांचे दोस्त झाले. यापेक्षा आणखी आमची हानि दुसरी कोणती ? अस्पृश्य छिन्न होऊनही दुसरा न पावणाऱ्या मला ते मनानेही ब्रिटिशांना मिळाले तर Man power कमी झाली म्हणून खरेखरे दुःख होणार यांत शंकाच नको ! अशाच स्थितीत जर काँग्रेसनें कार्य केलें, किंवा आम्ही शतशेटी जपसनें चालविलीत तरी तीं फुकट आहेत. “मानच्या लढाईनें मेलेल्यांचे जीवांमे स्पृश्यांप्रमाणे अस्पृश्यांचेही आहेत हें तरी मी चुकून विसरणार नाही. माझ्या पूर्वजांची अस्पृश्यतेविषयीचीं कृत्ये पापाचीं की, पुण्याचीं हें मी मुळीच पाहणार नाही; पण माझीं कृत्ये मात्र त्यांच्याविषयीं सर्वस्वी पुण्याचींच होतील अशा मी खरखरदारी घेत आलों आहे, व घेत राहीन. महाराष्ट्रात निदान एका चेहेऱ्यावर तरी त्या मृतात्म्यांना संपूर्ण विश्वास, अभ्यंगप्रेम निरलस आक्रम सेवा—

“खोटी गोष्ट ! धार्ता असत्य ! ! सगळी सबाही ! ! !”

अशा आरोप्या ठोकांत एक महारीण गर्दीतून रस्ता कांरीत व्यासरोठाकडे धाव ठोकत असताना सर्वांनी पाहिली. त्या धावचा वेगच असा होता की, तिला ‘नको जाऊं’ म्हणण्याचें कोणालाही सुचेंना. सर्वांनी तिला रस्ता मोकळा करून दिला. त्या दिवसाच्या त्या “हीरो”वर काहीतरी अरखित घाला ही बाई घालणार व आपणास आतां मौज बघययास सोंपणार, अशी प्रत्येकाचा उत्सुकता उत्पन्न झाली. “तिला जाऊं द्या” असाच प्रत्येकाचा स्कार मिळाला. ती बाई दोनच मिनिटांत व्यासरोठाकडे गेली. प्रथम दादासाहेबांनी तिला ओळखिलें नाही. पण तीं जशी बरीच जवळ आली, तशी तिची ओळख पटून ते मनांत तारी

सख्याहरिला वाप मिळाला !

खर्चात चरकले. ते जर आजच्या विजयी वस्तुत्वाच्या भरात नसते तर पूर्वाप्रमाणेच, म्ह. गार्धी-आश्रमातल्या प्रसंगाप्रमाणेच ते, काळ्या मार्ताच्या डेक्काप्रमाणे, विरघळले असते. परंतु आज ते तर वस्तुत्वाच्या उबेने बरेच गरमही झाले होते; आणि तसे ते प्रसंगावधानीही होते. भागीचा प्रसंग आज काहीं त्यांना नवा नव्हता. आपल्या चरित्र्याची डायरी त्याची त्याच्याजवळ जग्यत होती, व राष्ट्रा-राष्ट्राच्या इतिहासाची बारिकसारिक विचिकित्सा करणारा तो इतिहासमत्त स्तूत च्या इतिहासाची परीक्षा घेत नसेल असे कसे होईल. आपला स्वतःचा इतिहास, आपल्या कुटुंबाचा इतिहास आणि राष्ट्राचा इतिहास यांत प्रत्येक जाणत्या माणसाला लपवावे काय, व चमकवावे काय हे बरोबर कळते, फक्त त्याच्या हातात परिस्थितीच्या सगळ्याच नाळ्या परमेश्वराने दिलेल्या नसतात. त्याला कल्पनाही नसते असे काहीं प्रसंग अव्यतिरीतीने व भलत्याच ठिकाणी उत्पन्न होतात, आणि मग त्याची पाचावर धारण बसते. परमेश्वराने प्रत्येक जीवाला एक सागून ठेविले असते की, 'प्राप्या ! तूं अंतर्मुख हो. तेथ तुला कोणीही कधीही अडवणार नाही, अशी मी ग्वाही देतो. तुझ्या सामाजिक, राजकीय, धार्मिक वगैरे सगळ्या चळवळी ज्यावेळी विश्वोत्क्रांतीला पोषक अशा रूपाने नटतील त्याचवेळी त्या यशस्वी होतील, ही खूणगाठ मार पण तूं बहिर्मुख होऊन I am the monarch of all I survey अशी पुशारकी मारून उन्मत्त मनशाली तर तुझ्यावर Bolt from the Blue पडल्याशिवाय रहाणार नाही !' असा परमेश्वराशी करारमदार करून प्रत्येक प्राणी जरी जन्माला येतो, तरी तो नेहमी बहिर्मुखच असतो आणि बाहेरची सृष्टि त्याला इतकी लोभनीय वाटते की, तिच्यापेक्षा अनंतपटींनी अंतःसृष्टि असते हे तो विसरतो, व मग जसजशी त्याला बहिर्सृष्टीची जास्त जास्त चटक लागते, तसतसा तो उन्मत्त होतो ! तरी मुद्दा परमेश्वर त्याला आपल्या करारमदाराची आठवण करून देण्याकरता आकाशातून, त्याजवर एकदम अशनिपात न करता, अगोदर नुसत्या विद्युत्ताच चमकवितो. पण त्यांनाही तो हिरण्यकश्यपु तारायंतात अडकवून "संदेशहारिका" दासी करतो, व त्या पराक्रमाची प्रौढी मारितो, तरीदेखील परमेश्वर हंसून म्हणतो की, "कहं दे घेटयाल मजा ! त्याने माझ्या शक्तीचा एक कण आपल्या कामाला लाविला म्हणून माझे प्रचंड

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

वज्र काही मोडत नाही; ” व मग त्याला हृदयातच करारमदाराची आठवण त्याच्या जिह्वाव्याच्या माणसाकडून देववती. आणि मग मात्र त्या माणसाचें सारें गाडें थाबतें । त्यालाही न जुमानणारा अवधूत एखादाच पण तो कदाचित् दत्तादिगंबर, महमद पैगंबर, अथवा पक्का बिलेंदर असतो. दादासाहेब त्यापैकी काहींच नव्हते. ते हृदयाच्या नाड्यानींच बहुधा बठणीवर येत. तशी आज एक त्याच्या हृदयाची कळ परमेश्वरानें दाबली, व भागीला साबरमती-आश्रमातून मुंबईच्या त्या विशिष्ट सभेला पाठवून दिलें. तिला भर व्याख्यानात, अगदीं प्रसंग घातच करण्याच्या वेळेला प्रकट झालेली पाहून, क्षणभर तरी दादासाहेबाना चवकर आली, व ते टेबलावर जरासे रेलले । तथापि त्यांना त्यानंतर लवकरच अवसान चढलें. भागी व्यासपाठावर चढताच ते तिला प्रेमानें पुत्रवाकून म्हणालें, “बंभुभगिनीनो !” माझ्या या एवढ्या मोठ्या अमदानींत आजचा दिवस खरोखरच मी फार मोठ्या भाग्याचा समजतो. आता मी जें जें बोलें तें तें तुम्ही सगळे, शत्रुनशत्रु, साक्षीदार या नात्यानें नीट ऐकून घ्या, अशी माझी आपणा सर्वांना प्रार्थना आहे. प्रथम मी आपणा सर्वांस सांगतो की, मी ब्राह्मण असलों तरी अत्यंत दुराचारी आहे । ही वाई एक महारीण आहे । हिचा व माझा संबंध अनेक वर्षांपासून असूनही मी इला मार्तांमोल समजलों, ही माझी कृति आजच्या माझ्या व्याख्यानाशी, अगदीं विसृष्ट झाली हें मी अक्षरशः कबूल करतो. पण ती चूक मरणापूर्वी सुधारण्याची संधी मला आली त्याबद्दल मी परमेश्वराचे धन्यवाद गातो; व जाहीर करतो, की, त्या भागीची कतुली असेल तर मी इच्छाशीं याक्षणीं विवाह लावून इला सद्धार्मिणाचें पद देतो. ”

हें ऐकून सभेंत जरी दादासाहेबाच्या नावाचा एकच जयजयकार झाला तरी भागीला मात्र भोंवळ आल्यासारखें झालें. असा काही प्रकार होईल, अशी तिला थोडीसुद्धा कल्पना नव्हती. ती मांबावून वेडी झाली असें व प्रेक्षकांना दिसलें, कारण ती म्हणाली, “भलतेंच काही तरी, मी महारीण, ब्राह्मणाला कसे वाटवूं ?” अस्पृश्याच्या आस्तेत्या मनाची ही जिवंत साक्ष पाहून सगळे प्रेक्षक हळहळले, पण इतक्यांत तो हत्तीचा चीत्कार खूप मोठ्यानें ओरडला, “मुलगा पत्तरिल्याशिवाय महारीण बायको ब्राह्मणी कशी होईल ? ”

सख्याहरिला वाप मिळाला !

असें म्हणत म्हणत सख्याहरि—तो चीत्कारवाला सख्याहरि होता हें वाच-
कांनी केव्हाच ओळखिलें असेल—आपलें टोळासराखें शरीर व मोरासारखें डोकें
घेऊन, आईप्रमाणेंच प्रेक्षकामधून गेला. पण त्याला आईपेक्षाही फारच थोडा वेळ
न्यासपांठापर्यंत पोचावयाला लागला. कारण तो फारच थोड्या जागेंतून जाऊं शके.
तो जेव्हा टणकन उडी मारून टेबलावर चटला, व आपण या मिश्र विवाहाचे
अस्सल वंशज आहोंत, असें आपल्या मिश्र आवाजात बोलूं लागला, तेव्हा सारी
समा हसून हसून बेजार झाली. तरी त्याची आईच जेव्हा त्याला कबूल करीना
तेव्हा दादासाहेबानाही धीर आला; व त्यानीं त्या पोराची टर उडविण्यास
आरंभ केला. इतक्यांत समेतून “ गांधी महाराज कीं जय ! ” अशी एकच
गर्जना उठली; व थोड्याच वेळांत गांधी टेबलाजवळ येऊन म्हणालें, “ दादासाहेब
क्षेमकल्याणी यांनीं आपल्या कृतकर्माचें योग्य प्रायश्चित घेऊन आज महत्मापद
मिळविलें आहे. आता त्यानीं या आपल्या पोराला कबूल करून साधु या पदाला
योग्य व्हावें अशी माझी त्यांना सनम विनंति आहे. कारण हा मुलगा त्याच्यापासून
भागीला, पुणें मुक्कामों, भगवानजी गुजराथी याच्या गपनाच्या गजीच्या शेजारल्या
झोपडींत १५ एप्रिल १९१९ रोजी रात्री ११-५५ झाला आहे. याला सास हों
लोकमान्य टिळकाची पत्नी. दादासाहेब, टिळक आपणांस वारंवार सांगत कीं ब्राह्मणानें
कमालीचें मनोर्ध्व दाखवावें. आपणा सर्व सुधारकावर त्याचा हा एवढाच आरोप
होता कीं, तुम्ही पक्क बोलतां, कृति करीत नाहीं, व चुकून घडलीच तर तीं
कबूल करीत नाहीं. कृतींत पाप असो वा नसो, तीं छपवून टेवण्यांत पापाचें खरें
वीप आहे. महात्मा ! तूं आज या मिश्रविवाहानें आम्हाला लाजविलेंस ! आता
मुलाला पदरी घे व साधू हो ! मग, तुला मुलगी झाली नव्हती तर हा मुलगा
झाला होता. याला संभाळ. मुर्गेद व मुर्गेद यांच्याप्रमाणेंच हा सत्तारामही हुपार
आहे. याचें शरीर पंगु आहे याला त्याचा इलाज नाही; परंतु तो पंगु आहे म्हणून
तुम्ही त्याचा जास्तच सांभाळ करा—

इतक्यांत राधाबाई तेथें आल्या होत्या त्या खटनच म्हणाल्या, “ तुम्ही जर
त्याचा सांभाळ करणार नाहीं तर मी करीन, पतीचीं पापें पतिप्रभेनें नाहीं तर
कोणी भोगवीं ? ये सत्ताराम ये ! इश्टे ये ! तुम्ही मी देखील आईच आहें अं ! ”

दादासाहेबांचें आसनच ठळकें; ते मोठ्यानें ओरडून म्हणाले, “ गांधी !
तुम्ही महात्मा खरे ! पण सैनान का साधु ! ”

पुस्तक दुसरें

सैतान !

भाग ९ चा

गुलावला आई मिळाली !

‘ ‘ मांसाशनाविरुद्ध अण्णासाहेव पटवर्धन यांचें मत अत्यंत विरुद्ध होतें. त्यांचें म्हणणें असें होतें कीं, मांसाशन हें विश्वकुटुंब-त्वाच्या भावनेस स्वभावतांच इतकें विरुद्ध आहे कीं, त्याची आणि ब्रह्मविद्येची सांगड घालणें अशक्य आहे. पुराणांत वगैरे जी माहिती आहे ती शेंफडों वपांच्या इतिहासाचा आणि आध्यात्म, योग, तंत वगैरे शाखांचा संकर आहे. ऋषींचें शरीर कणशः ब्रह्मशक्तियुत असतें. तो चतुर्वर्णातीत परमहंसकोटीतला असतो. पूर्वी अनुलोम विवाह होत असल्याकारणानें, ब्राह्मणांच्या अनुलोमसंगतीनें आपल्या मातृपक्षीय पितरांना मांसपिंड घावें लागत म्हणून पलपैतृक प्रचारांत आलें. अनुलोमविवाह निषिद्ध ठरतांच पलपैतृकही वर्ज झालें.

“—मांसाशनानें स्नायुरचना Muscular system कितीही सशक्त झाली; तरी मनुष्य Nervous system चाच असल्यानें व ती मांसाशनानें बिघडते व विहिताचारानेंच सुंदर अशा तयार होते; म्हणून जड वादानेंही मांसाशन त्याज्यच ठरतें. ”—

श्री. अण्णासाहेव पटवर्धन यांचें चरित्र.

—अप्रबुद्ध

गुलावला आई मिळाली !

§ १ महात्माजींना टिळकाचें तें, सत्याहरीच्या जन्माचें पत्र कसे मिळालें व लोकमान्यांना तरी ती वित्तवातमी कशी मिळाली हें वाचकांप्रमाणें, आम्हालाहि कोंडेंच राहिलें असतें. तथापि, मृगेंद्राच्या एका पत्रात, लोकमान्यांच्या त्या पत्राचा नुस्ता उग्रेख आहे असें नाहीं पण तें पत्र आपणाम कसे मिळालें, व आपण तें पाठवीत आहोंत असेंहि लिहिलें आहे, त्यावरून निदान महात्माजीला तें कसे मिळालें, या प्रश्नाचा उत्तरागडा होतो पण लोकमान्यांना ती बातमी कोणी दिली, याविषयीं मात्र, ज्यांना तो प्रश्न अत्यंत गहन वाटत असेल, त्यांनीं पाहिजे असल्यास संशोधन करावें. पण आमचीं कल्पना मात्र अशी आहे कीं, लोकमान्यांना अनेक अनोळखी लोकांमुद्धा अगदीं तरी बातमी, आपण होऊन सांगत होते मागीला स्वताला वाटत होतें कीं आपणाला मुलगीच झाली व वास्तविक झाला मुलगा व तोही अशा चिन्हाचा, तेव्हा त्या प्रसारात आण असलेल्या कोणातरी माणसानें कोणाजवळ तरी, सगळी गोष्ट सांगितली असली पाहिजे, आणि ती त्यानें टिळकाजवळ इत्यभूत सांगितला असावी. दादासाहेब बोळक्या सुधारकाचे बाभाडे काटणारे प्रख्यात सुधारक, तेव्हा त्याचीच कारवाई त्याच्या गळ्यात घालावी, व सुधारणा छातीठोकपणानें बोलूनच होत नमनात, तर उजळ माथ्यानें कल्पनच होत असतात, हें आपलें माप साजगी रीतीनें दादासाहेबाच्या पदरी बांधावें म्हणून लोकमान्यांनीं त्यांना पत्र लिहिलें असावें, व तें पत्र मृगेंद्राला, इतक्या वर्षांनंतर मिळून तें त्यानें महात्माजींकडे पाठविलें असावें, अशी विचारसंगति आम्हाला जुळवितां येतें. आतां प्रत्यक्ष वडिलांचें विंग त्यांच्या शत्रूजवळ, (दादासाहेब महात्माजींना शत्रु समजून अशी मृगेंद्राची समजूत होती) देणें हें पितृद्रोहाचें कृत्य मृगेंद्रानें तरी कसे केलें हा प्रश्न आहे. परंतु त्याकरितां, आणि त्याच्या त्या स्वतंत्र कल्पनेचा, इतर युरोपियन राष्ट्रांतून कसा प्रसार झाला हें पाहण्याकरतांही आपणास त्याची पुढली पत्रेही वाचिली पाहिजेत. ही पत्रें महात्माजींना " मिठाच्या सत्याग्रहास " निघाल्यानंतर प्रसमान मिळाली होती.

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

पत्र चवथे

ग्लेंसगो, ता० ३ मार्च १९

कृ० सा० न० वि० वि०

या पत्रांत मला, युरोपियन आधुनिक संस्कृतीचें जें माहेरघर, अशा फ्रान्स-विषयी लिहावयाचें आहे. पिरिनिज पर्वत ओलांडून जेव्हां, आम्ही प्रथम बोर्डो येथें उतरलों तेव्हांच मी गुलाबला म्हटलें कीं, “ आतां आपण एका अति विलक्षण देशांत, त्याला मुळांच न मानवणारी कल्पना घेऊन आलों आहोंत; आतां आपणांस फार जपून वागलें पाहिजे; आणि जपून वागण्याचा उत्कृष्ट मार्ग म्हणजे स्पष्टचक्षेणाची कमाळ करावयाची. ” पण महात्मजी ! हा स्पष्टचक्षेणाचा मार्ग फक्त मला एकट्यालाच घ्यावयाचा होता; आणि तिला मात्र मी स्त्री-स्वातंत्र्याच्या, पॅरिसच्या लेडीजच्या भडकदार कल्पनापासून अलिप्त राहाण्यास मुद्दाम वजावले होतें. मी पॅरिसला पुष्कळदा येऊन परीक्षेत चांगलाच पास झालों होतो परंतु गुलाबची फ्रान्समधली ही पहिलीच सफर होती. प्रवासात असतांनाच मी तिला रूसोपासूनच्या फ्रान्सची थोडक्यात ओळख करून दिली होती. मी तिला सांगितलें कीं, “ एकदम सर्वोकृष्ट आणि अत्यंत नाचि असा हा देश आहे. येथें मला स्वतःला फार मोठमोठ्या ग्रंथकर्त्यांच्या व समर्थपुरुषांच्या तेजस्वी कल्पनांनाही माझ्या कल्पनेच्या बाटलीत आणावयाचें आहे; पण मी तसें करता करतां, तुझ्याकडूनच कदाचित् त्या बाटलीचें घट बूच फटकून उडून, तो आग्यावेताळ पुनरपि बाहेर पडेल; व कदाचित् आपलाही नाश करील. ” माझ्या या इशारतीमुळे ती घाबरली व फ्रान्स टाळण्याची तिनें मला विनंती केली. “ मला जगांतलीं एकही प्रमुख कल्पना जिरत्या-खेरीज ठेवावयाची नाही. पण तूं घाबरूं नकोम. मी जवळ असतांना घाबरण्याचें कारण काय ? असा मी तिला तजेला आणला; असो.

येथें थोडो, मार्सेली, लिऑन्स, स्टॅस्वर्ग, ब्रेस्ट व पॅरिस इत्यादि ठिकाणी माझी व्याख्यानें झाली. पैकीं एका पॅरिसमध्ये माझी दहा व्याख्यानें चार दिवसांत झाली आणि एका रोमॅरोलॅखेरीज एकाही माणसाला माझी कल्पना पटली नाही असें मला कबूल करणें भाग आहे. पण रोमॅरोलॅसारखा एकच साधु जरी मला मिळाला असला तरी मला युरोप जिकल्यामारखें वाटतें. कारण माता

गुलाबला आई मिळाली !

मुख्य कटाक्ष विचारक्रान्तीवरच आहे. ज्या कल्पनेचा जोर मोठा आणि जिची प्रवाहीपणाची ताकद मोठी, ती कल्पना काही काल, प्रचंड दरीत सापडलेल्या कागो नदीसारखा अज्ञानात अडकून राहिली तरी ती काळाने त्या दरीचेहि एक सुंदर सरोवर वरून ज्ञानसूर्यप्रकाशात येऊन संशयपूर्ण वाहान वाहात, शांतता महासागरात मिळाल्याखेरीज राहणार नाही, अशी माझी व रोमॅरोलॅचीही खात्री आहे. रोमॅरोलॅ हे स्वामी विवेकानंदाचे एक चहाते तर आहेतच, परंतु अमेरिकन लोकां. प्रमाणे ते केवळ नाविन्याच्या चमकीमुळे चमकून गेलेले गृहस्थ नाहीत, तर त्यांचा आचार, त्यांची नित्याची राहणीही त्याच सात्विकमार्गाची आहे. एक अगदी साधी गोष्ट आपणास सांगतो मी एकदा त्यांना म्हटलें की, “ मनुष्याचें अंतरंग प्रेमानें भरलेलें असलें तर तो मांस खाणारच नाही, व दाखही पिणार नाही, याचा उलट अर्थ असा नाही की, जे मांस खात आहेत, व दाखला शिवून सुद्धा आहेत, ते प्रेमळच असतात. परंतु स्वामी रामतीर्थीजवळ एसा शिष्यानें, स्वामी विवेकानंदावर ते आक्षेप घेतले होते, तेव्हा समर्थानां जें म्हटलें की, “ तुम्ही, स्वामीजींना पोटात काय घेतलें हें कशाला पहाता, त्याच्या बदनानलें अमृत प्या म्हणजे झालें ” तें रामतीर्थीचें उत्तर मार्मिक असलें, तरी प्रश्नाला सोडून आहे. विवेकानंदाच्या बोधामृताचा प्रश्नच उरत नाही, पण त्यांना मांस कां खाणें व दारू का घेतली ? हा प्रश्न आहे जर कंद-फळमुळानां धुधा भागून, आम्रिमान तेज पुंज कल्पनाची प्रसरताही पचविता येते, तर कोणत्या कां होईना देहाचा, शिजवलेला का होईना, पण एक तुकडा विवेकानंदानी का खावा ! त्याचप्रमाणें दारूची निशा त्याच्यावर मुळीच चढत नसेलही; पण जेथें स्वच्छ पाण्यानें उत्तर धुवावरसुद्धा अपाय होत नाही इतकी योग्यलाची गरमाई जठरा-म्रीत व कंठस्थानांतही आहे, तेथें उत्तर धुवाजवळील प्रदेशात दारूची जरूर अमनेच असें मी तरी कबूल करणार नाही.

येथें मला रोमॅरोलॅ यांनीं अडवून म्हटलें की, “ मी असें समजूं कां, की आपण आजपर्यंत कधीही दारू घेतली नाही, व मांसाशनही केलें नाही ? ”

“ पण मी त्यात काहीं विशेष केलेंच नाही. दारू न घेणें व मांस न खाणें ही गोष्ट आम्हां महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांना काहीं विशेष मोठी गोष्ट नाहीच. युरोपांत अमृताना ते पदार्थ न घेणें यांत मात्र विशेष आहे खरा; पण याचें कारण तुमची

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

तीं निरर्थक संवय, व आमचो तीं कोती कल्पना. वर्नर्ड शॉ अस्सल ब्राह्मण आहेत. त्यांना मी प्राणायामाचें महत्त्व सांगणार आहे. पण तो प्राणायाम मलाच अजून येत नाही. तीं बाजू माझी अगदीं कौरी राहून गेली आहे. आपण मला एका स्पष्ट धाण्याची क्षमा कराव काय ? ”

“ कोणत्या ? ”

“ महाराष्ट्रात व इतर प्रांतांतही काहीं राजयोगी आहेत. त्यांचे असे म्हणणे आहे कीं, विवेकानंदाच्या राजयोगाच्या भाषांतरावरून, त्यांना योगसाधनाची माहिती नव्हती असें दिसतें. प्राणायामादि योगसाधनाबद्दल त्यांचा व त्याच्या गुरुजांचाही अत्यंत प्रेमादर होता. परंतु त्या दोघांनाही त्याची पद्धतशीर माहिती नव्हती. ”

“ म्हणजे आपलें असें म्हणणें आहे का काय, कीं ” रोमॅरोलॅनीं मला धाब-
रून विचारिलें कीं, “ ते दोघे दामिक होते ? ”

“ Nonsense ! ” मीही उद्गारलों. “ ते दामिक कसें अस्तित्वांत ते दोघेही पूर्ण ज्ञानांच होते ! ”

“ मग त्यांना तें ज्ञान कसें प्राप्त झालें ? ”

“ परमहंसाना भक्तियोगानें व स्वामीजींना ज्ञानयोगानें. राजयोगात ते दोघेही शेटपयेंत अनन्यस्त होते. ”

“ क्षमा करा. आपला जर एवढी योगाचा अभ्यास नाही तर, तुम्ही त्या योग्यावरून असें म्हणून, अशिक्षितांचा बुद्धिभेद करणार नाहीं काय ? आणि झुलें लोक तुमचा पक्क बुद्धिभेदच लक्षात घेतील व बाकींचे सोडून देतील. ”

“ महाशय ? ” मी म्हटलें, “ बुद्धिभेदाशिवाय बुद्धीची वाढच जर होत नाही, तर बुद्धिभेदाला खराबें कशाला ! ज्या विकल्पासुद्धें बुद्धीची वाढ खुंटते तो विकल्प करूं नये, आणि त्यालाच गतिंत बुद्धिभेद म्हटलें आहे. मीमानें जरासंवाचा जो भेद केला तसा तो विकल्प असतो. परंतु बोवणांतलीं जमीन नागरण्यापूर्वीं जाळावी लागते. ती पुढीलपिकावस्ताच; व तसा संकल्प असतो. बुद्धिचें संकल्प सामान्य नसतात. कारण बुद्धि ही ज्या मनाचा एक अंश आहे तें मनच संकल्पविकल्पाचें असतें; म्हणून बुद्धीनें संकल्प सुद्धें केले म्हणजे मनाच्या

गुलाबला आई मिळाली !

इतर अंशातून विकल्पदेखील त्यात घुसतात. त्या विकल्पाना जो टाळतो, त्याच संकल्पही पुरे होत नाहीत. परंतु त्या संकल्पांमिनीं जो त्या विकल्पाना जाळतो त्याच्या त्या संकल्पशेतीला त्या विकल्पाची राख उत्तम रत होते.”

“पण ही शक्ति ‘अज्ञाना कर्मसंगिना’मध्यें नसते.”

“ त्यांच्या ठायीं तत्त्वज्ञानाची पुस्तकें वाचण्याची अभिरुचि तरी असते काय ?” आमच्या महाराष्ट्रांत लोकमान्याचें “ गीतारहस्य ” पन्नास हजार माणसाजवळ असेल, परंतु ज्यांनीं तें पुस्तक काळजीनें अथवासून इतिपर्यंत वाचलें असेल असे पाचशे निघतील कीं नाही याची शंकाच आहे. ”

“ वचूळ, पण आपल्या सारख्याच्या अशा बोलण्यानें, स्वामीजींचे ग्रंथ कोणोहि वाचणार नाहीत. ”

“ अनुभव उल्टा आहे. एकतर अगदींच नवाशिके उगाच कुतूहल उत्पन्न होऊन वाचतात. त्यांच्या जवळ पुस्तकें असतात, पण त्याची कुतूहलघुडीच गारदून गेल्ली असते. ती या धक्यामुळें जागृत होते. नंतर एकदा वाचून टाकलेलें वाचक पुन्हा ताडून वाचण्याचा प्रयत्न करतात. हा असा माझा अनुभव आहे. पण आपण हा अनुभवसुद्धा खोटा आहे असें धरून चालूं या; व नंतर मीं असें विचारतों कीं, जे डोळे नुसते पुस्तकावरून फिरतात, पण जें मन मात्र अन्यत्र बघेलें असेलें. आमच्या हिंदु-स्थानात तें मन बहुतकरून जितेंच असलें. त्या डोळ्यांना व त्या मनाला तुम्ही काय करता, बुद्धिभेद करता कीं बुद्धिविकास करता हें मुळींच दिसत नाही. ज्यांना दिसतें, त्यांना दृष्टून जास्त पदाण्याचीच इच्छा होते, ज्यांना दिसत नाही, त्यांचें मन भावइत्या वस्तूंशींच संलग्न होऊंया ना ? तेव्हा बुद्धिभेदाचें भूत आम्हां हिंदूंना मुळींच तापदायक होत नाही. आतां प्रेंच लोक एवढेंच घेतील व यासाठीं सोडतील म्हणतां, तर जेवढें घेतील तेवढेमुळा त्यांच्या मानणुर्वावर वगळीतरीज रहाणार नाही. आमच्या परमहंसांना व स्वामीजींना राजयोगात विजय मिळाला नव्हता असें त्यांना समजताच ज्यांना यापुढें तो मिळेल त्यांच्याबद्दल ते वचकून नाही कीं रहाणार. हें कपा रोलोसादेच ! स्वर्गाची मान्यरी नाही. मातृपूरी तत्त्वाची आहे. शक्ति शरीरधारी नामनिष्ठपत्तीत दिगने, पण ती तत्त्वाचीच अम्ने. ज्या मिटिता कायदावर लोकमान्यांची धेडपर्यंत निष्ठा होती, तेच कायदे महात्मा-जींनीं मातीमोल पराविण्याचें करून पांचले आलेना ! म्हणून काय लोकमान्याचें

यहात्मा गांधी-संतान की साधु ?

“पण अशानें कोणीच मरणार नाही ”

। “हुसच्याच्या छळानें मरणार नाही ”

“आपण सजीवनीविवेकविपर्यां येथें बोलता आहा काय ?”

“नाहीं ती विद्या मानवाना येऊ नये अशी परमेश्वराची इच्छा आहे.”

“पण शुक्राचार्यांना येत होती ”

“येताच त्याचा नाश झाला ”

“तो नाश होऊ न देता ती विद्या आली तर ?”

“येणार नाहीच. कारण ती विद्या प्राप्त करण्याकरता जें योगबल लागतें, त्या सीमेश्रयंत जीवात्मा गेला म्हणजे त्याला शिळ्या कुडीपेक्षा नवें जीवनशास्त्र आवडेल, शुक्राचार्यांचे तें असुर लोकांतलें योगसामर्थ्य होतें म्हणून ते प्रेताना जोव घाणण्यात अडकून राहिलें ”

“पण नवें जीवनशास्त्र प्रत्येकाला माहीत असतें, त्याला योगबल नको ”

“तशी गोष्ट असती तर आजचे दु र्याचे दिवस आलेच नसते महारोग्यालाहि मुलें होतात, परंतु तें, जीवनशास्त्राचें विडबनच होय, आणि हजारोतून एखा द्याच्याच मुलाचा मनःपिंड रोगविमुक्त असतो हा गोष्ट ध्यानात घेता जीवनशास्त्र म्हणजे फक्त शरीराचाच उत्पात्ति शरीरो त्पत्तीच्या शास्त्राला कामशास्त्र म्हणतात पण त्या शास्त्राचेंही ध्येय उत्कृष्ट मन पिंडाला उत्कृष्ट शरीर देण्याचेंच असतें शिवाय मी जीवशास्त्र शब्द वापरला नसून जीवनशास्त्र वापरला आहे जीवशास्त्र म्हणजे Biology जीवशास्त्र तुम्हाला अजून माहीत नाही त्याला पाहिजे असल्यास *Lifealogy* न्हा, त्यात उत्कृष्ट विचार, उत्कृष्ट भावना, व उत्कृष्ट आचार याचें योग्य ग्रमाण असतें व मद्या “राजयोग” हें त्या *Lifealogy* चें उत्कृष्ट साधन आहे ”

“ असे उत्कृष्ट योगी आता कोणी आहेत काय ?”

“ ह्यातीत मला बर्नर्ड शॉ व रोमॅरोलॉ दिसतात,—”

“ पण मी नास खातों ”

। “ आपण राजयोगी नव्हत ”

“ राजयोगी कोण आहेत ?”

गुलाबला आई मित्राली !

“आहेत ? हिंदुस्थानात आहेत; पण,” मी हळहळून म्हटलें, “ते या आमच्या जगाकडे पाहत नाहीत.”

“का ?”

“कदाचित् अचून वेळ आली नमेल.”

“आपण थिऑमफिस्ट आहात का ?”

“नाही. पण आपण मूळ मुद्यावरून फार घसरत चाललों नाही का ? माझे म्हणणे असे आहे की, कर्मप्रवाणि जे योगी असतील त्यांच्या नियंत्रणाखाली आज एक संस्कृतिमाम्राज्य चालवावें. स्थलमर्यादा तर मुळीच नकोत—”

वगैरे माझी कथना मी त्यांना मग विशद करून सांगितली. ती त्यांनी ऐकून नली; व मला विचारिलें,

“या तुमच्या कल्पनेप्रमाणें गांधींचा उपाय कसा आहे ?”

ती एक चवयोगाचीच पायरी असल्या कारणानें मला मान्य आहे.”

“कसा.”

“हिसेला मारते.”

“नरल डायरसारख्यांना हिंसा करायला काहींमुद्धा लाज वाटत नाही.”

संक वाटत. पण हिंसेला प्रतिहिंसा मिळून दुप्पट हिंसा तर होत नाही ना ?”

“सपदोरापेक्षा गांधी आस्त पराक्रमी म्हणावयाचे ?”

काच नाही. म्हणूनच मी त्यांना राजयोगाची एक पायरी अनुभवलेला नम्रजतों.”

“दुर्बलांचा हिंसा काय उपयोगाची ?”

दुर्बळांची कशी ? मरण्यास आनंदानें तयार होणें हें मनोदौर्बल्य का आहे ? पराभवाच्या भीतीनें व्याड बनून, बेफिकरीच्या वेडानें नेपोलियन होणें हें दौर्बल्य आहे ? आपण Muscular system आणि Nervous system यातलें सर्व बारिकसारिक फरक जाणताच.”

“ना तुमचा शिवाजी राजा व्याडच म्हणावयाचा ?”

“त्यांनीं भीतीचा संहार केला. भीतीनें संहार केला नाही.”

“तर इतेंहासप्रासिद्ध व्यक्तींचा विविक्ता नवी. मला असें म्हणावयाचें होतें की, गांधींच्या अहिंसेमुळे हिंदु लोक दुर्बल बनतील.”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ उल्टे सारे जग सबल होईल, हिंदु लोक तर फारच बळवान होतोल. गौतमबुद्धानंतर आज २५०० वर्षे झाली आहेत, हे आपण सगळेच विसरतो. ”

“ पण काही लोक तर दंगे, धोपे, छुटारूपाणा, व बंडे करतातच. ”

“ त्याबद्दल गांधींना अतोनात दुःख होतें ते लोक भ्याड आहेत असे त्यांना स्पष्ट वाटतें. शठ प्रति शाठ्यम् यापेक्षा शठ प्रति प्रांति हें तत्त्व त्यांना अधिक मान्य आहे, आणि माझ्या संस्कृतिसाम्राज्याचें प्रांति हेंच मुख्य साधन होय ”

मि. क्षेमकल्याणी ! तुमची सगळीच उत्तरे मला पसंत आहेत असें नाही, पण कोणत्याही प्रश्नाला तुमचें उत्तर ठरलेलें आहे असे पाहून तुम्ही खचित तत्त्वनिष्ठ आहात असें मला वाटतें. आणि तुमची मुख्य संस्कृतिसाम्राज्याची कल्पना तर मला पुष्कळच मान्य आहे. तुमचे मार्गही मला समजले. पण या साम्राज्याच्या युगात, आणि या प्रॅल्को-जर्मन समरभूमीवर ते मार्ग व तें ध्येय याचा एक अत्यंत सूक्ष्म ध्वनिसुद्धा कोणी ऐकून घेणार नाही. तथापि प्रयत्न करा. ईश्वर तुम्हाला आज नाही, उद्या, वेढ्यातरी यश देईल. ”

महात्माजी ! रोमरोलां म्हणजेच मी सारे फ्रेंच राष्ट्र आज समजतो. म्हणून या पत्रात फक्त त्याचीच भेट दिली आहे.

आतां गुलाबविषयी लिहून हें पत्र संपवितों. महात्माजी, सांगावयाला अत्यंत दुःख होतें कीं, मी इशारत देऊन सुद्धा गुलाबवर पॅरिसियन लेडीच्या संगतीचा दुष्परिणाम झाला होता. तिच्या पोषाखात फरक पडला होता, व वागणुकीतही शरीरसुखाची जास्त लालसा उत्पन्न झाली होती, ती नाचायला शिकली. नर्तनाची कला येणें वाईट नाही, परंतु आम्हां हिंदूंचें नर्तन जसें मन-पाविश्याचेंच एक साधन असतें, तसें येथें सुळीच नसून, तें शरीरसुखाचेंच साधन आहे. गुलाबला येथल्या तऱ्हाबरोबर नाचायला मी प्रतिरोध केला नाही. ती नाचली, नाचते. एकदेंच नव्हे तर मी येथून इटलीत जात आहे तर ती म्हणतें कीं, मी तुम्हाला जर्मनीत भेटेन. मी तिला ताबडतोब स्फार दिला, आणि तिहात-करणानें मिलनला आप्याकरता स्टेशनवर एकटाच गेलों. पण महात्माजी ! आश्चर्य असें कीं, माझी गुलाब स्टेशनवर माझीच वाट पहात होती. तिनें आमची निश्चिंत्ता काढून ठेविली होती. ती आमगाडीत मला म्हणाली, “आर्यजी स्वार्तभ्यावा कधीही दुस्प्रयोग करीत नसते, हे मी सगळ्या पॅरिसला आज शिकून आले आहे ”

गुलाबला आई मिळाली !

मी तिला प्रेमाने आलिंगून चुबिलें, कारण आमच्या डब्यात तपस्या रोमॅरोलॅ-
शिवाय कोणीही नव्हतें ते मजरोबर स्लॅसगोपर्यंत ठिकठिकाणी हिंडले, आजच
परत फ्रान्सला गेले

या पत्रात मला एक अत्यंत वाईट गोष्ट करावयाची आहे ती अशी की ती
या दादासाहेबांचें एक पत्र जें मी पूर्वी पॅरिसहून पाठविलें होतें त्याचें आपण
काय केलें हें विचास्ता काय कर ? दादासाहेबाना मनोधैर्य नसावें
याचें अत्यंत वाईट वाटतें आपणही त्यांना आपल्या त्या वायकोला व मुलम्याला
घरी आणावयाची विनंती करा मला तरी त्यामुळेंच आनंद वाटेल, हें दादा-
साहेबांचें पत्र मॅडम—इतें गुलाबला दिलें, त्या वाईच्या घरी दादासाहेब विसरलें
असतील महात्माजी ! त्याच उर्वशीनें माझ्याशीं सुद्धा पूर्वी दोनदां लपळपणा
केला होता ! आणखी पशुवृत्ति ती कोणती ? मी हें गुलाबला सांगितलें तरी
ती नुसर्ता थरारली ! ” कळायें

आपला पुत्रतुल्य,

मृगेंद्र

§ २ या विस्तृत पत्रामुळें महात्माजींना, मिठाच्या सत्याग्रहाच्या प्रवासांत
सुद्धा अतोनात वाईट वाटलें मृगेंद्राची कल्पना रवींद्रनाथ टागोर, अरविंदबाबू
घोष, शॉ, वेल्स, रोमॅरोलॅ प्रभृतींच्या पुस्तकवाचनानें, भेटींनीं वगैरे साधनानीं
तयार झाली आहे खरी, तीत त्याचें स्वत्वदेखील चमस्तें खरें, पण त्या विशाल
दृष्ट्यात तो आपल्या मातृभूमीला, आज नाही तरी, उद्या विसरेल की काय ?
अशी त्यांना भीति वाटली पण त्यांना मृगेंद्रापेक्षाही गुलाबची माग अतोनात
काळजी वाटू लागली तिच्याकरता तरी त्या जोडप्यानें आता परतावें असें
त्यांना वाटू लागलें होतें दादासाहेबांच्या पत्राचा यापूर्वीच त्यांनीं सदुपयोग
केला होता आता सख्याहरीचें व दादासाहेबांचें पत्रणें शक्यच नव्हतें,
व भागीला तर आपला मुलगा डोळ्यांसमोर देखील नव्हता, म्हणून त्या
हुषार पोरानें एकदम गार्धीचिन्व आश्रय घेतला होता, व त्यांनीं त्याला
मृगेंद्राच्या हवालें केलें होतें पण वृद्ध क्षेमऋत्याणीची व त्यांच्या नूतन
पत्नीची कहाणी अजून सपली नाही ती ओघाओघानें येईलच, तूर्त

महात्मा गांधी—सतान की साधु ?

तरी महात्माजीनों सुरतेच्या तारपाच्या पुलावरून उतरल्यानंतर पाहिल्याच मुक्तामांत, मृगेंद्राला तार वरून परत घोलावण्याकरितां एक फॉरिन् टेलिग्राफवा फॉर्म आणवला पण तो त्याच्या हातीं पडण्याच्या अगोदरच मृगेंद्राचे पाचवें पत्र त्यांच्या हातीं आलें त्यावरून त्यांना आपला वेत सोडून, यावा लागला मृगेंद्राचें हें पत्र, इतर पत्राच्या मानानें फारच लहान होतें,—तें असे,—

पत्र पाचवें

डार्लिन्—६ मार्च १९

कृ० सा० न० वि० वि०

माझा गॅलसगोपर्यंतचा प्रवास एकदरीनें बरा झाला कारण इटलीं स्विस्सलंड जर्मनी, हॉलंड, इंग्लंड, व स्फॉटलंड येथपर्यंत रोमॉरोलॉ आमच्या बरोबर होते त्यांच्यामुळे माझ्या व्याख्यानांना जास्त गाभारिणें आलें, मला थोल्यानाही, अनेक शका-फुशका फाडून, व समाधान झाल्यावर कार्य करण्यास उत्तेजन दिलें इटलींत मुनो लिनीनीं तर फारच बहार उडवून दिली ते थडेंच म्हणाले, (पण त्याचें हृदयच त्या उद्गारातून बाहेर पडलें,) कीं, तुमच्या महात्माजींची, तोफाना बंद पाडणारी तोफ दूर हिंदुस्थानात होती तेंच बरें पण आता तुम्ही इथें येऊन आमचीं सिंहासनें हादरून टाकीत आहात ! महात्माजी ! मला तर सरोवरच असें वाटतें कीं, आपण हिंदुस्थानात सिव्हिल डिसओबिडियन्स चालविलें आहे, तसें युरोपातही मिलिटरी डिसओबिडियन्स करावयाला यावें ! टॉलस्टॉयनें तरां काय केणें होतें ' प्रथम अनकाचे बळी पडतील ना ? पडोत नाहीं तरी कोणत्याही नव्या तत्वाला काही नर बळी द्यावें लागतातच प्राचीन काळीं फक्त त्या तत्त्ववेत्त्याला छळून भागत असे आता यांनींच हें यांत्रिक व सांघिक युग उत्पन्न केलें आहे, तेव्हा यांना नर बाळीही पुष्कळ दिले पाहिजेत आजपर्यंत नर बळी घेणें म्हणजे, देशभक्तीचा तो एक अमो-ल्लिक गुण समजण्यात येत असे आता नर बळी म्हणजे शुद्ध पाप हें सत्यच त्यांच्या डोळ्यात भरु या मी ही विचारपरंपरा मुसोलिनिना सांगितली, तेहा ते म्हणाले कीं, *I fall at the feet of a man who thinks, and acts more dangerously than myself Gandhi is that man. I am his slave !*

गुलाबला आई मिळाली !

(जो माझ्यापेशाही जास्त भयंकर विचाराचा व आचाराचा मनुष्य आहे, त्याच्या पायाशी मां लोळण घेतो, गार्धा तसा मनुष्य आहे. मी त्याचा दाम आहे.)

हा अशी एम्दम चागली तर एकदम वाईट मनोरचना साऱ्या युरोपखंडाची हश्री झाली आहे समतोल्याणा तो कसा, हा त्याच्या मेंदूला माहीत नाहीच. फॉस्फरसनें त्याचें डोके कसें भणाणून गेलें आहे. स्विट्झर्लंड, हॉलंड व बेल्जियम या तीन राष्ट्रांनीं मात्र मला चागलाच पाठिंबा दिला आहे, व आपणाम आश्चर्य वाटेल कीं, माझी कल्पना जर्मनीनें नुमती झेलून घेतली. ते म्हणाले कीं आमची सारी धडपड सूर्यप्रकाशाप्रस्ता आहे. ज्ञान व उद्योग यांना आजही फ्रान्स व इंग्लंड यांनीं कसें अंधारात ठेविलें आहे. तुमच्या प्रयत्नांना आम्ही सर्व्ही तयार आहोंत. पण यामुळें इंग्लंडमध्ये मी येऊं नये अशी मला नोटिस आली होती. म्हणून मी रशियात जाणार होतो; पण रोनीरोलें एकटेच इंग्लंडमध्ये गेले, व त्यानीं व धर्नेई शॉं आपण वेल्स यांनीं लेनर गडहमेंटचा धि कार केला. त्यामुळें म्हणा किंवा तिकडे हिंदु-स्थानात काहीं तरी विलक्षण झालें असेल म्हणा, मला इंग्लंडमध्ये जाण्याची परवानगी मिळाली. तेथें मी व माझ्यावरील तिन्ही जगद्विख्यात नरपुंगवानीं व्याख्यानाचा नुमता पाऊस पाडला. तो अजूनपर्यंत, खडनावर पडला कीं मऊ शेतात पडला हें नीट सांगता येत नाही. तथापि एका प्रधानानें मात्र सहजोद्गार काढलें कीं, “ If there is to be one Empire, that Empire will be British Empire, and no other. ”

(जगान जर एकच साम्राज्य व्हावयाचें असेल तर तें ब्रिटिश साम्राज्यच असेल. दुसरे कोणतेंही नसेल)

चट्टन् शॅसाहेबानीं एक सुंदर फट्टा मारला ते हंसून म्हणाले, “ If the World wants a Bull-dog to rule over it, it shall select it from England, but unfortunately, the world wants Human Being to represent the divine will, so it will select Human Beings from Human Beings. You can never force man to run on four feet. No gun

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

can give man two more feet or stick a tail to this backbone !

(जगला जर आपणांवर राज्य करायला एकादा बुलडॉगच हवा असेल, तर तें तो इंग्लंडमधूनच निघडील. पण दुर्दैवानें जगला परमेश्वरी इच्छेचा प्रतिनिधि म्हणून मानवी प्राणी पाहिजे आहे; आणि म्हणून तें मानवी प्राण्यातूनच त्यांची निघड करतील. तुम्हाला, माणसाला चार पायांवर चालवायला कधीही भाग पाडता येणार नाही त्याला आणखी दोन पाय देणारी अथवा त्याच्या पाटांच्या कप्प्याला शेपूट चिकटविणारी तोफ या जगात उत्पन्न होणार नाही)

असो, इंग्लंडमधली कामगिरी एनटीच की, मला शेव्हीयन स्कूल मिळालें तूं पुफ्फु झालें. आयर्लंड सहज मिळेल स्कॉटलंड म्हणजे इंग्लंडचें डोकें आहे असो. आज आम्ही पेट्रोप्रेडला जाण्याकरताच निघत आहोंत. कळावें.

आपला पुत्रतुल्य,

मृगेंद्र.

§ ३ टक्किल्ल्या या पत्रानें गांधींना एका प्रकारें फार मोठें समाधान झालें आपण त्या नवरावायकोला परत बोलावले नाही हेंच बरें केलें असें त्यांना आतां वाटू लागले. मृगेंद्राची कल्पना, आपल्या अहिंसेच्या कल्पनेशीं विसदृश नाही, उलट तो आपल्या सत्प्रेमालाच फार पूज्य मानतो हें त्यांनाही आवडलें. मुसोलिनीचे उद्गार वाचून त्यांनीं स्मितहास्य केलें, पण बर्नेडशांच्या विनोदानें, तर गंभीर गांधींमुद्दां मोठ्याने हंसलें. एन्डरीत मृगेंदानें आपल्या पहिल्या राजकीय सफरींत मोठेंच कार्य केलें याचा त्यांनींही अभिमान वाटला. मात्र तो रशियांत विनाकारण गेला अशी त्यांना, त्यातल्या त्यात हुशुर वादें लागली. नेहरू पितापुत्र जरी मॉस्कोला जाऊन आले होते, तरी रशियाच्या प्रचलित राजकारणाविषयी त्याचें चांगलें मत नव्हतें. गुप्तकट, कम्युनिझम, वैगैरेविषयी इंग्लिश प्रत्यक्ष त्यांनीं रशियाचें नांव व्यर्थ बदलू केलें असलें तरी, टॉल्स्टॉयचा रशिया हा नव्हे अशी त्यांची पूर्ण खात्री होती. हिंदुस्थानात जें, कम्युनिस्ट म्हणून विल्ले-काना पकडण्यात आलें, त्याविषयी गांधींना वाईटच वाटलें, तथापि रक्तपाती अराजकता त्यांना कधीही मान्य नव्हती. निस्पृह करून

गुलावला आई मिळाली !

टाकणाऱ्या राज्यपद्धतीपेक्षा, प्रेमाचें, सत्याचें राज्य स्थापणारी अराजकता बरी, असें त्यांनीं म्हटलें असेल; पण अराजकतेकरतां अराजकता त्यांना थोडीमुद्दा सपन नाहीं. तें कसेंही असो. त्यांचें लक्ष मृगेंद्राच्या सहाय्या पश्चाकडे लागलें खरें; आणि तें लक्षच आलेंही. अथवा पत्र नव्हें तर मोठी तारच आली. तिचा मराठी सारांश असा.

बुध्दान्याची तार !

ता. ११ एप्रिल. १९

मगध्यास अत्यंत तीव्र वेदना होतात कीं, गुलाबनें मला सोडलें. मॉन्को येथें तिला एक राशियन योगिनी भेटली. तिनें तिला झिल्ली आणि योगसाधनाचीही चटक लाविली. योगाभ्यासाचें तिचें निबळ धोताड आहे. पण गुलाब तिच्या-स्तव्या कक्षात गेली कीं, शेवटीं तिनें मला स्पष्टच सांगितलें कीं, मला आपणांस कायमचें सोडणें भाग आहे. या दुःखानेंच केवळ नव्हे, तर हें दुःख गिद्दनदी मी साधार सांगतां कीं, राशियाची नीतिमत्ता अत्यंत विषडली आहे. त्यांचा हिंदु-स्थानवर जो पूर्वीपासूनच डोळा आहे तो अजूनही आहे. माझ्या कल्पनेच्या येथें ठिकच्या ठिकच्या उडत्या ! लिओ टॉल्स्टॉयचा हा आजचा राशिया नव्हे. राशियाबद्दल सारांक राहण्याबद्दल मी ब्रिटिशाना दोष देऊं शकत नाहीं. आणि हिंदुस्थानच्या हिताच्या दृष्टीनें बोलावयाचें शास्त्रास माझी संस्कृतिसाम्राज्याची कल्पना गेरीज करून, मी ब्रिटिश सत्तेलाच मान्यता देईन. हिंदुस्थानचें प्रजासत्ताक स्वतंत्र राष्ट्र होऊन, गांधी त्याचे पहिले प्रेनिडेंट झाले तर मोठे निराळी, पण तें होणेंही माझ्या संस्कृतिसाम्राज्याची पहिली निशाणांच होय. परंतु तसें घडून येईल तरी मी बर्नर्ड शॉ व एच. जी. वेल्स सान्या ब्रिटनच्या सत्तेलाच हिंदुस्थानच्या हिताची गणेत; रोमॅरोलौचा मान्य अजून आहे तसा देश आहे. अति शहाणा त्याचा बेल रिरामा, या म्हणीप्रमाणें प्रान्त्यां सगळीं कामें सुंदर पण अपुरी राहतात. जर्मनीला पितृदेशप्रेम इतकें जरदून आहे कीं, त्याला यगादती करणाची संययच नाहीं; व केल्या तरी त्यांत त्याचें लक्ष नमों. ब्रिटिशांचें लक्ष अगते तें फक्त आत्महिताचें अगते हें जरी खरें; तरी त्यांना पोट तरी लक्ष देण्यास भाग पाडों; असो.

गुलाबनें मला दगा दिला तरी माझ्या आत्मनिष्ठेनें मुझीच दिल्या नाही हें

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

सागायला मला मोठा आनंद वाटतो. रशियात जरी माझ्या कल्पनेच्या विवड्या उडाल्या आहेत, तरी अफगाणिस्थानमधली राज्यक्रान्तीची संघर्ष वाया जाऊ देऊं नये असें मला वाटलें, व मी एकटाच घुराऱ्यास आलों आहे. घुराऱ्यास सुद्धा घुरावच्या विरहानें मला घुरारा आला नाहीं, यावरून माझी माती तत्त्वनिष्ठेचाच आहे असा मला अभिमान वाटतो.

भुगेंद्र

§ ४ या तारेनें गांधींना क्षणभर चक्कर आली, पण तातून ते मोकळे होतां व त्यानीं पेशावर येथील काँग्रेस कमिटीच्या ऑफिसमधून तार आली:...

Mrigendra is arrested and brought here as a spy. Court Martial. the day after tomorrow.

(मृगेंद्राला हेर म्हणून पकडलें आहे. कोर्टमार्शल परवा आहे.)

§ ५ काय असेल तें असो. ही छोटी तार हातीं पडून गांधींनीं ती वाचताच त्यांना एकप्रकारचें अवसान आलें, त्याचें वदन तेज पुंज झालें. त्याच्या मस्तकाभोंवतीं एक दिव्य वलय उत्पन्न झालें. त्याच्याजवळचे लोक सांगतात की, असें विलक्षण दैदिप्यमान तेज महात्माजींच्या भोंवतीं त्यापूर्वीं कधींही कोणीही पाहिलें नाहीं. तें असें किती तरी तास बसले होते. तिसऱ्या दिवशीं सायंकाळीं तें तेजोवलय कमी होत चाललें, व नंतर त्यांना झोप लागली, तेव्हाच तें वलय अजिवात नाहीसें झालें. मात्र त्या स्मृतिमग्न स्थितीत त्यांना झोपेशिवाय आणि भाषणाशिवाय बाकीचीं सगळीं रोजचीं कामें वेलीं. ते कोणाशीं बोललें नाहींत की, क्षणभर झोपलेही नाहींत. रोजच्यासारखा प्रवास केला; व भजनादि सर्व प्रकारही त्यांनीं यथासांग पार पाडले. शेवटीं चवथ्या दिवशा सकाळीं ते उठले तेव्हा “ शाबास बाळानो ! योगिनी ! ” असे ते उद्गारले ! याचा अर्थ काय ? म्हणून इतरांनीं विचारलें तेव्हा म्हणाले.

“ मी जेव्हां पेशावरला गेलों.”

“ पेशावरला ! ! ! ” सगळे शिष्य स्तांभित होऊन आश्चर्यानें ओरडले

“ हो. पेशावरला मी गेलों ! मला माहीत आहे कीं मी त्याचवेळीं येथेंही होतो ! पण ही योगासिद्धि आता मी मान्य केलीच पाहिजे. याविषयीं तूर्त इत-

गुलाबला आई मिळाली !

बंच पुरे. मी जेव्हा पेशावरला गेलों तेव्हा मृगेंद्राला एका मोकळ्या मैदानावर साइस्टसारखा.

“साइस्टसारखा !”

“अगदी बरोबर तसाच ! आणि एक पलटण बंदुकी भरून त्याच्या शरीराचें धिसें करायला तयार होती. आणि-आणि-आणि- (डोळे पुसून) माझी गुलाब, त्याला वाचाविण्याकरता, जनरलची मनधरणी करीत होती. तिचे त्या जनरलनें मुळीच ऐकलें नाहीं पण इतक्यात मृगेंद्राच्या अंगावर एका मनुष्यानें आपलें अंग टाकून त्याला पूर्णपणें झाकून टाकिलें.

“कोण तो महात्मा ?”

“कॅप्टन भाषवराव मोघे !”

“शाबास !”

“पण त्यांना ताबडतोब दूर करण्यांत आलें पण त्याच्या ठिकाणीं दुमरें एक मनुष्य येऊन त्यानेंही मृगेंद्राला तसेंच झाकिलें.”

“हा दुसरा कोण !”

“सुदेंद्राबू !”

“भले पट्टे !” दुसरा भरतच ! माते ! हिंददेवी ! असे वीरपुत्र

“थाबा !” त्यालाही दूर केलें ! पण त्याच्या जागीं मणिला गेली,

“धन्य मणिले !” धन्य तुझी !”

“तिलाही दूर केलें ! मग माझी गुलाब जाऊन आपल्या पतीला विलगली; त्यासरशीं तीं दोघे एकदम अदृश्य झालीं !”

“वाय म्हणता ? एकदम अदृश्य !”

“हो. एकदम अदृश्य झालें ” मलासुद्धां दिसली नाहींत. लष्करानें त्यांना खूप शोधलें पण फुकट ! पण इतक्यात एक योगिनी हंम हंसत आली व त्या जनरलला व आम्हाला म्हणाली, ‘माझ्या योगवियेनें मी त्यांना अदृश्य केलें आहे. मी गुलाबची आई व्हेन मृगेंद्र माझा जावई आहे. आता मलाच घरा कसे एका शिपायानें तिला धरण्याचा प्रयत्न करताच त्याच्या हाताला वाऱ्यांत हिसका मात्र बसला. कारण ती योगिनी अदृश्य झाली.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

रोवर्टों “ मि. गांधी, अशानें आम्ही तुमच्यावर राज्य तरी कसे करावें ? ” असें तो जनरल मला म्हणाला. मी म्हटलें की, “ गुन्हेगार कोठें आहेत याचा जरी आतां पत्ता नसला तरी तुम्ही गुन्हा तरी कसा शाबित केला पाहूं ? ” याचें त्याला उत्तर देतां आलें नाहीं. मग मी मृगेंद्राची बुखाऱ्याची तार त्याला दाखवली. ती वाचून तर तो अगदींच विरमला, व मग उद्गारला, “ छे. छे. अशा अन्यायानें आमचें राज्य तर महिनाभर टिकणार नाहीं. ” मग त्यानें त्या तारेची नकल व झालेला प्रकार बरिष्ठांस टेलिफोननें कळविला व बरिष्ठांकडूनहि “ Sentence quashed ! Mrigendra released ” अशी तार आली. जणो मृगेंद्र सुटकेची वाटच पाहत होता. पण ती तार माझ्या हातां पडतांच ती तिघेंही आम्हांस दिसली. तसा तो जनरल देखील हंसला. व मला म्हणाला,

Gandhi ! you are a Mahatma ! but Satan or Saint.

“ गांधी ! तुम्ही महात्मा आहांत ! पण सैतान कीं साधु ? ”

पुस्तक २ रें समाप्त.

पुस्तक तिसरें.

साधु !

भाग पहिला

योगिनीची माया !

कायाशयोसम्बन्धसंयमालघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥
पाक्तजलयोगसूत्रम्—विभूतिपादः—३-४२ ॥

१० ३ ॥

§ १ महात्मा गांधींचा मुकाम ××× येथे असता, त्यांना मृगेंद्र, गुलाब व ती तपस्विनी अशी तिघे, पेशावरहून येऊन भेटली. माधवराव आणि मणीला तसेच माधवराव पुण्यासच होते. गांधीसारखांच ती तिघेही पेशावरला गेली होती. त्या योगिनीची ती गूढ कृत्ये गांधींनाही अजून समजली नव्हती. म्हणून त्यांनी एका रात्री सर्प मडळीत त्या योगिनीला विचारले—

“ आपली माहिती आम्हास मिळेल काय ? ”

“ हो. न मिळायला काय झालं ? ” त्या पोक्त तेजस्विनीने उत्तर दिले, “ आपणाला काय माहिती पाहिजे ? ”

“ पहिल्याने असं सांगा की, आपण या मुलाना नाहोंसं कमें वेलं होतं ? ”

“ त्याच्या अगोदर माझं थोडंसं चरित्रच सापतें. तें फारसं मोठेंह्ण नाहीं. एकाच ध्येयाला वाहवून घेणाऱ्याच्या चरित्रात बहुत करून विविधता नसते. त्यात माझं ध्येयही सामान्यच होतं. माझ्या पतीला महारोगानें पछाडल होतं.”

“ आपली जात कोणती ? ” गांधींनीं सोत्कंठ विचारिलें.

“ मी पारसिन् म्हणजे पार्शा जातीचा आहे ”

“ मग गुलाब पार्शिण आहे म्हणावयाची ? ” गांधींनीं स्मितहास्य करून विचारिलें

“ पार्शाण होती आतां ब्राह्मणी आहे ”

“ हें क्षेमकल्याणी घराणें म्हणजे और आहे बुवा ! बसु बिलाल, आणि पटेल बिलाला लोक प्रतिरोध करितात, पण हे लोक आपणाला करायचें तें बलाशक करतात. मृगेंद्रा, मी तुझं अभिनंदन करतो. तुम्ही बापलेक खरे सुधारक आहात. बर पुढें ? ”

“ माझा बाप एक श्रीमंत व्यापारी होता ” योगिनीने आपली गोष्ट पुढें चालविली, “ मी त्याची एकुलती एक मुलगी होतें. मला भुसावळेला दिल होतं, आणि माझे पतीमहाराजही श्रीमंत आणि सद्गुणी होते. आम्हाला ही पिरोज-हिचं खरं नांव पिरोज आहे वरं का—झाल्यानंतर त्यांना त्या रोगाचा उद्भव झाला, त्याच्या निपणजाला तो रोग होता अस त्यावेळीं कळलं. आम्ही नाना-प्रकारचे औषधोपचार केले, पण रोग हटेना मुद्दा, मग समूळ कसा जाणार? शेवटीं

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

एक हटयोगी आमच्याकडे आला, व त्याने त्यांना हटयोगाने बरं करण्याचा प्रयत्न केला. मौज अशी झाली की, त्याचं काही चुकलं असलं पाहिजे; कारण माझ्या पतीचा रोग तर बरा झाला नाहीच, पण त्या योग्याला मात्र तो जडला. तसा तो घाबरला; व आपण आपल्या गुरूकडे जातो असे सांगून, जास्त कमी न बोल्तो तो तडक निघून गेला मुद्दा. वर्षा सहा महिन्यात तो आम्हाला आगगाडीन दिसला, तेव्हा खडखडित बरा झाला होता. तेव्हा आम्ही त्याला विचारणार तोच तो, पुढल्याच स्टेशनवर उतरून निघून गेला. आम्हाला अत्यंत खेद झाला; पण मला मात्र एक प्रकारची आशा उत्पन्न झाली. मी मनातच निश्चय केला की, त्या योग्याला नाहीतर त्याच्या गुरूला गाढून व त्याच्या हातापाया पडून पतीला रोगाविमुक्त करायचंच. पण मला जायला त्यांनी मुठ्ठीच परवानगी दिली नसती. शिवाय पिरोज होती ना ? शेवटी मी मनाचा धडा केला. मी अमक्या कारणाकरता जातं, राग नसावा, पिरोजला हजराबिगजवळ दिलें आहे.

“ पण हजराबिबी म्हणात्या की, ही निवडुंगात सापडली ? ”

“ तशी बतावणी करायला मीच तिला मुद्दाम सांगितलं होतं. समजा मी प्रवासातच मेलें, तर महारोग्याची आईशिवाय मुलगी म्हणून तिचं लग्नच झालं नसतं, असो. पुढें मला तो हटयोगी व त्याचा गुरू यापैकी कोणीच सापडलं नाही. पण सहा वर्षांनंतर हिमालयात मला मला एक तपस्वी दिसला. तो वृद्ध अमृतही त्याची काति दिव्य होती. १८५७ सालच्या बंडात आपण ७० वर्षांचे होतो व त्या बंडाचा बीमोड झाल्यामुळे इथे एका महान् योग्याजवळ त्याची सेवा करून राजयोग शिकलो व आज आपण आणखी ५० वर्षे देहधारणा करणार व मग जाणार असं ते म्हणत असत. मी त्यांना माझी कथा सांगितली व माझ्या पतीवर कृपा करण्याची त्यांना विनंती केली. त्यांनी मला दोन उपाय सुचविले. एक औषधीचा व दुसरा प्राणायामयोगाचा. पैकी पहिला उपाय मी कधीही करणार नाही असा त्यांचा आग्रह होता, व दुसरा उपाय मात्र ते मला शिस्वायला तयार होते. माझ्या पतीला तेथे नेम्यास अगर त्यांना पत्र पाठवून कुशल वर्तमान कळविण्यास देखील त्यांनी मना परवानगी दिली नाही. कारण त्यामुळे त्यांना जगसंगतीचा श्रम होणार होता

योगिनीची माया !

असो. नंतर सहा वर्षे, मी त्याची सेवा करून, त्याजबद्दल राजयोगमुद्रा शिकले. खरोखरच महात्माजी ! असे योगी या भूतलावर आहेत, म्हणूनच या जगाला अजानमागरात बुडून सशरीर मरण्याचे भय नाही—

“ माईजी ! ” म्हणजे मध्येच विचारिले, “ आपण मराठी फार चांगले बोलता ? आपला गुरू महाराष्ट्रीय आहे काय ? ”

“ होय ! आश्चर्य वाटे, पण त्याचे घराणे ग्वाल्हेरच्या बक्षाचे ! त्याच्या वडिलाचा, महादजी शिंद्याच्या मरणोत्तर, विप्रयोग होऊन, खून झाला होता, असो. त्याच्या चरित्राशी तूर्त आपणाला काय करायचे ? मी भुसावळेस रहात असल्या. मुळे मला मराठी चांगलेच येत होते. त्यात गुरूजीही महाराष्ट्रीय ब्राह्मणच. अप्रतिम योगीराज. त्यानी हवेतून, पाण्यावरून सूर्यरश्मींना धरून चालण्याच्या वेगळे सिद्धि प्राप्त झाल्या होत्या. पण त्यानी त्याचा क्वचितच उपयोग करावा. ते वार्ही असो. मी त्या विद्येने महारोगाचा विध्वंस करण्यास शिकले, व गुरूजींची आज्ञा घेऊन घरी परतले, पण माझे दुर्दैवच खरे. पतींना मरून दोन महिने झाले होते. मला तीव्र विषाद वाटला. पण गुरूजींनी सूक्ष्मरूपाने येऊन माझे सांत्वन केले, व मुलीला तरी त्या रोगापासून सांभाळण्याकरिता जिवंत रहा, अशी मला आज्ञा केली. मी तातडीने हजरबिबीकडे गेलं, तेव्हा ती आपल्या पतिसमवेत व पिरोझला घेऊन साबरमतीला आपल्या आश्रमात गेली असल्याचे मला कळले. मग मी तिथं गेलं. तेव्हा पिरोझ सुखी असल्याचे मला दिसले. मी हजरबिबीला मुद्रा ओळख दिली नाही. कारण माझे मन पतिविरहामुळे वैतागले होते, व पिरोझला माझा लळा मला लावून ध्यावयाचा नव्हता. म्हणून मी सातपुष्पात जाऊन राजयोगात आनंद मानून होते. नंतर मला एका सक्तीत कळले की पिरोझचे म्हणजे, विशिष्ट परिस्थितीत लय लागून ती दोघे अमेरिकेला गेली. त्याप्रमाणे मग मीदेखील त्याच्या मार्गे जात राहिली. कारण तिला तो रोग वेढा जडेल याचा नियमच नव्हता. त्याप्रमाणे शेवटी झालेच. छे. छे. पिरोझ ! अशी घाबरून नकोस. म्हणजे ! आता घाबरण्याचे मुद्दोच कारण नाही. हिता सद्विद्येत मी विनाकारण द्वेष व योगसाधन करण्यास लागिले नाही. पण तुमच्यापैकी एकालाही मी खरे कारण मुद्दामच मागिले नाही— महात्माजी ! तुमच्या मनात यादेखी फाय आले आहे हे मी शरीर ओळखले

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

आहें. मी इथून साबरमतीलाच जागार आहें, व माईना आणि कस्तुरीलाही मी रोगविमुक्त करगार आहें. एवढंच नव्हे; तर मला माहीत आहे की, केवळ त्या रोगाच्या संक्रामुळंच कस्तुरीचं स्वच्छ माझ्या विरोधला मिळालं आहे; तेव्हा तिकडूनही तिचं नुकसान होऊं नये अशी माझी इच्छा आहे. त्या मुलीचं माझा जाण्यावर अनन्य प्रेम आहे हें मी ओळखून आहें. तेव्हा करता काही मला योगसाधनाची जरूरी नव्हती. मी ती गोष्ट आपल्या आप्रमातव निरखीत होतें, माझी विरोधदेखील मोठी प्रेमळ आहेही. विरोधबाळ ! तुला कस्तुरी सवत म्हणून चालेल ना ? ”

“ त्या माझ्यावर बहिणीसारखंच प्रेम करतात. मग लग्न करून तर आम्ही जास्तच प्रेम करूं, नाही का ? ”

“ ही गोष्ट एक झाली. ” गांधी म्हणाले, “ आता योगबलानं का होईना, अदृश्य होतां येतं, हें तर मी स्वनेत्रानी पाहिलं आहे. पण आपण तर यामुलांना सुद्धा अदृश्य केलं, हें कसे ? शिवाय दुसरे असें की, आपणाला या योगक्रियेची काही आधुनिक शास्त्रीयमीमासा करता येईल का ? ”

“ जणो मुंगीच्या उदाहरणाने हत्तीची माहिती देतां काय ? असाच तुमचा दुसरा प्रश्न आहे. ” माईजी हंसून म्हणाल्या, “ कुठं आमचं योगशास्त्र आणि कुठं हें पाश्चात्यांचे आधुनिक सायन्स ? कशाला काही पता ! चारशें वर्षे झालीं हे पाश्चात्यशास्त्रज्ञ, दगडमाती, बीटलुना भंगर बनस्पती, जनावरें व मासे आणि पक्षी असल्या, बाळसृष्टीच्याही एका लहानशा कोपन्यात गोठ्या खेळण्याच्या पोरान्प्रमाणें, लढणुडुचा खेळ करीत आहेत. अंतःसृष्टीत केवढें अपरंपार चमत्कार व निस्सम सुख भरलें आहे, याची त्या बेटघांना अजून थोडीसुद्धा जाणीव नाही. तरी परमेश्वर त्याच्यापैकीं एखाद्याला मधूनमधून थोडासा जागा करतो दोनशें वर्षांपूर्वी फ्रान्समध्ये थोडीथोडकी नाहींत, चांगली तीस वर्षे, हसोच्या सर्वांगातून ते सूक्ष्म ध्वनि परमेश्वरानें धुमवून दिले होते. पण त्याला वाटलं की, आपण आजारीच आहोंत. तेच आमच्याकडे रामकृष्ण परमहंस च्या की स्वामी विवेकानंद च्या, त्यांना सदेश प्राप्त होताच त्यांनी त्याला सर्वस्वार्पण केलें—

“ साईजी ! ” मृगेंदाला चटकन् रोमॅरोलेंशा झालेल्या संवादाची आखण

योगिनीची माया !

झाली. “ त्या दोघा योग्यांना राजयोग साधला नव्हता, असा कित्येकांचा त्याच्यावर आक्षेप आहे, तो सरा आहे काय ? ”

“ कसा सरा असेल ? ते दोघेही उत्कृष्ट राजयोगी होते. त्यांनी राजयोगा-
नंच परमज्ञान प्राप्त करून घेतलं होतं. परमहंसांनी भक्तियोग व स्वामीजींनी ज्ञान-
योग शिकविला; राजयोग शिकविला नाही, याचं कारण राजयोगात एक तर
कुव्या झाल्यास, तर मुमुक्षूचं अपरंपार नुकसान होतं, आणि. राजयोगाची कथा
कधीच मोठी नसावी; तेणेकरून जगातलीं संहारशक्ति वाढेल. एकच पहा, हा
राजयोगाची विद्या पाश्चात्य शिकले तर ते तिचा कसा बरं उपयोग करतात ?
तेव्हा वाळा तुला जर कोणी त्या योग्याविषयी भक्तच सांगितलं असेल तर त्या-
वर विश्वास ठेऊं नकोस. तुझं रोमॅरोलॅंशीं झालेलं संभाषण मी ऐकलं होतं; व
त्यावेळीं मला तुझं हंसू आलं. तरीसुद्धा मी कबूल करतं की, तुझ्या संस्कृतिसाम्रा-
ज्याच्या कल्पनेला तूं मात्र राजयोगाचा उपयोग करावा. तुझी भूमिका त्या योग्यांनीं
तयार केली आहेच. महात्मजांना जसे टिळक तसे तुला ते दोघे योगी आहेत. ”

“ पण मी तर विवाहित असून, तुम्ही मला डबली मॅरिड्ज् ” करण्याचा
धाकही घालता ? ”

“ जणो छिया राजयोगाला आडव्या येतात ! अरे ! तुमच्या व आमच्या सना-
तन संस्कृतीत छियांना कमालीचं महत्त्व व स्वातंत्र्य दिलं आहे. तूं त्या पाश्चा-
त्यांना विशेषसं लेखीत नाहीच म्हणा; व थोडं तरी लेखतोस; तेव्ही जास्तच आलं.
तीं पोरे आहेत; ऐकत नाहीत तेव्हा त्यांचा कान धरून त्यांना शिकवलं, पाहिजे.
तें कसं हें मी तुला शिवणार आहे. मापुढलं तुझं काम या महात्मजांच्या लज्यांचं
नाहीं. तुझा मार्ग स्वतंत्र आहे; व तोही हिंदुस्थानच्या व जगाच्याही कल्याणा-
चाच आहे. महात्माजी, आपणालाही ही राजयोगविद्या; आपल्या मार्गात फार
उपयोगी पडेल. शिकूचं का ? दोन दिवसात आपणाला येईल. ”

“ माईजी ! मी आपला अत्यंत आभारी आहे. पण आपण माझ्या प्रश्नाचें
उत्तर न देतां आर्यतत्त्वांचं महत्त्व मात्र वर्णन केलं. ”

“ अस्मं ! हें यथा. शरीर ज्या द्रव्यांत झालं अमृतं त्या द्रव्याच्या सत्त्वांचं
आणखी एक सूक्ष्म शरीर असतं. त्याला लिङ्गदेह म्हणतात. त्याच्याही नाच्या
मनाच्या दावात असतात. तो दाब जीवान्मा चालवील त्याप्रमाणं प्रथम

महात्मा गांधी-सैतान की साधु !

लिंगदेह व नंतर तदरोधानें सूक्ष्मदेह घन होतो, पातळ होतो, अगर त्याचे शेंकडों भाग होतात. विश्वाच्या मानानें कोटी मैलाचें अंतर फारच थोडें असतं. लिंग-देहाला विश्वदेहापर्यंत, म्हणजे विराट देहापर्यंत पसरता येतं. अथवा एका कणांत वसून मळरंध्रांतही राहातां येतं. स्थलावकाशाप्रमाणच कालगतीचीही गोष्ट आहे. मी माझाच केवळ नव्हे तर या पोरानेही देह अत्यंत पातळ केले होते. व तुम्ही, माधवराव, मणिला सुंदर याचे देह विभागले होते. तुमची तशी मन-स्थिति होण्याकरता मी तुम्हाला कॉम्रेस ऑफिसमधून अगोदर तारा करवल्या होत्या, व तुम्हाला धक्का बसताच मी तुमचे दोन दोन देह केले होते. तुमचे लिंगदेह प्रवासात पातळ व पेशावरला घन केले होते. पण महात्माजी, ही सिद्धि फारच सुगम आहे. प्राचीन महाराष्ट्रांत श्रीसमर्थ रामदासानाही साधली होती. तिचा त्यानीं स्वधर्मा करता व स्वराष्ट्राकरता उपयोग करून घेतला होता. तसा आपणही करून घ्यावा; हरकत नाही. आपण घेतला नाही तर माझ्यासारखें योगीं तुमच्याकरता तिचा उपयोग करतीलच. शिवाजी महाराजाकरता रामदासांनीं व तुकोबानीं केला होता.”

“काय म्हणतां काय ! ” मृगेंद्र उद्गारला, “तुकोबाना राजयोगही माहीत होता ? ”

“तुम्ही राजयोगाचीं काहीं वेगळींच कल्पना दिसते. मला वाटतं कीं बंगाल-मध्ये परमहंसाच्या साक्षात्काराविषयी जी चर्चा चालली आहे. —

“आपणास ती वाचायला मिळाली ? क्षमा करा अं ! पण आपण इंग्रजी तरा कुठें शिकला, कस शिकला, कुणाजवळ शिकलां हें मला एक गूढच आहे ! मुक्ताच आपण रुपोच्या कन्फेशनचा उल्लेख केला. पण त्याच्या त्या रोगाचें हें निदान आजच्या पाश्चात्यांनासुद्धा थक करून सोडलिले.”

“तूं तसा एक लेख जरूर लिही. पण त्याच्या अगोदर रोमॅरोलौना तार करून, आपलें परमहंस व स्वामीजी, याच्यावरचे ऐकीव आक्षेप चुकले असें त्यांना जरूर कळीव. अरे, मला तर लक्षापूर्वापासूनच इंग्रजी येतं आहे, आणि मला हिमा-ल्य सोडून दोन अडीच वर्षे झालीत. माझी गोष्टच सोड. पण माझ्या गुप्तसुद्धा इंग्रजी येतं. हें बघ. योगसाधनाला जी संवेदना, तांत्रिका लागते, तिची आरंभीची तांत्रिकासुद्धा कोणतीही भाषा चटकन् शिकायला पुरते. काहीं माणसाना इंग्रजीचें मुळींच ज्ञान नसूनही तीं कशीं बोलणाऱ्याच्या मुदेवरून त्याच्या इंग्रजी भाष-

योगिनीची माया !

पाचा भावार्थ ओळखतात ? त्यांना इंग्रजी भाषेचं ज्ञान होण्याला फारच थोडा वेळ लागेल. असो. ही संवेदनातीव्रता मुमुक्षूंच्या भावनात स्फुरं लागली म्हणजे एका विशिष्ट अंशापर्यंत एकाच मार्गानं वाहते. पुढं समाधिसाधनें अनेक असतात. सर्वांत जास्त तीव्र गति ईश्वरभक्तिची असते. पण कोणत्याही उपायानं समाधि लागली, तरी त्याला इतर सर्व साधनाचें तात्त्विकज्ञान होऊन, ती त्याला सुलभ होतात. व त्या त्या साधनाच्या सिद्धी प्राप्त होतात. एकदा पर्वताच्या अत्युच्च शिखरावर गेल्यावर जसे त्याकडचे सगळे मार्ग दिसतात, व ते घेता येतात, आणि घेतल्यानंतर त्या त्या मार्गाची वनश्री दिसते, तसाच तो एका समाधीचा प्रकार होय. परमहंसांनी भक्तीनं व स्वामीजींनीं ज्ञानानं समाधिशिखर गाठलें व नंतर राजयोगही अनुभवला. तीच गोष्ट श्रीसमर्थींची व तुकोबाची. भृंगेंद्रा पाश्चात्यांचं ज्ञान धुक्यासारखं अस्पष्ट म्हणून फार धोक्याचें असतें. त्यात तूं बेलाशक प्रवेश कर, पण सावध होऊन जा, असो. महात्माजी ! आपण काय ठरवलं ! ” मी अगं ठरवलं कीं, माझा अहिंसाधिष्ठित सत्याचा मार्ग चुकून सोडायचा नाही. मला इतर मार्ग नकोत, व त्याच्या सिद्धीहि नकोत. माझ्याकरिता तर नकोतच, पण माझ्या राष्ट्राकरता सुद्धा नकोत. कारण आजपर्यंत मोठमोठ्या योग्यांनीही जीं साधनें राष्ट्रहितार्थं योजिलींत, तीं हिंसा थांबवूं शकलीं नाहींत, आणि थांबवूं शकतील असं आपणही सांगत नाहीत. आमच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन जसे इंग्रज लोक आमच्यावर शारीरिक बलांनं राज्य करतात, त्याप्रमाणें आम्हालाही त्यांच्या राजयोगाच्या अज्ञानाचा फायदा घेऊन त्यांच्यावर योगबलाची मात करता येईलही. पण त्यांनाही तो मार्ग सुलभ होऊन, योगबलाचीं द्वंद्वं सुरूं होऊन माणसाचा भयंकर संहार होईल व पदार्थविज्ञानशास्त्रावरवीं जशी आज या बाह्यसृष्टीची ते विटंबना करितात, तशीच मग ते योगबलाचीही करतील. त्या विटंबनेला जागाच न ठेवणाऱ्या शारीरिक, मानसिक व हार्दिक अहिंसेवर अधिष्ठिल्ली प्रीतीच श्रेष्ठ नाही का ? ”

“ महात्माजी, तुम्ही प्रीतीनं गेलात तरी अंतिम तेंच गाठणार; व मग तुम्हाला राजयोगही शांत होणार. नंतर फार क्षालं तर, तुम्ही सिद्धीचा उपयोग करणार नाही. परंतु पाश्चात्यांना, हिंसा न सोडता, योगबल साधेल ही भाषाच

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

खोदो. अहिंसा ही तर एक, योगबलाची अत्यवश्यक पायरीच आहे. अहिंसे-
शिवाय निर्भयत्व कसं मिळणार ?

“ कबूल ! पण योगसमाधी लावीपर्यंत अहिंसा पक्कून, निदान सिद्धि
मिळाल्यानंतर पुनरपि हिंसा करता येतेच किंई ! उदाहरणार्थ प्राचीन काळचे
देवदानव व आधुनिक पाश्चात्य शास्त्रस्थापक, संशोधक, नव्हेत, स्थापक
Applying agents ”

“ पण त्या उत्तर—हिंसेपायीं भयंकर नाशच होतो. ”

“ पण तो त्याचा नाशही मजकडून पाहवत नाही. ”

“ ओहो ! गांधी ! ! गांधी ! ! ! ती योगिनी ” ती योगिनी मोठ्याने
उद्गारली;

“ तुम्ही खरोखर साधु आहात !

साधु आहात ! !

तुम्हां खरोखर साधूच आहात ! ! !

पुस्तक तिसरें

साधु !

भाग २ रा

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

“ —देवी राधे ! आजपर्यंत राधेनें कृष्णाला आळविलें. पण आज हा चुकलेला कृष्णच तुला आळवितो की, राधिके ! या पश्चात्तापदग्ध मरत्या जीवाला मांडो दे ! ”

—दादासाहेब क्षेमकल्याणी

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

§ १ दादासाहेब क्षेमळ्याणांनी भागीशी मिश्रविवाह लाविला हें काहीं याचकाना माहीत नव्हतें. त्यांनी मुंबईच्या सभेंत, आपण स्वतः त्या लग्नाला कबूल आहोंत एवढेंच फक्त जाहीर केलें होतें. पण स्वतः भागीच, त्यावेळीं सपशेल गोंधळून गेल्यामुळें म्हणा किंवा, सख्याहरांचें तें प्रकरण, त्याच सभेंत गांधींच्याकडून घुसवलें गेल्यामुळें म्हणा, दादासाहेबाना, समा वरखास्त झाल्यावर. काहीं तरी मखलाशी करून, ती सामाजिक सुधारणेची कृति—छे छे. भलतेंच काहीं लिहिलें गेलें—ती भागीच्या लग्नाची बाणी फिरविता आली असती. समेंनंतर त्यांना भर-पूर सबड सांपडली होती, आणि त्यांच्या सुदैवानें त्यांच्या सुधारक स्नेह्यात देखील त्यांच्या त्या भावी लग्नाविषयी चर्चा होऊन, त्यांना लावावयाला, निदान दिवस-गत लावावयाला तरी संधी मिळाली होती. काहीं स्नेह्याचें म्हणणें होतें की, “ ही कम्पली घाणेरडी समाजसुधारणा ! अहो, क्षेमळ्याणांच्यासारखें घराणें जर असें आज नासलें तर, संबंध महाराष्ट्र नासायला एक वर्ष काहीं लागणार नाहीं. ” त्यांना दुसऱ्या काहीं स्नेह्यांनीं दुजोरा दिला की, “ हें काहीं सोडें नाहीं बुन ! समाजसुधारणा देखील पायरीपायरीनेंच व्हायला पाहिजेत. अगोदर अस्पृश्यातच मिश्रविवाह होऊं या, तोंपर्यंत इरुडे ब्राह्मणातल्या व ब्राह्मणे-तरातल्या पोटाजातींचें एकीकरण देखील होईल. आणि मग वर्णमिश्र-विवाह झाल्यास हरमत नाहीं. ” काहीं जणाम भागीचें पूर्वे चारित्र्यही भेडसावूं लागलें तर काहींना भीति वाटली की, उद्या हेंच दादासाहेब आपल्या मुलीदेखील अस्पृश्यांना देतील ! या भीतीचे भेरीवाले शास्त्रज्ञ होते त्यांना दादासाहेबाना एक भलें मोठें पत्र पाठवून. हॅवेलॉक, एलिम्, प्रॉन्सिस गॅल्टन, हर्बर्ट, वगैरे पाश्चात्य शास्त्रज्ञांचे उतारे देऊन, आनुवंशिक संस्काराची महती गायिली, व सभेंत उच्चारलेली प्रतिज्ञा खोटी ठरली तरी चालेल, पण हेकेखोर-पणानें समाजाचें विचेंसन करूं नका, अशी विनंती केली. दादासाहेबांचे काहीं स्नेही पोलिटिको—सोशियॅलिस्टिक मनोत्त्वेनेचे होते. त्यांनीं प्रस्तुत राजस्तर-णाच्या दृष्टीनें जेयें गांधींनींमुद्दां अस्पृश्योद्धार काहीं काल वाजूला सारला, तेयें दादासाहेबानीं भलत्याच प्रकारानें, राष्ट्रीयस्तीस पोषक अशी समाजसुधारणाची गाडी उलटून पाहूं नये अशी त्यांना सत्रा दिली. उलट काहीं कट्टर सुधारकांनीं दादासाहेबांचा, तो मिश्रविवाह करण्याबाबत पिच्छाच पुरविला. त्यांनींही आपल्या

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

बाजूचे सारे मुद्दे सप्रमाण मांडले, व मित्र्याकडून कोणत्याही सुधारणा होत नाहीत सुधारणा करताना पूर्वीची घडी मिघडतच, पण त्याचें वाईट वाटण्याचें कारण नाही, भावी पिढीच्या मुलासाठी ह्यातानी कष्ट सोसलेच पाहिजे, असेच सर्व जगाचे इतिहास सागत आहेत, वगैरे प्रस्नारचें दादासाहेबाना एकसारखें प्रेमाचें व कर्तव्याचें टोंचणें लाविलें होतें सख्यादरीलासुद्धा आपण मुलगा म्हणून प्रेमानें वागवाचें अशीही त्याची उपदेशाची आचणी होती. दैववशात् आपणाच्या हस्तेन सारखें, प्रत्यक्ष घरची माणसेंही विरुद्ध असता, एकाकी, सर्व जगात, हाल सोसून व विडंबन पावून “ सरा सुधारक ” ही पदवी मिळविण्याची लोमनीय संधी प्राप्त झाली आहे, ती हातची गमाऊ नये, अशी त्या अल्पसंख्याक सुधारकांनी दादासाहेबाला कापुळतीनें विनवणी केली.

अशा सर्व प्रस्नारची भवति न भवति लक्षात घेऊन दादासाहेबांनी भागोशी विवाह लाविला सरा. तथापि तीसुद्धा गोष्ट सहजासहजी, संकटें न येतां झाली असें नाही. विवाह होऊं नये अशा मतवाल्यातून नाना प्रकारचे व नाना वयाचे, नव्हे, नाना जातीचे कोदड निघाले ! कोणी मिथुक होते, कोणी राष्ट्रीय चळवळे होते, कोणी समाजसुधारकी वळवळे होते, तर कोणी वधूलाच पळविणारे, निदान फितवणारे तरी मवालीही होते. पण त्यात काहीच नाही, विशेष फाटोरी मौज अशी होती की, काही अस्पृश्यच त्या लग्नाला मोठा धालीत होते. वराचें वय लग्न कल्पनेलाही योग्य नव्हते, अशी त्यापैकी फारच थोड्या जणांची हरकत होती हा धर्मलंडपणा होत आहे, असाच त्याचा इनकार होता. कोणी म्हणत काही स्पृद्यानांच त्या अस्पृश्यांना चिथविलें होतें, तर ते अस्पृश्य स्वतः म्हणत की, आम्हाला आमचें हित कळण्याइतके आम्ही वयानें मोठें असून देवानें तितकें शहाणपण आम्हाला दिलें आहे. तें कसेही असो. दादासाहेबांनी, भागीच्या संमतीनें मुर्दस, तिच्याशी मिथविवाह लाविला सरा आणि मग काय ? त्यांच्या वर स्वध हिंदुस्थानभर वर्तमानपत्रवाल्यांनी टीकाचा मुसता गहजम उडवून दिला ? त्याची “ कार्डसे ” मुद्दां झालीत. पण दादासाहेबाना मिथिवा प्रेममधून स्तुतीचे साप्तरपुडे देतील मिळाले. खुद्द राधाबाईंनी जरी विवाहप्रणां हजर राहण्याची तसदी घेतली नाही, तरी केलें तेंच मरें झालें अगें मत जाहीर केवें

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

§ २ इतक्या विचारातीं, इतक्या वृद्धपणातल्या विचारातीं, व इतक्या परिस्थितीच्या विचारातीं जेव्हा दादासाहेबानां भागीशी मिश्रविवाह केला, तेव्हा या त्याच्या म्हातारपणच्या ससाराचा विचका होणें संभाव्य नव्हतें. परंतु तमें न होता, बायलच्या पहिल्याच व भर तारुण्याच्या विवाहासारखाच दादासाहेबांचा हा विवाह दादासाहेबास तापदायक झाला. तसा तो तापदायक होणार अमें जरी अनेकानीं भाकित केलें होतें, तरी त्याचें आद्य कारण मान एकाच्याही लक्षात आलें नाहीं. तें आद्य कारण म्हणजे राधाबाईंची बिनशर्त अनुमति ! राधाबाईंनीं जर थोडा जरी विरोध केला असता, तर त्या नव्या दंपतीला, पण जुन्याच स्नेहाना, विरोधाशीं झगडायला लागून, त्यांच्या मतस्पर्शांतले भेद कासे राहिले नसते. पण राधाबाईंनीं एकदम घर सोडून धाकट्या मुलाकडे सर्व मुनींबरोबर पुण्याला प्रयाण केल्यामुळे दादासाहेबाना भागीकरता वेगळी बंगली बाधवण्याचीही जरूर पडली नाहीं. एवढेंच नव्हें, तर सव्याहरीलामुखां पुण्यालाच राहतां येऊन, दादासाहेबांना तद्विषयक काळजीदेखील राहिली नव्हती. ही शांतता व हा सलोखता दादासाहेबाना इतका मारूक झाला की, नेहमींची नवराबायकोची जी मतभेदाची गोड चकमक अंगी जडली होती, ती त्यांना भागीशीं भागवावी लागली. पण भागी म्हणजे कांहीं राधाबाई नव्हें. शिवाय भागीदेखील त्या घरात काहीं नवीन नव्हती. परंतु तिची पूर्वाची पायरी आज राहिली नव्हती आज ती त्या घराची धाकटी राणी झाली होती. ती बंगला, ती बाग, ती शेती, ते मळे, ते शोपाळे, त्या खुर्च्या, ते पलंग, त्या गाद्या आतां तिच्याच मालकीच्या झाल्या होत्या, आणि त्या आतां कायमच्या पाहिजेत असें तिला वाटूं लागलें होतें. निला एक जरां मुलगा झाला तरी ती सगळीं मालमत्ता तिच्याच वंशजांकडे चालणार होनी. निदान मृगेंद्र व मुग्धे यांचीं मुलें पुरापत काढून बोर्टरचेरी करपर्यंत तरी तिच्याकडेच तें अपार वैभवं राहणार होतें प्राहण्याच्या बायलांच्या मनात ही भावना असते तर भागीच्या मनांत असल्यास नवल नाहीं. ती तरी स्त्रीच होती. परंतु आता तिला पुनप्राप्तीचा आशा करायला जागा नव्हती. तिचें पय जरी गेलें नव्हतें तरी दादासाहेबाचें बक्ष केलें होतें ना. म्हणून केवळ पुनप्राप्तीकरितां जर तिनें हळूहळू काहीं उपाय केले तर तें कमें होईल ! याचा कीम नोंतिशास्त्रेच्यानीं काढावा. पण दादासाहेब

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

महातारे झाले, सुधारक झाले, तमें पुस्तकी नीतिशास्त्रेते असले तरी प्रत्येक सुधारकी मतांचा स्वतःचा आचार करण्यास तें काही कोणाचे बाधले नव्हते. सिवाय महातारण्यांनीं पूर्वाश्रमींच्या रोमॅंटिक विद्वानांचें हृदय गारव्हेतें अशातलाही भाग नाही. विवाह म्हणजे वैपिष्ट्येन वहति इति विवाहः। त्या वैशिष्ट्याला सोडून जर छोरुस संसारभार वाहूं लागले तर एस्मेराना राग येणारच, व मत्सर वाटणारच. महातार्यांना राग येत नाही, अथवा मत्सर वाटत नाही असें थोडेंच आहे. भारी पूर्वी अनेक ठिकाणी नाचली असेल. पण आता तिनें घरवसत्यादेसील ते नाच करून कमें भागेल ? तथापि दादासाहेबाना स्वस्त्रीविषयक अस्या ही भावना नवीन असली, तरी तिची त्यांनीं अगाऊ तयारी करून ठेविली होती असें दिसतें. कारण एक दिवस ते भागीला- अथवा आपण तरी अमें उठल्यासुडल्या तिला त्याच जुन्या नावानें का संबोधवें ? दादासाहेबानां तिचें नाव भागीरथी ठेविलें, त्याच नावानें आपणही यापुढें तिला संबोधूं वा—दादासाहेबानां भागीरथीला एक दिवस म्हटलें,

“ अलीकडे घरात भटजीचें प्राबल्य फार माजलें आहे ! ”

“ बाई जरी घरात नसल्या, ” भागीरथीनें उत्तर दिलें, “ तरी देवधर्म मां करणार हो. ”

“ कर की, मां नाही म्हणत नाही. उलट तुला तर देवधर्माची जरूरच आहे तिला नव्हती म्हणून मां तिला बोलत असें. तुला मां देवधर्मापासून खराच पुष्कळ फायदा होईल. ”

“ असं आपण कां करूं, म्हणता ! ” भागीरथीनें थोडें विह्वलच विचारिलें, “ आपल्या बोकात अजून अस्पृश्यतेचें बळ आहे तर ! ”

“ हें बघ ! खरी गोष्ट माणसानें निदान आपणापासून तरी लपवून ठेऊं नये तुझ्या आणि तिच्या चालीरीतींत अजून पुष्कळच फरक आहे. अग, अजून तुझी झुगडं नेसण्याची रीत देखील तूं बदलनी नार्हास ”

“ आणि माझ्या ठिकाणीं एकादी मझम अमती तर तिचा क्षणा मात्र तुम्हाला बाईच्या सभ्यपणाच्या राहणीपेक्षा जास्त आवडला असता. अथवा अगता कशाळा ? आपलीं युरोपातली राहणी मां स्वतः जरी पाह्यला नव्हतें, तरी आपल्या अल्पमसामध्ये तें भरपूर उमटलें आहे कीं. ”

दादासाहेबांचा पथात्ताप !

दादासाहेब अगदी चूप बसले. काय करतील विचारे. हीच टीका त्यांना राधाबाईंच्या मुखातून आली तर सहन होत नसे. त्यावेळा राधाबाई जणों एक खेडवळ जनावर, अशा भावनेने त्यांनी त्याची टर उडवावी. आणि आता भागीरथीबाई म्हणजे काहीं इंद्राची अप्सरा नव्हत्या, कीं वस्तुरीसारख्या शिक-लेल्या नव्हत्या, कीं, तुलनाच करायची तर, पॅरिसचाही त्या परी नव्हत्या; पण आपल्या हातानें आपण ती घोरपड गळ्यात बाधून घेतल्यासारखें त्यांना झालें होतें. म्हणून त्यांनी तें निमृष्टपणें सहन केलें. पण भटजींची गोष्ट त्यांनी वेग-ळ्याच हेतूने काढल्यामुळे त्यांनी संभाषणाचें तारुं फिल्लन मूळ मुद्याकडेच हाका-रिलें. ते म्हणाले;

“ माझी कल्पना होती कीं, आपल्या लग्नाचा निषेध करणारे हे भिक्षुक आपल्या घरी येणार नाहीत, पण कसें आले कोण जाणे ! ”

“ न मायला काय झालें ? अहो, आपलें तोंड गोड तर सगळें जग आपणाशीं गोड असतं. प्रेमानें सारं जग जिंकता येतं. ”

“ गांधींच्या आश्रमात तूं काहीं दिवस होतीसच. म्हणून तुला प्रेमाचं महत्त्व याटल्यास आश्चर्य नाही. पण सामाळ हो. दाक्षिणी ब्राह्मणाचं - त्यातून भिक्षुकाचं प्रेम काहीं साधे नसतं ? बाकीं तुला अनुभव आहेच म्हणा. ”

“ हें बघा; असं टोंचून बोलायचंच होतं. तर माझ्याशीं लग्न तरी कशाला केलें ? ” भागीरथीबाईंनीं टोळ्याला पाणी आणून म्हटलें, त्या पुढें पतिराजाला पुष्कटच लेखर सोडणार होत्या. परंतु भटजी पूजेला आले आहेत अशी घरातून वार्ता आली, व त्या दिवशीं सोमवनी असल्यामुळे भागीरथीबाईं लग्नवर्गीनें तापी-वर स्नानास निघून गेल्या.

त्या गेल्यावर दादासाहेबाना काय याटलें कुणास मारत, त्यांनीं भटजीला दिवाणखान्यांत बोलाविलें व विचारिलें,

“ भटजी, इला एस्ट्रेट येईल का ! ”

भटजीला मोठें संवृण येत होतें ! पण सोदी मनुष्य विकल्प होता. त्यानें सांगितलें—

“ बाईसाहेबाना उर्द पार लवकर येईल. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ का ? ”

“ त्याना एकदोन पटाणाची आपण शिकवणी ठेवली आहे ना ? ”

दादासाहेबाना हें ऐकून चक्करच आली. ते जरा वेळानें भटजीवरच राग घाले. तसें भटजीनींही त्यांना स्पष्ट उत्तर देण्यास सुरुवात केली. तो म्हणाला, “दादासाहेब, मी अजून पूजा करण्यास येतो याला कारण की, राधाबाईंनी माझ्यावर देव सोपवले आहेत, आणि ज्या दिवशी या नव्या महाराष्ट्रवादी, - “ Silence ” दादासाहेब ओरडले. “ फिरून असं बोलाय तर घरात पाऊल ठेवणें आपणास जड जाईल. ”

“ कोणाला ? मला ? दादासाहेब ! एका महिन्यात आपण स्वतः जर या घरातून, आपण होऊन निघाला नाहीत, तर हा हरभट नाव बदलून देईन. दादासाहेब, अजून शुद्धीवर या. ”

वास्तवीक दादासाहेबाना या बोलण्याचाही भयंकर राग यावयाला पाहिजे होता. परंतु ते क्षणभर स्वस्थ व संचित बसले. नंतर ते हरभटाला म्हणाले,

“ हरभट ! काय सांगायचं थसेळ तें सगळं सांगून टाका कसे. ”

“ असं पहा दादासाहेब ! प्रथम मी जो देवाची पूजा करतो ती केवळ या घराचं पुण्य मोठं म्हणून. राधाबाई केवढी पतिव्रता ! रसोखरच सावित्री आहे बघा सावित्री ! सत्यवान जेव्हा—

“ गेल्या नरकात सत्यवान आणि त्याजबरोबर तुम्ही देखील ! ’ दादासाहेब ओरडून म्हणाले. “ तुम्हाला एखादी गोष्ट नीट सरळ सांगतांच येत नाही का ? एक सांगा की माझ्या नव्या बायकोविषयी आपण काय म्हणता तें. ”

“ दादासाहेब ! ” पुजारी अत्यंत लाव चेहरा करून, गांभीर्यानें म्हणाला, “ आपली समाजसुधारकांची व्याख्यानं काय पण लहानच असतात जशी ! ” भगदी ब्रिटिश सरकारची सरळ राजनीति जशी ! १८५८ साली राणी विक्टोरिया जाहीरनामा काढते की, आम्ही काळागोरा असा वर्णभेद न पाहतां राग. व्यापार सारख्या प्रेमानं वागतूं म्हणून, आणि १९०४ साली लॉर्ड कर्जन मोगलों की, राणीचा जाहीरनामा वागदाचा चिटोरा आहे !—“ भटजी, भटजी !!

दादासाहेबांचा पत्थात्ताप !

दादासाहेब विवक्षून म्हणाले, “ मी तुमचं या राजकीय प्रश्नाच्या ज्ञानाबद्दल अभिनंदन करितों महात्मा गांधींनी, सरकारच्या द्वेषामुळे—

‘ प्रेमासुळ ! ’ पुजाऱ्यांनी दादासाहेबांची चूक सुधारली.

“ वर बुवा प्रेमासुळ ! हें वधा हरभट ! आता वेळ लावू नका. आता तिची परत येण्याची वेळ झाली. तिच्या समक्ष आपणाला बोलता येणार नाही. ”

“ कोणाला बोलता येणार नाही ? मला ? का बरं ? मी काय त्या महारणीचे चमल खातो ? अहो दादासाहेब ! ती बायको तुम्हीच म्हणा. आम्हाला ती केव्हाही मोटारगेरेजमधली एक दासीच आहे आणि दादासाहेब, तुम्ही राधाबाईंना मुद्दाम देवघरातून उठवून दिवाणखान्यात आणावयाचे व त्याची दर उडवायचे, तेच तुम्ही आज त्या बाजारवसवाला—

“ भटजी ! भटजी ! जीभ साभाळून बोला ! ”

“ माझी जीभ आज सगळ्या बाजूंनी स्वतंत्र आहे. एक तर ती खरं तेंच बोलते आहे दुसरी गोष्ट की, तिला या पापाचरणाना पुण्याचरणाचा मुलामा देता येत नाही—

“ अहो पण, पापं तर सागाल की नाही ? ”

“ दादासाहेब ! माझ्याकडून ती पापं कशाला बदवता ? आपणास माहीत नसती, आपणास दिसत नसती, अथवा आपणास कळत नसती तर गोष्ट निराळी होती. पण आपल्या सुधारकी मताची मजलच एथपर्यंत गेली असेल की, पठाणांकरवी—

“ कोठें ? केव्हा ? कसे ? अलीकडे रम शाह्यानंतर मुद्दा ? या परत, की बाहेर ? भटजी ! आतां भट्ट टोंबणें पुरे करा. मी तुम्हांला तुमच्या त्या पवित्र यजमानिणांची शपथ घालून विचारतो की माझ्या या नव्या बायकोकडून—

“ बरं, महारणीकडून ! ” कारण रमासारख्या अत्यंत पवित्र संस्थेची शपथ घेतल्यानंतर जी स्त्री अपवित्र आचरण करते, ती प्राद्वणी अमली तर महारणीतच धमजाला पाहिजे, मग जन्मतःच जी महारणी तिची गोष्टच बोलायला नवी. सांगा हरभट, सांगा, माझी ही नवी बायको बदकर्मिण अपवित्र आहे काय ? ”

“ अपवित्र अम आम्हां सामान्य भटभिपुत्रं समजतो. आता काय समजाल तें

महात्मा गांधी-संतान की साधु ?

खरं; पण आपण याक्षणी आपल्या तापीकांठच्या वागेत गेलात, तरी आपल्या वसंतनिवासात—”

“ वस झालं ! Thank you हरभटजी ! ” असं म्हणतां म्हणतांच दादा साहेबांनी आपली पिंक कलर्ड फर वॅप् चढवली. तसे भटजी म्हणाले,

“ शांत रहा ! दादासाहेब शांत रहा ! कसें झालों तरी आपण ब्राह्मण आहोंत. पुढल्या पायऱ्या ठरविल्याविना, असं बेतालपणाचं वर्तन करणं ब्राह्मणांना शोभत नाही. आपण हल्लीच्या काळी पडलेलं असं पण उठताना सावधगिरी ठेविली पाहिजे. आपण आतांच्या आता खरं रोटं वरं नका. आत्ताची वेळ कदाचित् निघून गेली असेल किंबहुना निघून जावी एवढ्याकरताच मी माझी भिक्षुकीवटवट वाटविली होती. आम्हा भिक्षुकांना पुराण वाटेल तशी लांबवतां व आखडविता येतात. आपण आतां न जाता आज रात्री याच दिवाणखान्यातला जलसा पहावा. माल दोन दिवस परगावी जाण्याचं टोंग वेळ पाहिजे. शिवाय खात्री पटल्यानंतर, सामान्य जनासारखा जनावरी खेळखंडोबा न करता, करायचं तें गुवाचिप करावं, असं दुपारभर ठरवून यावं. दादासाहेब, मी गरीब व पात्सिशी शाय्त असलेला बत्तिस वर्षांचा एक भटजी आहे खरा, पण मलाही महारमाजींच्या या चढवळीनं खरं बोलण्याच सामर्थ्य आलं आहे. मला आपणास धाणखी एक गोष्ट सांगायची आहे ती ऐकून आपण देखील किती शांत रहाता, याची मला परीक्षा घ्यावयाची आहे. ”

“ बोला ! ” दादासाहेबांनी आरामखुर्चीवर अंग टाकून म्हटलं.

“ दादासाहेब ! मी आपणाला बोल लावले, आपल्या या नव्या बायकोला दूषण दिल्यात, परंतु माझं पाप मात्रं झाकून ठेवलं, पण आतां मला तें धोळून टाकलंच पाहिजे. खरं म्हणाल, तर मला तें पाप वाटत नाही, अथवा नव्हतं. आतां मात्रं वाटतं ”

“ कोणतं ? ”

“ राधाबाईंनीं जर आपल्या या मिश्रविवाहाला जर स्वयंप्रेरणेनं संमति दिली नसती तर मात्रं मला माझं मन सातं ना. ”

“ पण कशाबद्दल ? ”

“ या नव्या यजमाननिर्वाह — ”

पण दादासाहेब ताडमन् उठून पिस्तुलाच्या टेंबलापाशीं जात आहे असें पहाताच हा भट तेथून पळून गेला.

§ ३ भडजी पळून गेला असें पाहून दादासाहेबांनीं गैलरतिच्या खुर्चावर आपलें अंग टाकिलें, त्याच्या डोक्यात एक हजार विचार घोळूं लागले. आजपर्यंत त्यांनीं मोठमोठ्या गहन प्रश्नांचीं शातपणें मीमांसा करवून, एक Balanced views चा नाणावलेला हिंदुसेवक अशी कांति मिळविली होती. परंतु या त्याच्या अत्यंत निरकोळ समाजसुधारणेच्या परिणामाचा शातपणें त्यांना विचार करता येईना. स्वाभाविक आहे. आतापर्यंतच्या विचारमीमांसेत हृदयाचे धागेदोरे गुंतले नव्हते, आणि जे काहीं मधूनमधून गुंतत, ते हृदयाला जाऊन भिडणारे नव्हते. रोमान्सेसमधल्या उत्कंठा, रोमान्सेसच्या मुखाची लज्जत वाढण्याच्याच होत्या. पत्नीच्या भोळसरपणाचें दुःख Negative side चें होतें पातिव्रत्य म्हणजे Domestic virtue; त्याला काहीं विशेष महत्त्व नाहीं. या बाबतीत ते ग्रीक फिलॉसफर्सचे प्रामाणिक अनुयायी होने, कारण आतापर्यंत, त्या निरकोळ सद्गुणाचा अभाव किती तापदायक होतो हें त्यांच्या अनुभवास आलें नव्हतें आणि Domestic virtue देखील स्त्रीबरोबरच पुरुषानेंही सामाळला तरच तो पूर्ण होतो, नाहीं तर अगोदरच तो गुण सामान्य, त्यात अपूर्ण अशी स्थिति होऊन, छियाना त्या सामान्यतेनें व अपूर्णतेनें किती दुःख होत असेल, हें त्यांना पहावयाचें कारणच नव्हतें. कारण ग्रीक फिलॉसफर्सनें तसें कुठें पहावयास सांगितलें होतें ? पाश्चात्य राष्ट्रातलीं दोन्ही जातींची स्वतंत्रता दादासाहेबांसारख्या श्रीमंत व वजनदार धेंडाना मनमुराद गोंधळ करण्यास जागा करून देत असे व शिवाय इकडे हिंदुस्थानात राधाबाईसारख्या पतिव्रताच्या पवित्र चारित्र्याचे अभेद्य सङ्कलन असल्यामुळे, या हिंदी चंडोलीना त्रिभुवनि हिंदूनफिरून आपल्या सोपयत येऊन स्वतंत्रतेची गोड गोड गीतें गाण्यास काहींच हरकत नव्हती आता दोषा विधवा मुलींइडे पाहून मात्र दादासाहेबांच्या हृदयाला चटके बसत खरे, परंतु त्याची इच्छा पारखून त्याचे पुनर्निवाह

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

लावून देण्यास दादासाहेब केन्हाही तयार होतेच. मुलाविपरीतचे प्रश्न निकालात निघाले होते तथापि सुरेंद्रबाबूविषयी मात्र त्याच्या हृदयाला जास्त चटके बसत. म्हणजेच तो स्वतंत्रवृत्तीचा नव्हता, तरी पण बुद्धिमत्त त्याच्यापेक्षा अणुमात्र कमी नसूनही धर्याने जास्तच होता. मणिलेही धाळेच्या प्रतारणेचा त्याने, हॉल्केन्च्या एका हीरोप्रमाणे, आपण होऊन, उच्चार केला व ती चूक सुधारली, या गोष्टीमुळे दादासाहेबाच्या हातची एक जिद्दी गेली खरी, परंतु त्या गोष्टीतला एक प्रकारचा रोमान्स दादासाहेबांना सुखवोत होता. म्हणजेच Unromantic intellectual brutes मध्ये त्यांनी काटिले होते; आणि खरेच सांगायचे म्हणजे, आईबापांना, आपल्या पोरपैरी एखादे पोर इतर पोरपेक्षा खरच जास्त आवडत त्याला कारणविरण काही नमते. आवडते खरे तशी गोष्ट सुरेंद्रबाबूंची दादासाहेबांच्या बाबतीत झाली होती. राधागार्दीना म्हणजे जास्त आवडे. कदाचित् जे पोर आईला आवडते ते बापाला तितके न आवडतां दुसरेच पोर आवडणे हा प्रीतीतला एक वंशवृद्धांच्या दृष्टीने पारमेश्वरी हेतु असेल, असो. म्हणजेच फोटोज् दिवाणखान्यात, आणि त्याहून जास्त देवघरात होते. पण सुरेंद्राचे मान दिवाणखान्यात, गॅलरीत व त्याहून जास्त लायब्ररीत असत. त्यात एक फोटो भारी विलक्षण होता. ती दादासाहेबांच्या विशिष्टहणाची एक लक्ष्म उमडून गेली होती. आपण मेलों तर सुरेंद्रबाबूंच्याच मांडविर मंडलेसे ते गुप्त म्हणूनच राहिले नाहीत तर, त्यांनी तसा, बायको नको नको म्हणत असताही फोटो काढविला होता, व आपल्या गॅलरीतच टांगला होता जिवंतपणीच आपले निधन चित्र पहाण्याच्या या आवडीचा अनंर स्पर्शकडून निषेध झाला, टवाळी झाली, फजिती सुद्धा झाली, चांगली गव्हर्नर साहेबांनी फजिती केली, पण दादासाहेबांनी मात्र तो फोटो, या खुंट्याचा त्या खुंट्यावर उचल दिला नाही. घरास रंग देताना उचलावयास लागू नये, म्हणून त्यांनी त्या भोवती प्रपमसातूनच ओईल पेन्टची सुंदर फ्रेम भितीतच रंगवून घेतली होती. खुद्द फोटोही चांगला लाइफ साइज् ओईलपेन्टचाच होता. तेव्हा आजच्या त्यांच्या विमनस्क स्मितीत त्याचे विचार जेव्हा सुरेंद्रबाबूवर उतरले, तेव्हा त्यांची दृष्टि देखील त्या चित्राकडे चढली. दुसऱ्याच क्षणी, त्यांचा अभुषात मुक्त झाला, व नंतर थोड्याच वेळात “ बाबू ! बाबू ! ! ” असे उद्गार त्याच्या पोटातून उमडून पडले, त्याचे दोन्ही हात त्या चित्रातल्या बाबूला घरावयास गेले—

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

“ काय दादा ! मला कां बरं हांका मारलं ! ” खरा बाबू गॅलरीत येऊन दादासाहेबांच्या पुढें उभा राहिला. क्षण, एकच क्षण, दादासाहेब धावरले; पण लगेच ते आपल्या सुरेशबाबूच्या—ते त्याला लडिवळपणांत सुरेशबाबूच म्हणत-गळ्यांत पडून हुंदके देऊं लागले.

“ दादा ! आपणांला वाईट कां बरं वाटतं ? ” सुरेंद्रानें आपल्या बडिलाना कोचावर बसवून, व आपण स्वतः त्याच्यासमोर, लीनपणें उभें राहून विचारिलें, त्याचा पोपास अगदीं साधा, सादीचा होता, तो म्हणाला, “ माझी तर कल्पना होती कीं, आपण सुखात असाल आणि माई अन् आपण समाज-सुधारणांचं काम जोरांत चालवीत असाल. दादा ! आपणाला कसलं दुःख होतं ? आम्ही जवळ नाहीं म्हणून का दुःख वाटतं ? पण देशाच्या असल्या स्थितींत बापामुलाची ताटातूटही व्हायचीच. ”

“ नको ! सुरेश ! त्या ताटातुटीच्या गोष्टी आता काहीं नकोस ! बाळा ! ” दादासाहेब गद्दिवस्न उद्गारले; “ करावं तसं भरावं हेंच खरं. ”

“ पण आपण असं काय केलं कीं, आपणांन मरण्याची जरूर दिशूं लागली ? आम्ही कर्तृसयतीं मुलं मिळविनाशां झालोंत, याचं दुःख आपणाला होण्याचं कारण नाहीं. एरोसरच ही गजातलक्ष्मी आतां स्वदेशासाठीं भावी आधुप्याची रांगोळी उडविणाऱ्या युवकांच्या घरी पोंचनी परण्यास हरस्त नाही. ”

“ बाबू ! तूं मला एक वचन देशील काय ? ” दादासाहेबांनी आवेशानें विचारिलें, त्यांचें लक्ष सुरेंद्राच्या बोलण्याकडे मुठींच नव्हतें. ते आपल्याच नादांत गुंगले होते. ते म्हणाले, “ पुत्र या नात्यानें तूं एक वर्तमान पाहिलंच पाहिजे. ”

“ एकच कां ! एकूणएक पाह्मीन. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

‘पाहिजेत हा माझी इच्छा पुरी करण्याची तू पराकाष्ठा करील ना ? मी मूर्खीनं पुन्हा लग्न केल्यामुळे जिद्दगोबी वाताहत होऊन तुला वदनावित् कपदीकही मिळणार नाही. तसं मी तरी होऊं देणार नाही. म्हातारचळ लागून या बायकोच्या नादानं—

‘दादासाहेब एथें फिरून थाबले, व नंतर कोणत्या तरी अंतःस्थ भावनेमुळे त्यांना हसूं आलें, तें भीषण हास्य त्यांच्या चेहऱ्यावर उमटलेंच, पण त्याच मुद्देनं ते पुढें म्हणाले; “ हा बायको माझ्या संपत्तीचा अपहार करील अमं वाटण्याचें कारणच नाही. पण विचार करताना भयंकर कल्पनेपासूनच विचार करावा. तसं पाहून मी तुला सांगतो. की, तुला जर माझ्या संपत्तीचा एक रुकाही मिळाला नाही तरी तूं आपलें पितृवृक्ष फेडशील ना ? ”

“ दादा ! ” सुद्धे गंभीरतेनं म्हणाला, “ तुमची ती इच्छा पार पाडणं हें कितीही वदुर्लब्ध असलं तरी तें अत्यंत पवित्र आहे. अप्पाचं काम, अप्पाचं वेलं काय व मी वेलं काय, सारखेंच. पण हे विचार आपणाला कां वरं सुचूं लागले ? आपण तर कौन्सिलच्या रिक्त्या जागेसाठी उभे राहिते आहात. दादा ! प्रथम हें सांगतों की, मी पुढेही असलों तरी आपणास मांडो देण्यास येण्याची मी पराकाष्ठा करीन, आणि नंतर आपणास हान जोडून प्रार्थना करतों की, आपण कौंसिलात जाऊं नये. सुर्वेक एक दखणी माझण तेवढाच रिक्त्या जागेला उभा राहिला हें, हिंदुस्थानपेशाही महाराष्ट्रालाच जास्त लाछनास्पद आहे. तुमचं माझ्यावर जर प्रेम असेल तर दादा ! तुम्ही आपलं नाव काढून घ्या ”

“ बाबू ! म्हातारपणीं दु साचे शुटके पिथ्याचं माझ्या नशिबी आलेलं दिशं. ज्याच्या मुखदु खानों आपण सुखी व दु री श्वावं, त्याच पोटेच्या गोव्याच्या मार्फत गांधींनीं आम्हां वृद्ध मातापितरांना अशा विषाच्या गोव्या पालून आम्हाला जमीनदोस्त करावं, हें त्यांना चांगलं कां ? ”

“ महात्माजींचं कार्य असंच आहे की, भद्रयाच राजनिष्ठेनं पीडित झालेल्या माणसाना तें विषाप्रमाणं तापदायक होतं सरं. पणु दादा ! तें पीर नसून अमूनच आहे. त्यात पितृमानसंडना तर नाहोच नाही; पण राजद्रोहमुळां नाही. तें एक अत्यंत सुरेख राष्ट्रीयजीवनाचं आणि लोकनस्याणाचं पीडूर आहे.

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

क्लेमेट्राशिप सोडून देणाऱ्या मला जर तें अमृतासारखं गोड वाटतं, तर राववहा-
दुरी सोडून देणाऱ्याला कां कां वाटणार नाही ?”

“तें अमृतत्व समजलं. पण तूं जें म्हटलंस कां, त्यात राजद्रोह नाही, त्यात
तूं स्वताच्या कायद्याच्या ज्ञानालाही विसरला नाहीस काय ? प्रत्यक्ष ज्ञानावरही
अस्त्राचं पडल फेकणाऱ्या गाधींना साधु कस म्हणाय ?”

“ नका म्हणू. कोणीच म्हणू नये. गाधी साधु आहेत असें म्हणाच असा
एकही गाधीभक्त हट धरीत नाही. स्वतः महात्माजीं तर आपणास अत्यंत कमी
लेखितात. सामान्यासारखी आपल्या हातूनही पापे घडलीं अशी त्यांची कयुलीच
आहे. हें साधुत्व याच्या अंगीं चिकटवून आपण जर, कौटंर वॅलन्सकरता ते
सैतान आहेत, एथून आरंभ करून, विचार कराल, तर तेही चुकेल. I shall
begin from the Hell (मी नरकापासून आरंभ करीन) अशी गर्वोक्तिही
गाधीजींची नाही. तो अत्यंत मानसी मनुष्य आहे. प्रत्येक गोष्टीकडे त्या गोष्टी-
च्याच रूपात पहाण्याची त्याची खडतर तपश्चर्या आहे. Every person is
born from the womb of the mother, and he or she
begins from that physical hell, but spiritual fire !
(आईच्या उदरातून प्रत्येक प्राणी जन्माला येतो. म्हणून तो शारीरिक नरकातून
तरीही दिव्यामोतून उत्पन्न होतो.) अशी त्याची मिल्डनवरही ताण आहे !
दादासाहेब ! आपण आणि माई काहीं दिवस त्याच्या सहवासात येऊन रहा
कां, अरे वा ! माई आल्याच कां ! मी दादाना सांगत होतो कां, तुम्ही
कॉन्सिलर उभे राहू नका म्हणून, आणखी काहीं दिवस तरी, तुमच्यासह
धारशाला येऊन रहा. काय हरकत आहे ? तुम्ही तर साबरमतीला होताच. ”

“ काहीं हरकत नाही. ” भागीरथीबाई म्हणाल्या. त्याच्या पोपाखात आतां
किंचित् फरक पडला होता किंचित् म्हणण्याचे कारण कां त्यापूरीं सुद्धा गुज-
राची पोपाख करीत होत्या, पण आता त्याचीं पातळें व चोळ्या अथवा पोलकीं
उंचीं होती. त्या म्हणाल्या, “ मी तर यांना नेहमीं सांगतें कां, मिठाच्या
सत्याप्रहात माग येजं वा. म्हणजे नायजींही असृत्पादोदाराचा प्रश्न पुन्हां
हाताशी घेतील. घेतील कां नाही ? ”

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

वर, सावरकर, गांधी तुहंगात देखील मातृभाषेची सेवा करितात; मग आम्हाला सुस्थितीतही ती काय करता येणार नाही ? तें काही नाही. गेलीं वर्षे फुकट गेलींत, पण यापुढें तरी नाशिकच्या क्षेमकल्याणांना राष्ट्रसेवा, वाङ्मयसेवा, शिक्षणसेवा करायच्याच, व इतराकडूनही करवावयाच. ”

“ पण कायरे, ” माईचा रे जरा घाबरतच निघाला, “ आम्ही ऐकतों की, तूं धारशान्याच्या सत्याग्रहात सामील झालास, खरं का ? ”

“ नाही ! अजून नाही. तूर्त माधवरावच सेनापति म्हणून गेले आहेत. आम्ही राजकीयसेवा करणाऱ्यांची, वय पाहून, पथकं तयार केलीं आहेत. आमच्या शिक्षणक्रमात वेगवेगळ्या सर्व प्रकारांची सोय करून ठेविली असल्यामुळे, आता पूर्वीसारखा बेशिस्त कारखाना चालणार नाही. बरें तें असो. माई, तुमचं काय ठरलं ? “दादा ? आपण काय ठरवलं ? ”

“ सुरेशबाबू ! मी तुला इतकं सांगतों की, माझ्याशिवाय दुसरा कोणी उभा राहिला तरच मी उभा राहीन. एकट्या उभा राहणार नाही. ”

“ ठीक ! सुरतेच्या जागा असून निघण्याची आता भीति नको. बरं आहे, माई ! मी आता वाराच्या गाडीने परत पुण्याला जाणार ! तोंपर्यंत जेवायचं होईलच. ”

“ हो. ”

“ आणखी मलाही पण मडोचला जायचं आहे. ” दादासाहेबांनी पुकारिले.

“ मला दोन चार दिवस लागतील बरं का ! ”

“ इतके दिवस वशाला ? मी काय एवढीच घरी राहूं वाटतं ? ”

“ पण आता संवय केली पाहिजे. ”

“ बाबू ! तूं राहिनास हे येईपर्यंत ”

“ शक्य नाही. ”

“ बरं आहे माई ! पण आज हरभट पूजा केल्याखेरीज का गेला ? ”

“ त्याचं कपाळ दुखत होतं. मी कर्तो पूजा. ”

“ दादा मीच करीन आज पूजा. आणि दादा ! मला वाटतं की देव आता पुण्यालाच न्यावे. ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“ का बुवा ? ” माईसाहेब म्हणाल्या.

“ आईला त्याच्याशिवाय अगदीं करमत नाही. ”

“ जा घेऊन बरोबर ” दादाचा हुकूम झाला.

§ ४ आज जेवायला रंग आला होता. गर्दीत गर्दी करून माईसाहेबांनी आचार्याकडून सुरेद्राकरतां काही सुंदर पक्वान्नें करवलीं होती, आणि सुरेद्रानेही किती तरी वर्षांत आज प्रथमच देवपूजा केल्यामुळे त्याच्याही मनाला आनंद वाटत होता. जेवताना बापलेकांचीं दोघांचीं ताटे माडलेली पाहून बाबू म्हणाला, “माई ! हे काय ग ! मला तूं बहिष्कृत समजतेस कीं बाय ? ”

माईच्या नेत्रांत टचकनू, कृतज्ञतेचे अधु आले. पण त्यानीं ते पुसले, आणि आपला पाटही आपणच बाबूच्या शेजारी माडला. बाबूनें मग स्वतः उठून माईचे ताट माडले. व बापलेक व सावत्र आई अशीं तिघें जेवावयास बसलीं. तीं आतां आरंभ करणार इतक्यांत, “ॐ भवति भिक्षा देहि ” असा एक गोड आवाज माजघरातून आला, व थोड्याच वेळानें सख्याहरी शोळी घेऊन दारांत उभा राहिला. त्याला पाहताच बाबू धावतच त्याच्याकडे गेला, व त्याचे गालमुच्ये घेऊन म्हणाला कीं, “ लयाटा ! मधुरि मागून आमचीं टयाळीं करतोस हो ! थांब तुझी पुण्याला आतां मुजब करून टाकतो ! ”

“ मग तर या शोळीचा चांगलाच वारसदार होईन. नाही कां ? ”

“ आणि लग्न केल्यावर ? ”

“ मग तर चार घरं जास्तच हिंडावीं लागतील. ”

“ असं काय ! आण ती शोळी इकडे, अन् बैस इथं ! ” असें म्हणून सुरेद्रानें सख्याहरीला—आतां कशाला सख्याहरी ? तो आतां सखाराम शंकर शेमरन्याणी झाला होता—आपल्या पाटावर बसवले, व आचार्याला आणखी एक पाट, ताट करावयाला सांगितलें. ती ब्यवस्था होताच मंडळी जेवावयाला बसलीं. नंतर माईनें आपणास सुखात बेली,

“ बाबू ! आपणासारखीं अनेक कुटुंबे वागतील तर हिंदुसमाज हा हा म्हणतां धन्यान् होईल, नाही ? ”

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

“ न ब्हायला काय झालं ? ” सखारामानेंच उत्तर दिलें, “ माझ्यासारखा जन्मपंगुमुद्धा शूर होईल तर, जात्याच शूर अशा अस्पृश्याची गोष्ट कशाला ? ”

“ पुरे कर आता ते अस्पृश्य अन् महारमागाचें नाव घेणं ” माई म्हणाल्या.

“ आई ! असं का करं ? तूं त्यांना कमी लेखतेस का ? अग, तूं मला तरी सुलगा म्हणून कुठं कबूल करतेस ? पूर्वाश्रमांच्या प्रत्यक्ष पोटच्या गोळ्याला, तो पंगु म्हणून, किंवा आणखी काहीं अन्य कारणानं, तूं नाकारतेस, मग केवळ जातीयाना, आपल्या वैभवात, तूं विसरशील तर नवल काय ? पण ती काहीं खरी सुधारणा होणार नाही. ” सत्यारामानें मिश्र आवाजात म्हटलें.

“ खरं आहे तुझं म्हणणं ! ” सुरेंद्र म्हणाला, “ माई ! हाच तुझा सुलगा सुंदर असता, तर तूं कबूल केली असता ना ? मग हा ठोंब्या अनता, तरी तुला चाललं असतं, पण आज याच्या इतका हुपार विद्यार्थी आमच्या राष्ट्रीय शाळेंत एकही नाही. ”

“ पण मी याला नाकारत नाही. ही पहा मी याला प्रेमानं खाऊं घालतें ! ” असें म्हणून माईनीं सखारामास थोडेंसें भरविलें, व एडें ती म्हणाली, “ बाबू ! आपण याचें आज वेगळें नाव ठेवूं या. काय ठेवूं तूंच साग ! ”

“ आपणाला महात्माजींच्या सान्निध्यानंच हा सुखसोहळा मिळतो आहे तेव्हा याचें नाव आपण नुसतं “ मोहन ”च ठेवूं या. याच्या शरीरापेक्षा अर्न्त पर्तणीं याचें नाव मोहक आहे. गुणर्म विभागश तर याची जात प्राद्व-
णाचीच आहे, पण याचा स्वभाव इतका गोड आहे कीं, हा प्रत्येक समाजाला मोहवून टाकतो. दादा, आईला हा भारी आवडतो. हा धारशान्याला सत्याग्रहात सामील होण्याकरता, महात्माजींची अनुज्ञा घेण्याकरता आला आहे. हा काहीं काळ त्याच्याजवळ होता मुद्धा, पण गांधीजी याला पुण्यालाच पुनः पुन्हा पाठविताना; पण हा फिरफिरून सत्याग्रहाच्या मेळ्यात दिरतो. काय रे मोहना, एक दिवस सहज चिरइन मरशील अं ! ”

“ बाबूराव ! माझ्यावर नेम धरायला शिपायाना मुद्धा कठीण जाईल. ”

सगळे हसले. नंतर थोड्या वेळानं माई म्हणाल्या, “ काय रे बाबू ! सत्या-
ग्रहांत झिरांनीं भाग घेण्याविषयीं तुणं काय मन आहे ? ”

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

“हैं वच माई ! एक गोष्ट नेहमीं लक्षात ठेविली पाहिजे कीं, महात्माजींचं हें युद्ध इतर युद्धासारख नाहीं. हें युद्ध वरपाणीं राजकीय स्वरूपाचं दिसतं; नव्हे, आहे सुद्धा. परंतु याचें अंतिम ध्येय मात्र राजकीयदृष्ट्याचं नाहीं, तर सत्य व प्रेम याचें राज्य मानवी हृदयात, मनात व व्यवहारातही चालविण्याच या युद्धाचें अंतिम ध्येय आहे. हें सर्व जगातील सर्व प्रकारच्या असत्याविरुद्ध व कौर्याविरुद्ध चाललें आहे; चाललेंलें होतं, व या पुढेंही चालत राहील. दादा ! मी मर्णा म्हणालों होतो ना कीं, यात राजद्रोह नाहीं म्हणून तो असा. गांधींच्या सत्यनिष्ठेत कोणताही द्रोह नाहीं तर मग राजद्रोह कसा असूं शकेल ? उलट या सत्यनिष्ठेच्या विरुद्ध मात्र नाना प्रकारचे मानवद्रोह असतात, पण त्यांनाही गांधींची सत्यनिष्ठा जागा राहूं देत नाहीं. आता ती सत्यनिष्ठा या जगात सर्वांच्या ठायी उत्पन्न होण्याला अवकाश लागेल, पण जगाचें दहा हजार वर्षांची बेजार स्थिति लक्षात घेता, जगाला हाच रामबाण उपाय आहे असें आढळून येईल. तेन्ना माई ज्या ब्रिथाचा आपल्या स्वतःच्या सत्यनिष्ठेवर भरंवसा आहे त्यानीं सत्याप्रहात भाग घेणें हें ओघानंच आलें. त्या ब्रिथा अशी विचक्षणा करीत बसतच नाहींत व युद्ध म्हटलें कीं, जणूं तें काम पुरुषांचंच, ही जुनीपुराणी कल्पना त्या हृदयाशीं धरून बसतही नाहींत. शिवाय ज्या प्रत्यक्ष सत्याप्रहात भाग घेतात त्या स्वतःला, शिक्षविणीपेशा, ववयित्रीपेशा, नर्सपेशा, नव्हे मजुराक्षिपापेशाही स्वतःला जास्त समजत नाहींत. आम्हा पुरुषातही तीच भावना आहे आतां पुष्कळ ठिकाणीं अजूनही तो दंभ बोकाळतो हें खरं आहे, पण आस्तें आस्तें जाईल, पण एक गोष्ट मात्र मला स्वतःला फार खाते, ती अशी कीं हा दंभ महाराष्ट्रांतच अजून अतीशय आहे. तिथें एकच जीम दोन भाषा बोलण्याला भारी चटावलेली आहे. खाजगी मत व जाहीरमत ही पेशवाईशब्दांची कारवाई, त्यांना वाटनें की, अजून चालेल. पण नाना पटणीस जाऊन आज १३० वर्षे होऊन गेलीं. आतां लो. टिळकांनीं प्रथम जोरदार शब्दात लोकाना सांगितलें मानवी प्राप्त्याला एन्च जीम अमते, व तीही उलट्टी करता येत नाहीं, हें त्यानीं सरकारला उद्देश सांगितलं, महात्माजींनीं तेंच सत्य आपणालाही लावून घेऊन दाखविलें आहे.

§ ५ अशा तऱ्हेनें संभाषण करीत करीत, त्या परापूर्वातः, त्या नव्या प्रवाहांतल्या दोषा माणमान्यांमुद्धा आनदानें भोजन संपविलें. नेतर नित्याप्रमाणें

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

माईनां दादासाहेबाना विडा दिला. तो त्यानीं आज तोंडात न घाल्तां, खिशांत ठेविला, व माईना व त्या दोघां भावाना मोटार जलदी तयार करविण्यास पाठविलें नंतर ते गेले अशी खात्री करून घेऊन त्यानीं एक सहा घांटी पिस्तूल खिशात ठेविलें.

यथाकाल ते बापलेक स्टेशनवर निघून गेले; व यथाकाल ते दोघे भाऊही धारशान्याला आगगाडीनें निघाले, आणि दादासाहेबांनीं मात्र पुजाऱ्याचें घर गाठिलें; व त्याच्यापुढें एक नोट ठेवून म्हटलें कीं, “ मी आज जातो, पण मला खरोखरच उधा सायंकाळपर्यंत भडोचला काम निघाल आहे. तेव्हा मी आज न येता, उधा रात्रीं हळूच येईन. तुम्ही एवढेंच पाहूच कीं याचा तिला अगदीं सुगावा लागूं यावयाचा नाही. मी आज सगळीं तुमच्यावर बर्‍य रागावलों. तुम्ही खरें बोलत नसून, माझी परीक्षा घेत होता हें मी अजिबात विसरलों. पण राग येणें स्वाभाविक होतं. तुम्ही मुळींच रागावूं नका अं. तुमची आमच्या घराण्यावरची निष्ठा मी ओळखून आहे, यात काय तें समजा. ”

असें म्हणून दादासाहेब भडोचच्या रस्त्याला लागले त्यानीं प्रवासात अथवा आणखी कसा दिवस घालविला याला काहीं महत्त्व नाही. तें मोटारीची व शॉफरची नीट व्यवस्था करून रात्री बरोबर एक वाजता चोरवाटेनें घरात शिरलें. पाहतात तों—

तों काय ? भयंकर प्रकार त्यांना दिसला !

किती पण भयंकर तो देखावा !

तान पठाण व हरमट यांचीं प्रेतें दिवाणखान्याच्या ! जमीनीवर त्यांच्याच रक्षात लोळत पडलीं होती, आणि माईसाहेबांच्या चेहऱ्यावर चढलेला खून उतरत चालला असून, त्यावरून काळजीची काळोखी पसरत चालली होती. असा स्थितीत काय करावें हें दादासाहेबाना मुळींच समजलें नाहीं. आपला महारानीं वायको महान् पानि-प्रता आणि विलक्षण सर आहे हें अमंभाब्य सत्य, प्रत्यक्ष त्याच्या दृष्टीला पडल्यामुळें, एकदम, दिवाणखान्याच्या दारातच मूर्च्छित होऊन पडले. त्यामखीं माईसाहेब दचकल्या, व त्यानीं तिकडे जाऊन पाहिलें. पहातान तों दादासाहेब येमावध ! तथापि त्यानीं त्यांना “ सॉल्ट्स ” हुंगायला देऊन सावध केले.

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

पण तत्पूर्वी आपल्या त्या पुष्ट बाहुंनी त्यांना उचलून, “ प्रायव्हेट रुम ” मधल्या स्प्रिंगकॉटवर निजाविण्यास त्या विमरल्या नाहीत !

आस्तें आस्तें त्यांना आपल्या भडजीचा पाजीपणा दळला, पटाणाशी आपण स्वतां संगनमत करून, आपल्याच बायकोवर तिच्या पुनर्प्राप्तीच्या जप-जाण्यासारख्या भोळ्या समजुतीचा उपाय, व पूर्वचरित्र लक्षात घेऊन तो बाळा नाग

प्रत्यक्ष अन्वदात्यावर कसा उलटला, पण त्याचा आपल्या शूर पत्नीने कसा कपाळ-मोक्ष केला हें त्यांना इत्यंभूत समजलें त्यावेळीं मात्र ते उद्गारले, “ महारीण महारीण म्हणून तुझी व्यर्थ निंदा केली, पण Domestic Virtue plus Positive Virtue तुझ्या ठायींच आहेत. बार्थक्यात का होईना, पण तुझ्या-सारखी गुणवती बायको मिळाली ! मी धन्य आहे ! ! ”

“ पण याला कारण, माहीत आहे का ? प्रथम आपला मृगेंद्र, नंतर आपला सुरेंद्र, व नंतर माझा मोहन ! ”

या तीन नावामागे केवढाले इतिहास होते ! आणि त्या त्या इतिहासातला नेमका आपलाच भाग कसा चुकत गेला हें कठोर सत्य त्या विद्वानाला, या सुखा-तिशयातही असह्य झालें. त्यांना ताप भरला. पुढल्या तीन चार दिवसांत मुनाची चवकशी होऊन, भाग्यर्थीनें अबू व प्राण रक्षण करण्याकरिताच ते चार खून केले, असेंच शावीत झालें. पण ते दादासाहेबाना सुट्टीच वळलें नाहीं. त्यांना हबल न्यूमोनिआ झाला. आपल्या दोन्ही बायका, व आपली मोहनमृगेंद्राखेरीज सर्व मुलें आपणाभोवतीं हजर आहेत हेंही त्यांना कळलें नाहीं. ते वाताच्या सटक्यांत ओरडत मान रूप होते. ते म्हणत, “ देवी राधे ! आजपर्यंत राधेला कृष्णानें आळविलें ! पण आज चुकलेला कृष्णच तुला आळवितों बरें, राधिके ! या पथा-त्तापावहल मरत्या जीवाला-बाबू ! बाबू ! धरे बाबू ! कुठें आहेस तूं धाव ! धाव ! अजून कसा येत नाहींस ! मी कौन्सिलिंग उभा राह्यात नाहींत. पदवी सोडली आता तरी ये रे. माझी दे ! ”

“ दादा ! दादा ! ” सुरेंद्रानें धीर सोडून टाहो फोडला ! “ मी आहे बरं ! हा पहा मी इथ आहे ! मी मांडी दिली आहे बरं ! ”

दादासाहेबांचा पश्चात्ताप !

“ बाबू ! धाव ! आई आई ! देवा ! देवा ! अप्पा ! बाळा मृगेंद्रा ! मला क्षमा कर ! राधे ! क्षमा कर ! भागीरथी ! तूं शूर आहेस !.....आले ! यमदूत आले ! माधवरावाना मारताहेत ! मला मारा ! त्यांना सोडा ! अहाहा ! अप्पा आला ! अप्पा आला ! कस्तुर ये ! ती कोण ? गुलाब ना ? ये कीं ग ! कसं काय बरं आहे ना ? तो प्रकाश कसला ?—कोण ? ”

दादासाहेब ताडकन् उठून वमले, त्याचे डोळे दारामुडे लागले, ते एकदम खोरडले !

ये महात्मा ! ये ! ! तूं खरोखरच साधु आहेस ! !

पुस्तक तिसरें

साधु !

भाग तिसरा

विश्वमंदिराच्या देहलीवर !

“ —Therefore the chief work for the organisation of communities is in the love of every man. Human beings are naturally drawn one towards another (therein the mystery of God in Love,) and therefore in order to unite, one need only make oneself capable of Love, and then Union will follow.

—*Correspondence.*

—*Count Leo Tolstoy.*

विश्वमंदिराच्या देहलीवर !

§ १ दादासाहेब क्षेमकल्याणी आपल्या दोन्ही पतिव्रतांच्या कुंवऱ्यांच्या सामर्थ्याने त्या जिवावरच्या दुखण्यातून उठले. वाताच्या घटक्यांत त्यांना मृगेंद्राचें व व महात्माजींचें दर्शन झालें, व त्यामुळें त्यांना आराम वाटून जी शोंप लागली, तोच त्यांच्या दुसऱ्याच्या उताराचा क्षण होता. ते दुसऱ्या दिवशीं सायंकाळीं झोंपेंतून जागे झालें, तेव्हां चांगले शुद्धीवर आले होते त्यांची शक्ति मात्र खूपच क्षीण झाली, तथापि आतां घोका राहिला नव्हता. आपण वातांत काय बडबडलों हें मात्र त्यांना आठवलें नाहीं. पण आपणास एक दिव्य योगिनी आणि महान् साधु असे दोघे दिसले, व त्यांच्या दर्शनानें आपणास फार समाधान झालें इतकें त्यांना चांगलेंच आठवलें. ती योगिनी हिमालयातून आली होती, व तिजबरोबर आपला अप्पा होता असें पाहिल्याचें त्यांना स्मरत होतें; आणि तो साधु हुबेहुब गांधीसारखा दिसत होता, असा आपणास प्रत्यक्षानुभूत आला; पण तीं सारीं माणसें आपापल्या कामात चूर असल्यामुळें एथें वशाला येतील, असें तुम्ही म्हणाल म्हणून मी काहीं बोलत नाहीं; परंतु त्यांना एथें, अगदीं या दिवाणखान्यातच पाहिलें, आपण त्यांच्याशीं बोललों. तींही आपणाशीं बोललों हें खचीत, असें दादासाहेब निश्चून सांगत होते. आणि आपण देखील आपल्या शब्दाना खरेच समजतां, असें त्यांनाही सगळ्यांनीं सांगितलें. दोनचार दिवसांत ताप उलटत नाहीं, असें पाहून सुरेंद्रानें धारशान्यास जाण्याची त्याची परवानगी सांगितली. दादासाहेब म्हणालें,

“ जा बाबू ! अवश्य जा ! आता मी अगदीं महात्माजींच्या मताचा आहे. मला अमळ बर वाटताच मी देखील, त्या स्वराज्येष्टमात माझी आहुति देण्यास येईन. आतां मी या संसारमोहाच्या पलीकडे गेलों आहे. तूं अवश्य जा. कारण माधवरावाना एव्हापर्यंत पन्डलं असलं पाहिजे.

“ अजून काहीं तशी बातमी आली नाहीं. बाबूनें सांगितलें, परंतु दादासाहेबांनीं भविष्यफाळाचें दृश्यच वाताच्या झटक्यांत दिसलें असावें. कारण त्याच दिवशीं सायंकाळीं सुरेंद्राला तार आली, “ माधवरावाना पकडलें. मोहन चुकीमुळें ठार मारला गेला. लवकर निघून यावें. ”

“ ही तार वाचताच सुरेंद्राच्या डोळ्यांना पाणीं आलें. त्यानें आपलें तोंड झाकून घेऊन हुंदके सोडण्यास आरंभ केला. राधाबाईंना तर रडें आवरेना. त्यांनीं रडतच

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

देवघर गाठिलें. त्याचा देवावर फार लोभ होता. दादासाहेबाच्या दुरव्याप्त त्यांनीं देवीला चुड्रे उतरून ठेविले होते, व देवी त्यांना पावली होती. पण नव-
व्याचें दुराणें पोरावर उतरलें अशी त्यांची भावना झाली, म्हणून त्यानीं देवी-
जवळ गान्हाणें केले तसा त्यांना साक्षात्कार झाला, “बाई ! राष्ट्रकल्याणार्थ
तुझा मुलगा धारातीर्थी पडला, त्यांत वाईट काय झालें ? पण तो चांगलें रूप
धेऊन भागीरथीच्या पोटी येईल ! जा ! सुखी हो ! !” या साक्षात्कारानें
राधाबाईंना अत्यनंद झाला त्यानीं तो भागीरथीला सांगितला, भागीरथीबाईंनीं
बाबूला सांगितला. व बाबूनें तो घरभर केला. दादासाहेबाना त्याचें फक्त हंसूं आलें
बाबूनें साक्षात्काराची फक्त राष्ट्रीय बाजू उचलली, भागीरथीबाईंना पुनर्प्राप्तीची
अंधुक आशा वाढूं लागली, पण राधाबाईं व मुली यांना मात्र देवीच्या प्रसादाची
खानी वाटत होती.

आता आपण या कथानकाचीं सगळीं खेळणीं, उपकरणीं व सर्व बाहुलीं आव-
रून, हा खेळ संपवतो आहोंत. महात्माजीखेरीज सगळीं बाहुलीं कल्पनिक आहेत.
तेव्हा त्याचें यथायोग्य विसर्जन करणें बरें. आतां एकेक बाहुलें निःकालात काढून
पोतव्यात भरावयाचें आहे तेव्हा येथेंच सांगून टाकण्यास हरकत नाही कीं,
दादासाहेब दुखण्यातून उठलेंच, पण महात्माजींच्या “नवजीवनानें त्यांना दुसरे
तारुण्य प्राप्त झालें, महात्माजींच्या गैरहाजिरींत तेच त्याचें वाम जोरानें करात
आहेत. त्याची मूळचीच अग्राष्टि मजबूत होती. त्याच्या ठायींचीं यंत्रोपण्याचीं
शक्ति नष्ट झालीं नव्हतीच पण आता तर, कात टाकून पुन्हां तरण झालेल्या
सर्पश्रेष्ठप्रमाणें ते विलक्षण धडाडीचे कार्यकर्ते झाले होते देवीचा प्रसाद सरा
व्हावयाचा होता म्हणून म्हणा कीं, नृष्टिक्रमानुसार म्हणा, अथवा राधाबाईंची अन्ना
म्हणा, बिन्ना मोहनला खरोखरच त्याच घरात पुन सुंदर देह धारण करून याव-
याचें होतें म्हणा, भागीरथीबाईंला दादासाहेबापासून योग्यकालीं मुलगा झाला.
त्याचें नाव मोहनच ठेवण्यांत आलें, व आता तो खरोखरच मनमोहन होता.

तथापि संसार म्हटलें कीं त्यांत सगळ्याच मुलाच्या गोष्टी होत
नसतात मुलाबरोबर काहीं दु खेड्दी सोसावी लागतातच त्याप्रमाणें राधाबाईंचें
स्वर्गाप्रमाण त्या कुटुंबाला लवकरच पदाचें लागलें बालमोहनाला पाहिलें त्यांच
दिवशी देवी आपणाला बोलावते आहे, असें त्यांनीं सांगितलें व त्याप्रमाणें त्या

विश्वमंदिराच्या देहलीवर !

पोराचें नामाभिधान होताच, दुसऱ्या दिवशीं त्यांनीं देवीच्या पायावर डोकें ठेवून प्राण सोडला ! त्यासमयीं मृगेंद्र आपल्या दोन्ही बायकांसह व गुलाबच्या मुलीसह आला होता त्यांन, व सर्व मंडळींनीं नाशिकास येऊन राधाबाईंची उत्तराक्रिया केली, आणि त्याच साध्यांच्या नावानें सुरेंद्रानें “ आर्यमाहिलासंघ ” नावाची एक संस्था नाशिकास स्थापन केली आईच्या उपदेशानें अतरंगपुनीत अशा सरोजिनी मृणालिनींनीं पुनर्विवाह न करता, तीं संस्था उत्कृष्टरीतीनें चालविली आहे नलिनिचें लग्न होऊन, तींदेहील पतीसह राष्ट्रसेवा करीत आहे

§ २ मृगेंद्र आपलीं माणसें घेऊन, पत्त आईच्या उत्तराक्रियेलाच हिमालयातून योगीनींच्या व तिच्या गुरूच्या, सन्धावहन आला होता, तो परत हिमालयात गेला. जाताना महात्मार्जीना भेटून जाण्याचें त्याला मुळींच कारण नव्हतें. ते कोठेंहीं असलें तरी त्याची त्याला सहज भेट घेता येत होती हिमालयात जाऊन तो सासूच्या गुरूपासून राजयोगविद्या चांगलाच शिकला त्यानें स्वतः नरोत्तम भाईना आणि कस्तुरीला रोगविमुक्त केलें आणि अशा रीतीनें आपली आरभींच केलेली घोर तपश्चर्या करून भाईना रोगमुक्त करण्याची प्रतिज्ञा त्यानें पार पाडिली, उलट भाईनादेसील, आपला, मुलगां देण्याचा वाङ्मनिश्चय, कस्तुरीला मृगेंद्राच्या पदरात घालून पुरा केला. आणि अशा रीतीनें नरोत्तमभाईची कोटाची जिंदगी दादासोहेबानाच मिळाली पण आता ती त्यांनाही नको होती त्यांनीं स्वतःची जिंदगी जशां राष्ट्रदेवाच्या पर्दा वाहिली, तशाच नरोत्तमभाईचीही जिंदगी, चतुर बाईची नीट न्यवस्था लावून, राष्ट्रीय औद्योगिक शिक्षणाला कायमची दिली. कस्तुरी आणि गुलाब या दोघांही मृगेंद्राला, त्याच्या विद्याप्रयोगात मदत करीत होत्या त्यात कस्तुरीची त्याला मदत ब्हावी. कारण ती वरीच शिकलेली होती. पण तो प्रयोग करून थरला, अथवा अन्य वेळींही, गुलाबमुळेच त्याचें मन जास्त रिक्तलें. कारण गुलाब म्हणजे खरोखरच गुलाब होता आणि मिल्टनप्रमाणें मृगेंद्राला आपल्या बायकोसबधीं कधींच उद्गार काढावे लागले नाहींत कीं, “तूं गुलाब खरी, पण तुझे काटेही मला फार वाचतात ” मृगेंद्राचा गुलाब कटकविरहित तरीहि मुनासिक व गेंदेदार होता बहुपत्नीत्वाचीं पाश्चात्य राष्ट्रे कितीही विटंबना करोत, पण शारीरिक अनेक पत्नीत्वात लोळून, निव्वळ दाम्भिकपणाच्या एकपत्नीत्वाचा मूर्खपणा पौर्वात्य कधींही स्वीकारणार नाहात पाश्चात्यसंस्कृतीनें पडाड-

महात्मा गांधी—सैतान की साधु ?

लेल्या दादासाहेब क्षेमकल्याणींच्या घरातच ही दोन्ही; पाश्चात्यपौराण्य वैवाहिक स्वर्ण व रूपांतरही घडून आली आहेत वास्तविक हा प्रश्न केवळ समाजधारणेचा आहे. यावर मानसिक नीतिमत्ताही अवलंबून नसते असे नाही, परंतु नीतिदेखील वेगवेगळ्या काळीं वेगवेगळीं रूपे घेत असते, आणि सर्व रूपातून प्रीति, अदंभ, अहिंसा, सत्य व निर्भयता हे सदगुण असलेच पाहिजेत जेथे जेथे आहेत तेथलीं नीति प्रबल असते. नग ती एकपत्नीत्वात दिसो, किंवा अनेक पत्नीत्वात दिसो. आतां अनेकपत्नीत्वाची या प्रश्नाची दुसरी बाजू कित्येक-जण ते पुढे करतात. त्याला, प्रस्तुत प्रश्नकार तरी उत्तर देतो कीं, बरील गुण. पंचक जर अनेक पत्नीत्वात आढळेल तर तेंही तत्त्व उत्कृष्ट समाजधारणा खचीत करील. माईसाहेबांचें उदाहरण थोडेसें या विवेचनाला पोषक आहे, असो.

मृगेंद्रानें आताचे रोग दूर करण्याकरिताच वेवळ राजयोगविद्या हस्तगत केली नव्हती. आपल्या संस्कृतिसाम्राज्याची कल्पना दृश्यस्वरूपात आणण्याकरता त्यानें त्या विद्येचे एकसारखे प्रयत्न चालविले होते. त्याच्या गुरुहृदयाला प्रथम त्या गोष्टीचें मोठें भय वाटलें. पण त्यांना मृगेंद्रानें आपली कल्पना समजून सांगितल्यानंतर त्यानीं मृगेंद्राला, प्रयोगाची संमति दिली. मात्र पाश्चात्याप्रमाणे ती विद्या बाजारात विकण्याला ठेवावयाची नाही, व आपल्या पथात फक्त एकाच शिष्याला, हीच एक जबरदस्त अट घालून, ती विद्या शिकवावयाची, अशी त्याच्याकडून त्यानीं शपथ घेवविली होती, आणि ती शपथ जर मोडली तर ती विद्या तुजवर अथवा तुझ्या शिष्यपरंपरेवर उलटेल असा शाप त्याच्यावर दागतां ठेविला होता.

मृगेंद्रानें आपली शपथ अक्षरशः पाळली त्यानें आपल्या एका वायव्येलाही ती विद्या शिकविली नाही अर्थात् त्या विद्येसवधीं पुस्तकें लिहिणें शक्यच नव्हतें. योगविद्या पुस्तकानें शिकण्यासारणीं नाही. तिचें कांहीं कांहीं ज्ञानविमुक्तपण पाश्चात्य ग्रंथकर्त्यांच्या कांहीं ग्रंथामधून चमस्तात, आणि त्याची नीट जाणवि त्या ग्रंथकर्त्यांनाही न झाल्यामुळे, त्या काणरामुळेच त्या ग्रंथकर्त्यांनाच वेड लागणें, अपमृत्यु होणें, रोग जडणें वगैरे प्रकारची शारीरिक हानि सोसावी लागली व अजून नही होत आहे. याला आतापर्यंत एकच अपवाद. तो जॉर्ज बरनल्ड साहेब आहेत तथापि त्यांना हिंदुस्थानांत जन्म घेतल्याशिवाय, आपल्या सिद्धान्ताची कमतरता

विश्वमंदिराच्या देहलीवर !

मरून काटता येणार नाही, वगैरे मृगंदाचे नवे अनुभव आहेत. अर्थात्च त्याने स्वतः प्रयोगाखेरीज अन्यही केलें नाही.

त्याचे प्रयोग मात्र फारच यशस्वी होऊं लागले. एकदा त्यानें महारमार्जींना कळविलें कीं “ आपण मिठाचा सत्याग्रह कशाला करता ? मी हिंदुस्थानात हवें तितकें मीठ तयार करून देतो. इतकें कीं, सरकारला त्यावर कर ठेवला तरी तो गोळा करता येणार नाही. हीच गोष्ट धान्याची, कापडाची अगर कोणत्याही अवश्यक गोष्टींची, यापुढें हिंदुस्थानातल्या माणसानें फक्त प्रेमानें राहून कलादिकाची उन्नति करावी, मी त्यांची अवश्य वस्तूंची सर्व गरज भागवितो. आजपर्यंत पाश्चात्यांची ट्रेड् सँक्रेट्स् फार बोकळली. तीं त्यानीं आता खुशाल उराशीं बाळगावी.” या हृदयतोरेच्या संदेशाला महात्माजींनीं उत्तर दिलें, “आपण म्हणता तें ठीक आहे; पण आपण तसें केलें तर हिंदु लोक उन्मत्त वनतील व पाश्चात्यांना चिरडून टाकतील. मिळून एकच. शिवाय एकां मरावं, व त्याच्या श्रमाचें फल इतरांनीं आयदीपणानें चारावं, ही गोष्टही मानवीसुखाला पोषक होणार नाही. मी स्वतः मानव असून मानवच राहूं इच्छितो. मानव कोर्टीत जाण्याची माझी इच्छा नाही; व यापुढें झाली व मी मानवातीत झालोंच तर मानवांना सत्प्रेरणा मात्र देत राहीनं. त्याच्याकरता सृष्टीच्या बिगाच्या सहाय्यानं सृष्टीस्पर्धे विघटन अंती त्याचा व मानवातीताचाही चुराडा होऊं देणार नाही; आपणही कृपा करून ती अनर्थपरंपरा आमच्यांवर व आपणावरही कोसळून घेऊं नका, अशी आपणास विनंति आहे. मानवी प्रयत्नांनीच मानवांनीं चढत गेलें पाहिजे. आपणासारखे प्रयत्न अत्यंत प्राचीन कालापासून मोठमोठ्या महत्त्वावांशीं कृपींनीं, व साम्राटानीं केलें आहेत, व आजही पाश्चात्य करोत आहेत पण सर्वांचें फल एरुच. जिनकीं भरभराट त्याच्या दसपटींनीं मोठें अध पतन ठरलें. झाल्या त्या चुक्या होऊन गेल्या. यापुढें तरी मानवांनीं त्या करूं नयेत. आतां माझा सत्याग्रह आम्हांला मीठ मिळत नाही, असं नाही. पण सृष्टि ही सर्व मानवांची आहे, असा सत्यप्रेमाचा हक्क शाबीत करण्याचा हा सत्याग्रह आहे. तो शाबीत करण्याची जबाबदारीही मोठी आहे. ती आमची आम्हांसच घेऊं द्या. शिवाय हक्क कदापि प्राप्त होणार नाहीत;

महात्मा गांधी-सैतान की साधु ?

आणि झालेच तर ते टिकणारही नाहीत. मानवानों संत-स्थसूतर्तनिंच जराबदारी पार पाडिली पाहिजे; तुमच्यासारख्याकडून अजबयान्या-तून स्वर्गाची दिव्ही आणवून, जखमाची जराबदारी टाळली, तर तें स्वर्गसुखसुखा आम्हां मानवास देवाप्रमाणे लोभप्रिय करील. नाही Super man होणें नाही. I want to be a perfect man and man only ! (मला पूर्ण मानवच व्हावयाचें आहे ! दुसरे काहीही व्हावयाचें नाही ! मला Godhood नको; मला man hood पाहिजे आहे; असो. आतां शेवटीं एक विनंति करितों कीं, मला यापुढें अत्यंत जरूरीच्या तेवढ्याच कामाला बोलावीत चला ! ”

यानंतर म्होंद्रानें गांधींना एका विशिष्ट रात्रीं सशरीर हिमालयात नेलें. ती विशिष्ट रात्र म्हणजे ज्या रात्रीं गांधींना पोलिसांनीं पकडलें ती. त्याच्या अगोरे-फक्त अर्धाच तास ! त्या प्रसंगीं म्होंद्रानें आपल्या सर्व आत्मासमोर व गुल्लद-समोर महात्माजींला सांगितलें कीं, “ योगिराजा ! आता मी या जगातर्फे एकूण एक संहारक हत्यारे एकदम निर्जाव करण्यास समर्थ झालों आहे. ते- मला तसें करूं या. प्रथम संहारकशक्ति बंद करतो; म्हणजे प्रेमाला नि- रहाणार नाही. ”

असें म्हणून तो महात्माजांकडे समग्रचित्तानें पाहूं लागला. तेव्हां महा-त्माजींनीं शातपणें व अत्यंत गाभीर्यानें म्हटलें, “संहारकशक्ति मलाही नष्ट करावयाची आहे. पण अतिमानुषी उपायानं नव्हे. अतिमानुषी उपायांनीं संहारशक्ति धाजवीहून जास्त मरेल. आणि तींतील प्रेमाकर्षणही मेल्यामुळं नंतर प्रेमोद्भव होणार नाही. मी प्रेमानं हिंसेला मारीन. हिंसेनें हिंसेला मारून दुहेरी हिंसा होऊं देणार नाही ! जा राजयोगिराजा ! आपल्या गुहेंत जा ! आपलें सर्व सामर्थ्य आवकून दे; आणि त्याला विश्वप्रेमांत वर्धकून दे ! असुर होऊं नकोस, सुरदेखील होऊं नकोस; तर खरा ईश्वर-भक्त हो ! जा ! ! अशी आज्ञा करून महात्माजी पुन्हां धारतान्याच्या आपल्या पर्णकुटीत आले.

विश्वमंदिराच्या देहलीवर !

§ ३ पण तत्पूर्वी दोन दिवस सत्याग्रहाच्या युद्धात काय झाले होते ? गांधींनी मिठाचा कायदा मोडून काही दिवस लोटले होते. गांधींचे अनुकरण करून ठिकठिकाणचे पुढारी सरकारच्या कैदेत जाऊन बसले होते. त्यात गांधींचे दोन मुलगे, व गुजराथचे गांधीशिष्य तर होतेच, पण काँग्रेसचे तरुण अध्यक्ष पं. जवाहरलाल नेहरू हे देखील होते. महाराष्ट्रीय गांधीभक्तांनीही मुंबई, शिरोडें, विलेंपलें, रत्नागिरी इत्यादि ठिकाणी मिठाचा कायदामंग करून शिक्षा भोगण्यास तुरुंगाची पुनः पुन्हा वाट धरिली होती. सत्याग्रहात महाराष्ट्रीय युवकांची जी शिस्त वाखाणली गेली, तिचे श्रेय, एकदा सरकारी कॅप्टन, पण आता रेनापति माधवराव मोघे यानाच बापूजींनी दिले. मोघ्याची उडी जंगलचा वृंदा मोडण्यापर्यंत होती. नागपूर व संगमनेर येथे जंगली कायदा मोडण्याची केंद्राची असा त्याचा मनसुबा होता. पण दरम्यान खुद्द सरकारी सॉल्टडेपोझिच फ्रण्चाचे गांधींनी ठरविले. गांधींना सरकारने नानाप्रकारे विनवून पाहिले, पण त्या अटी मान्य केल्यास आपण अजून राउन्ड टेबल कॉन्फरन्सला मान्यता देऊ असे गांधींनी आपले म्हणणे सोडले नाही. त्या अटी व्हाइसरॉयसाहेबाना मान्यता येईनात. शेवटी गांधींनी हद्दयाचा दिवस मुकुर करून स्वतः, डेपोझिच व छावणी करून दिले.

पण दरम्यान एक प्रकार झाला. ज्या पठाणाना भागीरथीवाडींनी प्राणातून शरणार्थी यमसदनीं पाठविले होते, त्याच्या नातेवाईकांना व भित्रांना माधवरावाचाच बहीम आला. एक य काश्चित् स्त्री तीन पठाणाना मारुं शस्त्रावरच नाही अशी त्याची खानी होती. मारलेले पठाण व हे मित्र पठाण पूर्वी माधवरावाच्या हाताखाली खुद्द बाडोलीत होते. त्यांना त्याची शक्ति व पराक्रम पूर्ण. पण माहीत होता. एकदा माधवरावांनी रानातल्या एका पटार्डत बाघाला ठोकले. सरशी जर्मानदोस्त केलेले त्यांनी स्वनेत्रांनी पाहिले होते वाराशें फूट उंचीवरचे वन्य जनावर त्याच्या गोळीला बळि पडल्याचेही त्याच्या अवलोकनात आले होते. तेव्हा त्यांनी सत्याग्रहाची संधी साधून माधवरावावर अपरात्रां हल्ला केला. पण तो महाराष्ट्रीय स्वयंसेवकाना कळला. त्यांत मोहन होता त्याने धावत जाऊन माधवरावाना जागे केले, व आपण आपल्या तुकडीकडे प्रयाण केले. दरम्यान सॉल्ट

विश्वमंदिराच्या देहलीवर !

§ ६ रात्री १ च्या सुमाराला महात्माजींच्या खाटेभोंवतीं पोलिसांचा पदारा पडला, व त्याच्यावर वॉरंट वजावण्यात आले तें त्यांनीं वाचून पाहिलें, व नित्य विधि आटोपून सुरेंद्रादि शिष्यसह ईश्वरभजन केलें, व सुस्ताव हिमालयातला प्रसंग त्यांना निवेदन केला; व म्हटलें, “ सुरेंद्रा ! असले योगिराजसुद्धा जर हिंदु-स्थानचे पाठीराखे आहेत तर आपणाला आतां भय कोणाच ? ”

“ आतां आपण निर्भयच आहोंत ! ” सुरेंद्रासह सर्व शिष्य म्हणाले.

“ मग मी आतां फुटें जाऊं सांगा ? हिमालयात ? किंवा विश्वमंदिरात ? ”

“ महात्माजींनीं विचारिलें,

विश्वमंदिराच्या देहलीवर. ” सुरेंद्रानें सुचविलें.

“ ठीक आहे ! (शिपायास व अधिकाऱ्यास) चलावें, ” मी तयार आहे.

महात्माजी आज येखव्याच्या ठुसगात आहेत.

कोण म्हणतो ?

सारे जग म्हणतें—

महारमा गांधी, विश्वमंदिराच्या देहलीवर गौतमबुद्धाप्रमाणें लोकन्याणा-करता उभें आहेत ! म्हणून

महात्मा गांधी साधु आहेत ! साधु आहेत ! ! साधु आहेत !!!

empty show—*Hamlet* without the Prince of Denmark. It was felt that somehow Gandhi had to be made to participate in it. Hence the Gandhi-Irwin pact. The change in the Viceroyalty poisoned the truce; the civil servant betrayed the statesman. After much hesitation Gandhi went to London. As he had anticipated, the Round Table Conference did not satisfy him. Having, as they fancied, "exposed" Gandhi to the world, Government launched upon naked repression with re-doubled vigour.

As had happened in the previous decade, Gandhi's incarceration led in the latter years of this period to the revival of swarajism. At the end Gandhi once again shrank into his shell, even resigning his membership of the Congress in 1934, and confined himself to constructive work which now included the establishment of the All-India Village Industries Association.

SALT SATYAGRAHA

Close on the heels of the proclamation of independence by the Lahore Congress, Gandhi wished to test the people's temper. He asked the Working Committee to fix the 26th January 1930 as "Independence Day" and himself drew up a pledge to be taken by the people on that day. (Nearly three decades later the Constitution of India was adopted on the 26th January, which has since been regularly celebrated as "Republic Day".) Gandhi gave strict instructions how the "day" should be observed, which were strictly followed in Bombay and elsewhere. Gandhi was satisfied with the "test" and began to think of mass civil disobedience and gave a hint that the breach of the salt law would be significant as well as symbolic—which, as already pointed out, was thought of by him eleven years earlier. Of the eleven things he demanded as the substance of self-government which would satisfy him, one was the abolition of the salt tax which affected the poorest of the poor. "which cost him five annas per year or nearly

प्रचलित राजकारणावर कादंबरी

महात्मा गांधी— सैतान की साधु?

लेखक

श्री० एकनाथ यादव निफाडकर

प्रकाशक

अधिकारी आणि मंडळी

नं. २.